

ISSN 2220-7929 (Print)
ISSN 3083-5623 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

Серія «ІСТОРІЯ»

Випуск 69

Харків 2026

УДК 93/94

Засновник: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Засновано 1964 року.

Періодичність видання: 2 рази на рік.

У «Віснику» публікуються статті, які присвячені актуальним проблемам історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства. Для наукових працівників, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів і студентів.

Вісник є фаховим виданням України категорії «Б» у галузі історичних наук зі спеціальності 032 (наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 4 від 27.02.2026 р.).

Редакційна колегія Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Серія «Історія»:

Головний редактор: Посохов Сергій Іванович — доктор історичних наук, професор (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна).

Балишев Марат Артурович — доктор історичних наук, професор (Центральний державний науково-технічний архів України, Україна).

Горак Артур — доктор історичних наук, професор (Університет імені Кардинала Стефана Вишинського, Республіка Польща).

Журба Олег Іванович — доктор історичних наук, професор (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна).

Зелінський Андрій Леонідович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник (Інститут всевітної історії НАН України, Україна).

Іващенко Вікторія Юріївна — кандидатка історичних наук, доцентка (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна).

Кісельова Юлія Анатоліївна — кандидатка історичних наук, доцентка (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна).

Крульчик Кшиштоф — доктор історичних наук, професор (Університет імені Адама Міцкевича в Познані, Республіка Польща).

Куліков Володимир Олександрович — доктор історичних наук, доцент (Університетський коледж Лондона, Сполучене Королівство).

Любавський Роман Геннадійович — кандидат історичних наук (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна).

Любичев Михайло Васильович — доктор історичних наук, доцент (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна).

Мизгін Кирило Валерійович — доктор історичних наук, ад'юнкт (Варшавський університет, Республіка Польща).

Миколенко Дмитро Валерійович — доктор історичних наук, професор (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна).

Посохова Людмила Юріївна — докторка історичних наук, професорка (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна).

Студенна-Скруква Марта — докторка історичних наук, ад'юнтка (Університет імені Адама Міцкевича в Познані, Республіка Польща).

Флорін Моріц — доктор історичних наук (Мережа Макса Вебера у Східній Європі, Німеччина).

Шрамко Ірина Борисівна — кандидатка історичних наук, доцентка (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна).

Відповідальний секретар: Рачков Євген Сергійович — кандидат історичних наук (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна).

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.

Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79.

Офіційний вебсайт журналу: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-04452 (Рішення № 1538 від 09.05.2024 р. Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Протокол № 15).

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2026

© Автори статей, 2026

ISSN 2220-7929 (Print)
ISSN 3083-5623 (Online)

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE
OF UKRAINE

The Journal

of V. N. Karazin Kharkiv National University

Series History

No. 69

Kharkiv 2026

УДК 93/94

Founder: V. N. Karazin Kharkiv National University.

Founded in 1964.

Publication frequency: semiannually.

The Journal seeks to publish articles that address current issues in history of Ukraine, ancient and medieval history, archeology, modern and contemporary history, historiography, and source studies. It targets researchers, experts, university lecturers, post-graduate students, and university undergraduates.

The Journal is listed by the Ministry of Education and Science of Ukraine as a professional periodical of the «B» category in the field of historical sciences in the specialty 032 (the decree № 409 from 17.03.2020).

The Journal has been approved for publication by the decision of the Academic Council of the V. N. Karazin Kharkiv National University (the report № 4 from 27.02.2026).

The Editorial Board of the Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History

Editor-in-Chief: Sergiy Posokhov – Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

Marat Balyshv – Doctor of Historical Sciences, Professor (Central State Scientific and Technical Archive of Ukraine, Ukraine).

Moritz Florin – Doctor of Historical Sciences (Max Weber Network Eastern Europe, Germany).

Artur Górak – Doctor of Historical Sciences, Professor (Cardinal Stefan Wyszyński University, Republic of Poland).

Viktoriia Ivashchenko – Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

Yulia Kiselyova – Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

Krzysztof Królczyk – Doctor of Historical Sciences, Professor (Adam Mickiewicz University in Poznań, Republic of Poland).

Volodymyr Kulikov – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (University College London, United Kingdom).

Roman Liubavskiy – Candidate of History (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

Mykhailo Lyubychev – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

Dmytro Mykolenko – Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

Kyrylo Myzgin — Doctor of Historical Sciences, Adjunct (University of Warsaw, Republic of Poland).

Liudmyla Posokhova — Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

Iryna Shramko — Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

Marta Studenna-Skrucka — Doctor of Historical Sciences, Adjunct (Adam Mickiewicz University in Poznań, Republic of Poland).

Andrii Zelinskyi — Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow (Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine).

Oleh Zhurba – Doctor of Historical Sciences, Professor (Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine).

Editorial Coordinator: Yevhen Rachkov — Candidate of History (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine).

The Editorial Board Address:

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, V. N. Karazin Kharkiv National University, School of History.

Phone: +38 (057) 707-56-68; fax: +38 (057) 702-03-79.

Website: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

All articles were reviewed by the members of the Editorial Board.

Media identifier in the Register of the field of Media Entities: R30-04452 (Decision № 1538 dated May 9, 2024 of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Protocol № 15).

ЗМІСТ

<i>Литовченко С.</i> Передмова	9
--------------------------------------	---

ДО 60-РІЧЧЯ КАФЕДРИ ІСТОРІОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА АРХЕОЛОГІЇ

<i>Посохов С.</i> Кафедра історіографії, джерелознавства та археології: історія саморефлексії	12
--	----

<i>Вовк О.</i> Розвиток архівознавства на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського університету наприкінці XX — у першій чверті XXI століття	27
---	----

<i>Журба О.</i> Дніпровсько-харківські інституційні історіографічні комунікації	48
--	----

<i>Іващенко В.</i> Підготовка вчителів історії на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна	74
--	----

<i>Рачков Є.</i> Дослідницька ініціатива CityFace: методологія, результати, перспективи	100
--	-----

<i>Янкул О.</i> Пам'яткознавча і пам'яткоохоронна діяльність Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна під час повномасштабної фази російсько-української війни (2022–2024)	118
---	-----

СТАТТІ

<i>Аксёнов В., Скирда В.</i> Попередні підсумки дослідження четвертої ділянки Верхньосалтівського могильника (ВСМ-IV) (1998–2021)	135
--	-----

<i>Корост І., Шрамко І.</i> Новітній період у вивченні Більського археологічного комплексу	148
---	-----

<i>Щепаченко В.</i> Комарів: старі розкопки — нові перспективи (матеріали розкопок Маркіяна Смішка 1950–1960-х років)	173
--	-----

Калузін О., Мизгін К. «Знищив нам пан весь нумізматичний кабінет...». Колекція монет Харківського університету між двома світовими війнами 192

Литвинова Т. Польські інтелектуальні та політико-правові традиції в суспільній думці Лівобережної України другої половини XVIII — першої половини XIX століття 209

Єремєєв П. Православ'я, малоросійська ідентичність та імперський наратив у працях харківського чорносотенця: приклад протоієрея Тимофія Буткевича (1854–1925) 234

Яковлєв В. До питання висвітлення Харківського показового процесу (15–18 грудня 1943 року) в історіографії 260

Кеда М. Соціокультурна адаптація українських біженців у ЄС: роль культурних заходів 278

СПОГАДИ

Пиріг Р. Професор Віктор Іванович Астахов (1922–1972) — масштабність постаті у півстолітній ретроспективі 304

Ряполов В. Мої університети, або як навчали на кафедрі історіографії, джерелознавства, археології та спеціальних історичних дисциплін ХДУ (1979–1984) 313

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Шпорда О., Чуділовська А., Оліцький В. Виставковий проєкт «Рятувати та досліджувати: Більський археологічний комплекс, сезони 2022–2024»: археологічний аспект експозиції 338

Кісельова Ю. Проєкт «Encyklopedia Lubelszczyzny» Центру досліджень регіональної та локальної історії Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні 357

CONTENTS

<i>Lytovchenko S.</i> Foreword	9
--------------------------------------	---

ON THE 60TH ANNIVERSARY OF THE DEPARTMENT OF HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES, AND ARCHAEOLOGY

<i>Posokhov S.</i> The Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology: The History of Self-Reflection	12
---	----

<i>Vovk O.</i> Archival Science at the Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology of Kharkiv University, Late 20th to First Quarter of the 21st Centuries	27
--	----

<i>Zhurba O.</i> Institutional Communication Between Dnipro and Kharkiv in the Field of Historiography	48
---	----

<i>Ivashchenko V.</i> Educating History Teachers at the Faculty of History, V. N. Karazin Kharkiv National University	74
--	----

<i>Rachkov Ye.</i> The CityFace Research Initiative: Methodology, Results, Prospects	100
---	-----

<i>Yankul O.</i> Heritage Studies and Heritage Preservation Work at the Academician P. T. Tronko Center for Ukrainian Studies and Local History (V. N. Karazin Kharkiv National University) during the Full-Scale Phase of the Russo- Ukrainian War (2022–2024)	118
--	-----

ARTICLES

<i>Aksionov V., Skyrda V.</i> Preliminary Results of the Exploration of the Fourth Section of the Upper Saltiv Burial Ground (USBG-IV) (1998–2021)	135
---	-----

<i>Korost I., Shramko I.</i> The Most Recent Period in the Study of the Bilsk Archaeological Complex	148
---	-----

<i>Shchepachenko V.</i> Komariv: Old Excavations — New Horizons (The Excavations of Markiyan Smishko, 1950s to 1960s)	173
--	-----

Kaluhin O., Myzgin K. “You’ve Completely Wrecked Our Entire Numismatic Collection...”. The Kharkiv University Coin Collection Between the Two World Wars192

Lytvynova T. Polish Intellectual, Political, and Legal Traditions in the Civic Thought of Left-Bank Ukraine, Second Half of the 18th to First Half of the 19th Centuries209

Yeremieiev P. Orthodox Religion, Little Russian Identity, and Imperial Narrative in the Works of a Kharkiv Black Hundred Activist: The Case of Archpriest Tymofiy Butkevych (1854–1925)234

Yakovliev V. The Kharkiv Show Trial of 15–18 December 1943 in Historiography260

Keda M. The Socio-Cultural Adaptation of Ukrainian Refugees in the EU: The Role of Cultural Events 278

MEMOIRS

Pyrh R. Professor Viktor Ivanovych Astakhov (1922–1972) — the Measure of the Man from the Vantage Point of Half a Century.....304

Riapolov V. My Universities, or How We Were Taught at the Department of Historiography, Source Studies, Archaeology, and Special Historical Disciplines of Kharkiv State University (1979–1984) 313

REVIEWS

Shaporda O., Chudilovska A., Olitskyi V. The Exhibition Project “Save and Explore: Bilsk Archaeological Complex, the Seasons of 2022 to 2024”: The Archaeological Aspect338

Kiselyova Yu. The Project Encyklopedia Lubelszczyzny at the Center for Research on Regional and Local History, Maria Curie-Skłodowska University, Lublin.....357

ПЕРЕДМОВА

Цей спеціальний випуск «Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія “Історія”» присвячено 60-річному ювілею кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. На момент створення це була перша в Україні університетська кафедра такого профілю. Вона об'єднала представників різних історичних дисциплін. І слід зазначити, що це об'єднання стало вельми продуктивним. За час існування кафедри опубліковано понад 3 тисячі наукових, навчально-методичних, науково-популярних праць, зокрема 170 книг та збірників. Аспіранти та викладачі захистили понад 70 дисертацій, серед яких 7 докторських. Утім, справа не лише в цих цифрах, хоча й вони як такі вражають. Важливіше те, що співробітники кафедри намагаються працювати на перетині різних дисциплін, помічати виникнення нових проблемних полів та наукових напрямів. Це сприяє підтриманню професіоналізму на рівні сучасних наукових вимог. Однак ідеться не лише про наукову, а й про освітню діяльність. Робота з історичними джерелами та історіографічна рефлексія є основою формування нових поколінь професійних істориків. Відповідно роль кафедри в навчальному процесі складно переоцінити. Крім того, у спектрі навчальних курсів та спецкурсів кафедри наявні й такі дисципліни, які визначають шляхи практичної роботи історика: музеєзнавство, архівознавство, археологія, мистецтвознавство, краєзнавство тощо. Кафедра має плідні творчі зв'язки з архівними, музейними, бібліотечними установами, різноманітними як центральними, так і регіональними, як академічними, так і громадськими організаціями відповідного профілю, а випускники кафедри працюють у цих установах та організаціях.

До ювілею кафедри вийшло друком кілька публікацій, у яких докладно висвітлено основні віхи її історії та визначено головні здобутки. Цей випуск «Вісника» продовжує зазначену серію публікацій. Він містить статті, автори яких продовжили характеризувати певні напрями роботи кафедри (зокрема, ідеться про методику викладання історії, розвиток мистецтвознавства та архівознавства), тут публікують

спогади випускників, а також тексти, які присвячені конкретним проблемам історіографії, джерелознавства та археології.

Насамкінець хочу ще раз привітати викладачів і студентів, співробітників і випускників кафедри з ювілеєм і побажати творчої наснаги та нових здобутків.

Декан історичного факультету

Сергій Литовченко

**ДО 60-РІЧЧЯ КАФЕДРИ
ІСТОРІОГРАФІЇ,
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ТА АРХЕОЛОГІЇ**

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-01>
УДК 930:[378.4.093.5:[930+902]](477.54-25)(091)«1964/202»

Сергій Посохов

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: sposokhov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1390-0625>

КАФЕДРА ІСТОРІОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА АРХЕОЛОГІЇ: ІСТОРІЯ САМОРЕФЛЕКСІЇ

Стаття присвячена дослідженню історії кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, яка була створена 1964 р. і стала першою кафедрою такого профілю в Україні. Особливу увагу приділено історіографічній рефлексії: спеціальним статтям, біобібліографічним покажчикам, спогадам і біографічним працям про викладачів кафедри. Початковий етап такого осмислення пов'язаний з іменем Ю. Й. Журавського, який разом з колегами по кафедрі та факультету в період 1970-х — на початку 1990-х рр. почав досліджувати минуле історичної освіти та науки в університеті. Наприкінці 1980-х рр. вийшла друком перша бібліографія праць співробітників кафедри історіографії, джерелознавства та археології. Відтоді такі видання стали регулярними, зокрема й до 60-річчя кафедри опубліковано книгу, яка містить

Як цитувати: Посохов С. Кафедра історіографії, джерелознавства та археології: історія саморефлексії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 12–26. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-01>

How to cite: Posokhov S. The Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology: The History of Self-Reflection. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 12–26. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-01> (In Ukrainian)

© Посохов С., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

бібліографію праць з 2004 до 2024 рр. Разом ці бібліографічні покажчики утворили базу даних, яка дозволяє проаналізувати певні кількісні показники, тематичний спектр досліджень, визначити мережеві зв'язки. Вже попередній аналіз бібліографічних покажчиків засвідчує високу продуктивність кафедри. Також відзначено серію біографічних праць про професорів кафедри та низку спогадів. Усі ці досить різноманітні за спрямованістю та жанром тексти дозволяють як зафіксувати спадкоємність у дослідженнях та традиціях, так і відзначити певні новації, пояснити специфіку творчої атмосфери, а також зрозуміти роль конкретних осіб, які її створювали. Помітити тенденції в розвитку кафедри дозволяє метод періодизації. Зокрема, автор звертає увагу на 1978 р., середину 1990-х рр. та 2015 р., які визнані поворотними в історії кафедри. Наприкінці статті висловлюється стурбованість щодо процесу руйнації дисциплінарних кордонів в історичній науці та ліквідації спеціалізації за кафедрами, що відбувається протягом останнього десятиліття, а також висловлюється сподівання на розвиток певних позитивних тенденцій, які виникли останнім часом.

Ключові слова: кафедра історіографії, джерелознавства та археології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історіографічна рефлексія, періодизація, наукова комунікація.

Першого вересня 1964 р. на історичному факультеті Харківського державного університету імені О. М. Горького (нині — Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) було створено нову кафедру — історіографії, допоміжних історичних дисциплін та методики історії. Це була перша в Україні кафедра такого профілю. Ініціатором її заснування став доктор історичних наук, професор В. І. Астахов (1922–1972). Згодом кафедра ще два рази змінювала свою назву. Оскільки 1975 р. до неї були включені історики-медієвісти, до 1978 р. кафедра мала назву «історії середніх віків та історіографії». З 1978 р., коли в її складі з'явилися археологи, кафедру перейменували на «історіографії, джерелознавства та археології». Завідувачами кафедри були В. І. Астахов (1964–1972), І. Л. Шерман (1972–1984), Ю. Й. Журавський (1984–1991), В. К. Міхеев (1991–2000), з 2001 р. — С. І. Посохов (Posokhov 2014).

Історіографія, що стала ключовим складником цього міждисциплінарного блоку, зумовила підвищену саморефлексію співробітників кафедри щодо результатів своєї діяльності. Впродовж функціонування

кафедри було опубліковано чимало текстів, присвячених осмисленню її історичного поступу. Серед них — спеціальні статті, біобібліографічні покажчики та спогади. У цій розвідці спробуємо розглянути історію такої саморефлексії.

Початковий етап осмислення пов'язаний з іменем Ю. Й. Журавського, який разом з колегами по кафедрі та факультету протягом 1970-х — на початку 1990-х рр. почав досліджувати минуле історичної освіти та науки в університеті¹. Окремо відзначимо спеціальний випуск «Вісника Харківського університету» 1991 р., який був також ініційований Ю. Й. Журавським і присвячений підбиттю підсумків наукових досліджень на факультеті. У розміщених тут статтях чимало уваги приділено й кафедрі історіографії, джерелознавства та археології². Згодом співробітники кафедри доклали чимало зусиль, щоби зібрати біографічні відомості про викладачів факультету, проаналізувати факти, визначити досягнення та етапи розвитку факультету³.

¹ Журавський Ю. Й. Розвиток наукових досліджень на історичному факультеті Харківського університету за роки радянської влади. *Вестник Харьковского университета*. 1977. № 150. С. 89–103; Журавский Ю. И., Мигаль Б. К. Д. И. Багаляй как историк Харьковского университета. *Вестник Харьковского университета*. 1983. № 238. С. 40–48; Кадеев В. И., Журавский Ю. И. Историческая наука в Харьковском университете (1933–1983). *Вестник Харьковского университета*. 1984. № 266. С. 110–119; Журавский Ю. И., Зайцев Б. П., Куделко С. М., Посохов С. И. Материалы к биобиблиографическому словарю преподавателей исторического факультета Харьковского государственного университета (1933–1992). *Вестник Харьковского университета. Серия: История*. 1993. Вып. 27. № 374. С. 104–123.

² Каплин А. Д., Куделко С. М., Шерман И. Л. Историографические и источниковедческие исследования в Харьковском университете. *Вестник Харьковского университета. Серия: История*. 1991. Вып. 24. № 357. С. 131–136; Михеев В. К., Шрамко Б. А. Вклад учёных Харьковского университета в развитие археологии (1805–1990 гг.). *Вестник Харьковского университета*. 1991. Вып. 24. № 357. С. 104–130.

³ Біобібліографічний словник учених Харківського університету. Т. 2. Історики (1905–1920, 1933–2000) / уклад. Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова, С. М. Куделко. Харків: Бізнес-інформ, 2001. 350 с.; Історичний факультет: від покоління до покоління / уклад. В. М. Духопельников, С. М. Куделко; під ред. С. І. Посохова. Харків, 2004. 179 с.; Історики Харківського університету : біобібліогр. довід. (1905–2012 рр.) / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна; уклад. О. М. Богдашина, В. І. Бутенко, С. Б. Глибицька, С. Р. Марченко С. І. Посохов, В. Д. Прокопова та ін.; відп. ред. С. І. Посохов. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 283 с.

Наприкінці 1980-х рр. вийшла друком перша бібліографія праць співробітників кафедри історіографії, джерелознавства та археології⁴. Передмову до неї також написав Ю. Й. Журавський. Відтоді кожні п'ять років публікували аналогічні бібліографічні покажчики, які дозволяють простежити як публікаційну активність, так і тематичний спектр досліджень співробітників кафедри⁵. До 50-річного ювілею кафедри, який відзначили 2014 р., вийшло друком чимало різноманітних публікацій, зокрема декілька монографій та збірників наукових праць (так звана «срібна серія»), у яких ішлося про розвиток історичної освіти та науки в Харківському університеті⁶. Утім, бібліографічний покажчик тоді не був підготовлений. Саме тому, до 60-річчя кафедри було вирішено опублікувати список праць за період з 2004 р. Ця книга, окрім бібліографії, також містить автобіографічні нариси викладачів кафедри (Kafedra istoriografii, dzhereloznavstva ta arkheolohii 2024).

Варто додати, що разом із довідково-бібліографічним відділом Центральної наукової бібліотеки Харківського університету було підготовлено й опубліковано персональні біобібліографічні покажчики десяти викладачів кафедри: Ю. В. Буйнова, Ю. Й. Журавського, Б. П. Зайцева, С. М. Куделка, В. К. Міхеєва, О. Г. Павлової, В. В. Петровського, С. І. Посохова, І. Л. Шермана, Б. А. Шрамка.

⁴ Библиография трудов ученых кафедры историографии, источниковедения и археологии ХГУ (к 25-летию кафедры) / сост. В. Д. Прокопова, Р. Г. Березинская. Харьков: [Б.и.], 1989. На жаль, у цій бібліографії укладачі спиралися на тогочасний склад кафедри, не враховуючи ті організаційні зміни, які відбувалися на факультеті з середини 1960-х рр.

⁵ Кафедре историографии, источниковедения и археологии ХГУ — 30 лет: биобиблиографический указатель / сост. С. М. Куделко, С. И. Посохов, В. Д. Прокопова, Б. П. Зайцев. Науч. ред. В. К. Михеев. Харьков: [Б.и.], 1994. 100 с.; Кафедре историографии, источниковедения и археологии Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина — 35 лет: библиограф. указатель / Сост. Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, С. И. Посохов, В. Д. Прокопова; науч. ред. В. К. Михеев. Харьков: Бизнес Информ, 1999. 104 с.; Кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна — 40 років: довід. вид. / уклад. Б. П. Зайцев, О. Г. Павлова, О. Є. Шабельська. Харків: [Б.в.], 2004. 71 с.

⁶ Кісельова Ю. А. Становлення та розвиток історіографії в імператорському Харківському університеті. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. 252 с.; Скирда В. В. Археологічна наука в Харківському університеті (1805–1920-і рр.) / наук. ред. С. І. Посохов. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 188 с.

У цих показниках відображено як бібліографію наукових праць, так і ключові віхи біографій науковців. Разом вони утворили базу даних, яка дозволяє проаналізувати певні кількісні показники, тематичний спектр досліджень, визначити мережеві зв'язки⁷. Аналіз бібліографічних показників засвідчує високу продуктивність кафедри. Достатньо сказати, що за час існування кафедри опубліковано понад три тисячі наукових, навчально-методичних, науково-популярних праць, зокрема 170 книг та збірників; аспіранти та викладачі захистили понад 70 дисертацій, серед яких 7 докторських⁸.

З 1992 до 2018 рр. кафедра організовувала традиційні «Астаховські читання», за підсумками яких видавала «Харківський історіографічний збірник» (загалом вийшло друком 17 випусків). З 2010 р. щорічні «Луньовські читання» продовжують об'єднувати музеєзнавців, мистецтвознавців та пам'яткознавців. На сьогодні відбулося вже шістнадцять таких читань, матеріали яких також публікують в окремих збірниках. Члени кафедри активно долучалися до організації конференцій Харківського історико-археологічного товариства та до видання щорічника «Древности/Старожитності». У 2002 р. кафедра історіографії, джерелознавства та археології започаткувала серію «Джерелознавчі зошити», яка присвячена проблемам джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін (наразі видано 10 таких «зошитів»). З 2016 р. кафедра має власний сайт, де оприлюднюється інформація,

⁷ До речі, деякі кількісні показники, одержані на основі цих бібліографічних показників, вже проаналізували дослідники (Наумов С. О. Українознавчі студії в «непрофільних» підрозділах історичного факультету. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2015. Вип. 50. № 1145. 98–100; Іващенко В. Ю., Красько О. І. Дослідження в галузі джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін на історичному факультеті Харківського університету. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2015. Вип. 50. № 1145. С. 134–144).

⁸ Дослідження тематики захищених дисертацій може бути вельми цікавим з погляду виявлення певних тематичних поворотів. До речі, Ю. Кісельова вже розпочала таку роботу (Кісельова Ю. А. Біографічні дисертації українських історіографів (1991–2021) крізь призму кількісних методів дослідження. *Українська біографістика*. 2023. Вип. 24. С. 174–195).

що характеризує діяльність кафедри, зокрема щодо наукових проєктів, публікацій та презентації нових видань⁹.

У 2004 р. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна відзначив свій 200-річний ювілей. До цієї події було підготовлено чимало публікацій про його історію, зокрема й за участі членів кафедри. Цей ювілей, що збігся із 40-річчям кафедри, спонукав до подальшого осмислення її розвитку. З'явилися праці, автори яких намагалися проаналізувати розвиток історіографії¹⁰, історичного краєзнавства¹¹, архівознавства¹².

Наступний сплеск активності спостерігався через десять років. Тоді вийшли друком статті як про кафедру в цілому, так і про окремі напрями її діяльності, а також дослідження, які дозволяють чіткіше зрозуміти місце кафедри в структурі факультету (Ivaschenko, Kras'ko 2015; Kiselova 2015; Kudelko 2014; Pavlova, Kudelko 2015; Posokhov 2014; Skyrda V. V., Shramko I. B. 2015).

Як уже зазначалося, до 60-річчя кафедри було підготовлено книгу, до якої увійшли автобіографічні нариси та бібліографія за останні двадцять років (2004–2023). Бібліографія налічує 1 353 позиції, серед яких понад 40 монографій та понад 50 довідкових видань, збірників документів та збірників статей. Частина записів має синтетичний характер: ідеться насамперед про довідники й енциклопедії, які представлені однією позицією, але фактично вміщують десятки статей, що їх написали співробітники кафедри. Також у цьому ювілейному році було опубліковано й інші тексти, у яких ішлося

⁹ Кафедра історіографії, джерелознавства та археології: вебсайт. URL: <http://historiography.karazin.ua> (дата звернення: 30.12.2025).

¹⁰ Куделко С. М., Пикалов В. Г., Посохов С. И. Развитие историографии на кафедре: 1964–2004 (Преподаватели и исследователи, итоги и перспективы). *Харківський історіографічний збірник*. 2004. Вип. 7. С. 121–128.

¹¹ Куделко С. М. Історичне краєзнавство на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: зб. наук. пр. на пошану Є. М. Складенка. Київ, 2004. Вип. 25: З непереможною правдою життя. С. 333–337.

¹² Зайцев Б. П., Павлова О. Г. Викладання архівознавства на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського університету (1964–2006). *Методичний вісник історичного факультету*. 2006. № 5. С. 183–190.

про кафедру та її здобутки (Posokhov 2024)¹³. Відбулися «Астаховські читання», які були присвячені ювілею кафедри. Тоді ж було вирішено підготувати цей спеціальний випуск «Вісника» та представити на його сторінках наші сучасні спроби осмислення підсумків, проблем та перспектив розвитку кафедри.

Говорячи про історіографічну рефлексію, маємо згадати про серію праць, присвячених окремим викладачам. Саме кафедра фактично започаткувала факультетську традицію таких видань, яка розпочалася з книги про засновника кафедри Віктора Івановича Астахова¹⁴. Згодом вийшли друком книги про професорів Ю. Й. Журавського, І. Л. Шермана, А. І. Епштейна та Б. А. Шрамка¹⁵, були опубліковані спогади Б. П. Зайцева, М. З. Бердута та С. М. Куделка¹⁶. Водночас видавали окремі розвідки, в яких аналізували життя та діяльність наших попередників. Передовсім відзначимо тексти про засновника кафедри

¹³ Див. також: «Шанування традицій стає основою для руху вперед». Інтерв'ю в межах святкування 60-річчя кафедри історіографії, джерелознавства та археології з її завідувачем, професором Сергієм Посоховим. *Каразінський університет*. 31.07.2024. Вип. 11. URL: <https://karazin.ua/storage/static-content/source/documents/hazeta/Випуск%2011%20від%2031.07.2024.pdf> (дата звернення: 30.12.2025).

¹⁴ Страницы из жизни Учителя (В. И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях) / сост. В. И. Астахова, Е. В. Астахова, Б. П. Зайцев и др.; науч. ред. С. И. Посохов. Харьков: Народная украинская академия, 2002. 176 с.

¹⁵ Юрій Йосипович Журавський: Спогади, документи, матеріали / уклад. Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова; відп. ред. С. І. Посохов. Харків: Тимченко, 2008. 160 с.; Аркадій Исаакович Эпштейн: след на земле / уклад. І. О. Широбокова, С. М. Куделко; відп. ред. С. І. Посохов. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 206 с.; Историк по призванию: Исая Львович Шерман: (очерки и воспоминания) / сост. С. М. Куделко ; науч. ред. С. И. Посохов; библиогр. ред. М. Г. Швалб и др. Харьков: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. 164 с.; Борис Андрійович Шрамко: сторінки біографії, підсумки досліджень, спогади про вченого / відп. ред. С. Посохов. Харків; Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна; Майдан, 2021. 276 с.

¹⁶ Борис Петрович Зайцев: Спогади та бібліографія / уклад. С. І. Посохов, С. М. Куделко, М. В. Гречишкіна; відп. ред. С. І. Посохов. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 140 с.; Бердута М. З. Сторінки мого життя: спогади і роздуми / відп. ред. С. І. Посохов. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 112 с.; Куделко С. М. Спілкування з минулим / уклад. О. І. Вовк, О. Г. Павлова. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 300 с.

В. І. Астахова¹⁷. Останнім часом науковці активно вивчають науковий спадок Б. А. Шрамка¹⁸ та В. К. Міхеєва¹⁹. До ювілеїв викладачів кафедри також публікували спеціальні статті²⁰. Члени кафедри стали авторами численних довідкових та енциклопедичних публікацій, присвячених своїм учителям.

Аналіз цих досить різноманітних за спрямуванням та жанром текстів засвідчує прагнення авторів не лише зафіксувати спадкоємність у дослідженнях і традиціях кафедри, а й відзначити певні новації, пояснити специфіку творчої атмосфери, а також зрозуміти роль конкретних особистостей, які її створювали.

Помітити тенденції в розвитку кафедри дозволяє метод періодизації. Звісно, певні етапи можна виокремити вже на підставі зміни її назви, а отже й кадрового складу, переліку курсів та спецкурсів тощо. Традиційно розвиток кафедри пов'язують із періодами діяльності її завідувачів. Втім, слід враховувати й інші чинники, передусім зміни в освітній діяльності та науковій роботі. Нещодавно я представив спробу такої періодизації (Posokhov 2024).

¹⁷ Куделко С. М. Символический капитал профессора В. И. Астахова: наследие и наследники. *Харківський історіографічний збірник*. 2018. Вип. 17. С. 94–102; Пикалов В. Г., Куделко С. М. Судьба одной книги (к 50-летию учебника В. И. Астахова «Курс лекций по русской историографии»). *Харківський історіографічний збірник*. 2008. Вип. 9. С. 94–102; Посохов С. І. Про автора та цю книгу. *В. І. Астахов Студентський рух в Харківському університеті напередодні та в період Першої російської революції (1895–1907 рр.)*. Харків: Народна українська академія, 2022. С. 3–16.

¹⁸ Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр., присвяч. 95-річчя від дня народж. вченого / уклад. С. А. Задніков, І. Б. Шрамко; відп. ред. І. І. Корост. Котельва; Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; Більськ: Майдан, 2016. 606 с.; Скирда В. В. Борис Шрамко — дослідник широкого хронологічного діапазону (до 100-річчя з дня народження). *Археологія*. 2023. № 1. С. 134–141

¹⁹ Скирда В. В. Маловідомі польові дослідження В. К. Міхеєва. *В. К. Міхеєв: Учні та послідовники: до 80-річчя з дня народження*. Харків: РА «ІРІС», 2017. С. 109–114.

²⁰ Павлова О. Г. Зайцев Борис Петрович: (К 80-летию со дня рождения). *Харківський архівіст: Науково-інформаційний вісник*. 2007. № 3. С. 105–111; Буйнов Ю. В. До 90-річчя Бориса Андрійовича Шрамка. *Археологія*. 2010. № 4. С. 136–138; Скирда В. В. Маловідомі польові дослідження В. К. Міхеєва. *В. К. Міхеєв: Учні та послідовники: до 80-річчя з дня народження*. Харків: РА «ІРІС», 2017. С. 109–114.

Можна стверджувати, що період до 1978 р. є часом становлення кафедри. На нашу думку, трохи спонтанний та випадковий час «пошуку партнерів» завершився приєднанням до кафедри археологів. Відтоді в полі зору викладачів органічно поєдналися історіографічні, історичні та археологічні джерела, що надало дослідницькій роботі кафедри відповідної повноти. З 1978 р. й спеціалізація по кафедрі будувалася за двома напрямками: «історіографія та джерелознавство» та «археологія».

З середини 1990-х рр. кафедра почала готувати студентів за двома спеціальностями: «архівознавство» та «археологія». Це зумовило істотні зміни в переліку спецкурсів, особливо в межах спеціальності «архівознавство». В цей час кафедра ще більш активно почала співпрацювати з архівами. Особливо відзначу Державний архів Харківської області, який тоді очолювала В. В. Резнікова. Викладачі кафедри стали упорядниками й членами редколегій серій збірників архівних документів «Краю мій, Слобожанщина!» та «Старовинні міста Харківщини», а також декількох тематичних збірників документів. Співпрацювали ми й під час підготовки біографічних довідників серії «Харківський біографічний словник» та інших видань.

Наступний поворот відбувся 2015 р., коли в Україні на всіх рівнях вищої освіти (зокрема й на етапі аспірантури) було запроваджено єдину спеціальність «історія та археологія», а також встановлено обмеження мінімальної кількості студентів для слухання спецкурсів. Згодом було запроваджено фактично вільний вибір спецкурсів, що нівелювало колишні «спеціалізації по кафедрах». У цих умовах дехто почав навіть висловлювати сумніви щодо доцільності збереження кафедр у структурі факультетів, із чим складно погодитися.

У цих умовах кафедра запропонувала власну міждисциплінарну програму підготовки магістрів «Дослідження, охорона та використання культурної спадщини». Ця програма має характер радше кафедральної домовленості, аніж нормативного документа, проте вона стала ще одним чинником, який об'єднує членів кафедри, незалежно від їхніх особистих наукових зацікавлень. Обговорення цієї програми дозволило акцентувати увагу не так на відмінностях різних типів

і видів джерел, як на методах дослідження та формах використання історичного знання. Почасти саме це вплинуло на зміни в тематиці наукових досліджень викладачів кафедри, зокрема, науковці почали активно цікавитися напрацюваннями в галузі використання культурної спадщини, історичної політики та публічної історії.

Водночас зазначена вище дедисциплінізація, яка здійснювалася під гаслом міждисциплінарності та євроорієнтованих реформ, радше негативно вплинула на рівень професіоналізації в історичній освіті. Вона торкнулася й наукових норм, які почали втрачати характер необхідних обмежень, що сприяло зниженню академічного рівня дискусій та збільшенню ролі різноманітних «аматорів» у науковому полі.

Утім, вже присутність кафедри такого профілю в структурі історичного факультету, на наш погляд, нагадує про важливість і специфіку «ремесла історика». Намагаючись виконувати таку функцію в межах факультету, кафедра, серед іншого, активно залучає до навчального процесу працівників архівів та музеїв, які звертають увагу на професійні вимоги в роботі з історичними джерелами.

Спочатку епідемія COVID-19, а потім російсько-українська війна стали додатковими зовнішніми чинниками, які негативно вплинули як на навчальний процес, так і на наукову роботу. Зокрема, в онлайн-формат були переведені практики (зокрема археологічна!)²¹, відбулися істотні зміни в пріоритетній науковій тематиці, а також у мережі зв'язків та формах комунікації.

Ще десять років тому в одній зі статей про розвиток джерелознавства на факультеті її автори зазначили, що, з одного боку, кафедра історіографії, джерелознавства та археології є осередком джерелознавчих досліджень на факультеті, а її співробітники публікують дві третини відповідної наукової продукції, втім, з другого боку, провідною тематикою джерелознавчих публікацій є університетська історія та історія Харківщини, а теоретико-методологічні проблеми джерелознавства,

²¹ Відзначу, що в умовах війни Музей археології Харківського університету (директорка — доц. І. Б. Шрамко) продовжує активно працювати, він став місцем проведення факультетських наукових заходів наживо.

як і раніше, залишаються на периферії уваги харківських науковців (Ivaschenko, Kras'ko 2015, 142–143). Повною мірою цей висновок можна екстраполювати й на історіографічні дослідження.

Пояснення цього можуть бути різні. Зокрема, як уже зазначалося, кафедра активно брала участь у реалізації програми святкування 200-річчя університету, а сама історія Харківського університету надає цікавий матеріал для опрацювання, який виводить на широке коло проблем. Постійні заклики посилити «практичний складник» і не віддавати перевагу «теоретизуванню» в університеті також впливали на характер наукової роботи співробітників кафедри. Утім, відверто кажучи, в Україні на сьогодні майже немає таких вчених-істориків, які би розробляли теоретико-методологічні проблеми джерелознавства та історіографії; зійшли нанівець і наукові конференції з такої тематики.

Останнім часом, уже під впливом екстремальних умов війни, більшість членів кафедри працює радше в межах «сучасної історії», «усної історії», що вивчає досвіди переживання війни, та «політики пам'яті». Про це, зокрема, свідчить науковий проєкт «Місто і війна»²². І все ж, як кажуть, немає лиха без добра. Завдяки тому що частина співробітників вимушено опинилася за кордоном і змінила наукову тематику, відбулося оновлення кола спілкування, з'явилися нові зарубіжні партнери, відбулося освоєння нового методичного інструментарію. Принаймні, як уже зазначалося, увага до проблем культурної спадщини та історичної пам'яті зумовила засвоєння та активне використання методів цифрової історії та усноісторичних досліджень. Як свого часу зазначила Ю. А. Кісельова, «історіографічна рефлексія виконує завдання трансферу та адаптації нових теоретико-методологічних напрацювань, розробки методологічного інструментарію та виступає засобом впровадження методологічної рефлексії до наукових досліджень як парадигмальної ознаки сучасного типу історичного пізнання» (Kiselova 2015, 129). Вочевидь, осмислення новітніх викликів спонукає шукати відповіді на них.

За десятиліття на кафедрі сформувалася певна інтелектуальна культура. Вона проявляється у способах мислення, спогадах

²² CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/> (дата звернення: 30.12.2025).

і переказах, у комунікативних та комеморативних практиках. Водночас сучасні умови істотно впливають на її функціонування. Як відомо, кафедра є мініколективом, для якого характерні такі риси, як слабкий динамізм ротації і водночас рухливість статусних ролей, взаємозв'язок та взаємовплив навчальної та наукової діяльності. Продуктивність роботи кафедри зростає, коли вона включена до широкого комунікативного простору (краще сказати — мережевого співтовариства), стає учасницею різних програм та проєктів²³. Це створює простір досить щільного міжособистісного спілкування. Годі й казати, що дистанційний формат руйнує таку спільноту, заважає безпосередньому обміну думками та досвідом, не дозволяє повною мірою підтримувати кафедральні традиції. Сьогодні складно дивитися в майбутнє з його абсолютною невизначеністю та майже неможливо будувати якісь плани. І все ж зберігається надія, що лихі часи минуть, університет та Україна відродяться, і тоді значні здобутки й досвід кафедри стануть у пригоді новим поколінням професійних істориків.

Список літератури / References

Ivaschenko V. Yu., Kras'ko O. I. Doslidzhennia v haluzi dzhereloznavstva, arkhivoznavstva ta spetsial'nykh istorychnykh dystsyplin na istorychnomu fakul'teti Kharkivs'koho universytetu. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2015. Vyp 50. No. 1145. S. 134–144. (In Ukrainian)

Івашенко В. Ю., Красько О. І. Дослідження в галузі джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін на історичному факультеті Харківського університету. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2015. Вип. 50. № 1145. С. 134–144.

Kafedra istoriografii, dzhereloznavstva ta arkheolohii Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina: avtobiohrafichni narysy ta bibliohrafiia (2004–2023) / vidp. red. S. I. Posokhov; uklad. bibliohr. O. I. Vovk. Kharkiv: Majdan, 2024. 294 s. (In Ukrainian)

²³ Посохов С. И. Университетская кафедра исторического профиля: характеристики, проблемы, перспективы. *Историческая наука и образование в начале XXI века*. Ред. И. В. Крючков. Ставрополь: Изд-во СКФУ, 2015. С. 184–187.

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: автобіографічні нариси та бібліографія (2004–2023) / відп. ред. С. І. Посохов; уклад. бібліогр. О. І. Вовк. Харків: Майдан, 2024. 294 с.

Kiselova Yu. A. Rozvytok istoriografii na istorychnomu fakulteti Kharkivs'koho universytetu. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2015. Vyp 50. No. 1145. S. 123–133. (In Ukrainian)

Кисельова Ю. А. Розвиток історіографії на історичному факультеті Харківського університету. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2015. Вип 50. № 1145. С. 123–133.

Kudelko S. M. Prepodavanie istoriografii v Har'kovskom universitete (vtoraja polovina XX — nachalo XXI vv.): k 50-letiju kafedry istoriografii, istochnikovedenija i arheologii. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2014. Vyp. 48. № 1117. S. 201–210. (In Russian)

Куделко С. М. Преподавание историографии в Харьковском университете (вторая половина XX — начало XXI вв.): к 50-летию кафедры историографии, источниковедения и археологии. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2014. Вип. 48. № 1117. С. 201–210.

Pavlova O. H., Kudelko S. M. Muzeieznavstvo, mystetstvoznavstvo ta pam'iatkoznavstvo na istorychnomu fakulteti KhNU imeni V. N. Karazina. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2015. Vyp 50. No. 1145. S. 145–152. (In Ukrainian)

Павлова О. Г., Куделко С. М. Музєєзнавство, мистецтвознавство та пам'яткознавство на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2015. Вип 50. № 1145. С. 145–152.

Posokhov S. I. Kafedra kak institucional'naja obshhnost': jubilejnye zametki. *Harkivs'kij istoriografichnij zbirnik* [Kharkiv Historiographical Review]. 2014. Vyp. 13. S. 4–19. (In Russian)

Посохов С. И. Кафедра как институциональная общность: юбилейные заметки. *Харківський історіографічний збірник*. 2014. Вип. 13. С. 4–19.

Posokhov S. I. Kafedri istoriografii, dzhereloznavstva ta arkheolohii — 60 rokov: notatky do periodyzatsii / red.: S. D. Lytovchenko, S. V. D'iachkov. *LAUREA V. Antychnyj svit i seredni viky: Naukovi chytannia pam'iaty profesora Volodymyra Ivanovycha Kadieieva*. Kharkiv, 2024. S. 30–32. (In Ukrainian)

Посохов С. І. Кафедрі історіографії, джерелознавства та археології — 60 років: нотатки до періодизації / ред.: С. Д. Литовченко, С. В. Д'ячков. *LAUREA V. Античний світ і середні віки: Наукові читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадеєва*. Харків, 2024. С. 30–32.

Skyrda V. V., Shramko I. B. Arkheolohichna nauka v Kharkivs'komu universyteti. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2015. Vyp. 50. № 1145. С. 8–26. (In Ukrainian)

Скирда В. В., Шрамко І. Б. Археологічна наука в Харківському університеті. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2015. Вип. 50. № 1145. С. 8–26.

Sergiy Posokhov

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: sposokhov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1390-0625>

THE DEPARTMENT OF HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES, AND ARCHAEOLOGY: THE HISTORY OF SELF-REFLECTION

The paper discusses the study of the history of the Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology of V. N. Karazin Kharkiv National University, established in 1964 as the first department of this kind in Ukraine. Particular attention is given to historiographical reflection, in such forms as specialized articles, bio-bibliographic indexes, memoirs, and biographical works about members of the department. The initial stage of reflection was associated with the name of Yu. Yo. Zhuravsky, who in the 1970s to early 1990, together with colleagues in the department and in other subdivisions of the Faculty of History, pioneered research on the past of historical education and scholarship at the university. The late 1980s saw the appearance of the first bibliography of works by the teaching and research staff of the Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology. Since then, such publications have become a regular occurrence. To mark the 60th anniversary of the department, a book-length bibliography was produced covering the period from 2004 to 2024. Together, these bibliographic studies form a database that makes it possible to analyze certain quantitative indicators and thematic range of research, and to identify network connections. Even a cursory overview of the existing bibliographic

indexes shows the high productivity of the department. The paper also touches on memoirs and biographical works about professors of the department. All these texts, diverse as they are in focus and genre, help both to trace a continuity of tradition and research practice and to register innovations, as well as to grasp the department's distinctive creative spirit and understand the role of particular individuals in its formation. The periodization method helps detect trends in the evolution of the department. In particular, the author draws attention to 1978, the mid-1990s, and 2015, marking them as turning points in the history of the department. Concluding remarks express concern regarding the continuing erosion of disciplinary boundaries in historical scholarship and elimination of departmental specialization over the last decade. The author, however, finds hope in the recent emergence of certain positive trends.

Keywords: Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology, V. N. Karazin Kharkiv National University, historiographical reflection, periodization, academic communication.

Конфлікт інтересів

Автор засвідчує, що, незважаючи на те, що він є головним редактором цього журналу, процес рецензування, ухвалення рішення щодо публікації та редагування здійснювалися незалежно, без його участі чи впливу. Рецензування та ухвалення остаточного рішення здійснювалися іншими членами редакційної колегії, які не є співавторами. Будь-які потенційні конфлікти інтересів були повністю усунені шляхом зовнішнього контролю за процесом. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author certifies that, despite serving as Editor-in-Chief of this journal, the processes of peer review, editorial evaluation, decision-making regarding publication, and editing were conducted independently, without his participation or influence. The peer review process and the final publication decision were carried out by other members of the editorial board who are not co-authors. Any potential conflicts of interest were fully mitigated through external oversight of the process. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 01.01.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 01.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 24.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-02>
УДК 930.25:[378.4.093.5:[930+902]](477.54-25)(091)«199/202»

Ольга Вовк

кандидатка історичних наук

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: o.i.vovk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>

**РОЗВИТОК АРХІВОЗНАВСТВА НА КАФЕДРІ
ІСТОРІОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА АРХЕОЛОГІЇ
ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
НАПРИКІНЦІ ХХ — У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХІ СТОЛІТТЯ**

Стаття присвячена комплексній характеристиці діяльності кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у сфері архівознавства протягом кінця ХХ — першої чверті ХХІ ст. Проаналізовано ключові напрями роботи співробітників: викладацьку, науково-дослідницьку, науково-організаційну, громадську та популяризаційну. Підкреслено важливу роль архівознавства у підготовці фахових істориків. Розкрито історію функціонування кафедри як випускової за архівознавчою спеціальністю, включаючи опис загальних та спеціальних профільних курсів, а також систему студентських практик. Наголошено, що, попри нещодавні зміни в номенклатурі спеціальностей, які вивели архівну освіту з безпосереднього зв'язку

Як цитувати: Вовк О. Розвиток архівознавства на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського університету наприкінці ХХ — у першій чверті ХХІ століття. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 27–47. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-02>

How to cite: Vovk O. Archival Science at the Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology of Kharkiv University, Late 20th to First Quarter of the 21st Centuries. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 27–47. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-02> (In Ukrainian)

© Вовк О., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

з історичною, кафедра залишається базовою для викладання архівознавчих курсів та проведення практик, організації міжнародних освітніх поїздок та студентських обмінів. Наведено перелік архівних організацій-партнерів, з якими кафедра взаємодіє вже не одне десятиліття. Схарактеризовано публікаційну активність професорсько-викладацького складу кафедри у сфері архівознавства, відзначено сприяння в науковому пошуку молодих учених з цієї тематики. Значну увагу приділено діяльності кафедри в умовах повномасштабної війни, її внеску у збереження культурної (зокрема архівної) спадщини, а також поповнення архівних фондів. Відзначено участь співробітників кафедри в роботі дорадчих органів центральних та місцевих архівів, а також їх діяльності у професійних громадських організаціях. Показано, як викладачі та студенти долучалися до відзначення Дня працівників архівних установ через організацію виставок архівних документів та проведення тематичних круглих столів. Узагальнено, що кафедра утвердилася як потужний архівознавчий осередок не лише на регіональному, а й на загальноукраїнському рівні.

Ключові слова: архівознавство, Харків, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історія освіти, історія науки, краєзнавство, культурна спадщина.

Найстаріша в Україні кафедра історичного профілю, побудована за дисциплінарним принципом, від початку своєї діяльності була орієнтована, зокрема, і на розвиток архівознавства. Цьому сприяв потужний склад науково-педагогічних співробітників. Так, наприклад, І. Л. Шерман, який очолював кафедру в період 1972–1984 рр., ще у 1930-х рр. був директором Центрального історичного архіву стародавніх актів УРСР.

Питання розвитку архівознавчого напрямку кафедри вже неодноразово порушували у спеціалізованих публікаціях. Наприклад, було здійснено огляд викладання архівознавства на кафедрі протягом 1964–2006 рр. (Zajtsev, Pavlova 2006), проаналізовано значення практичних занять у системі підготовки архівістів (Pavlova 2014b), а також вивчено дослідницьку складову в галузі дисциплін джерелознавчого циклу (зокрема архівознавства) у період 1990–2014 рр. (Ivaschenko, Kras'ko 2015).

Метою цієї статті є комплексна характеристика діяльності колективу кафедри історіографії, джерелознавства та археології в галузі

архівознавства в період незалежності України у форматі інституційного кейс-стаді, зокрема за такими напрямами, як викладацька, науково-дослідницька та науково-організаційна, громадська й популяризаційна діяльність. За рамки цього дослідження винесена археографічна діяльність співробітників кафедри, яка становить окремий і значний напрям роботи, висвітлений у низці окремих публікацій (Pavlova, Pikalov 2012; Kudelko, Yankul 2024; Posokhov 2024). З огляду на обсяг статті та необхідність детальної фіксації багаторічного досвіду, ця розвідка фокусується виключно на діяльності кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Порівняння та співвіднесення її досвіду з діяльністю аналогічних кафедр інших українських (Vojtsekhivs'ka, Paliienko 2019) та зарубіжних (Eastwood 1988) університетів є важливим та окремим завданням, що заслуговує спеціальної публікації.

Джерельна база дослідження зумовлена поставленою метою. Для характеристики освітнього складника діяльності кафедри були залучені нормативно-правові акти загальнодержавного рівня, а також кафедральні програми спецкурсів та методичні рекомендації. Науково-організаційну та громадську діяльність кафедри дозволяють простежити щорічні звіти про роботу історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна та програми наукових заходів. Кадровий потенціал кафедри демонструють біобібліографічні довідники. Діяльність кафедри в умовах сучасних викликів репрезентують повідомлення з вебсайтів та соціальних мереж кафедри, історичного факультету та Каразінського університету, а також установ-партнерів.

Методологічну основу дослідження становить комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Історико-генетичний метод дав змогу простежити досліджувану проблематику в хронологічній динаміці. Історико-типологічний метод дозволив розподілити напрацювання співробітників кафедри на три основні категорії (викладацька, науково-дослідницька, науково-організаційна), що полегшило процес їх подальшого дослідження. Історико-системний метод дав змогу поглянути на архівознавчу діяльність кафедри як на підсистему більш загальної системи розвитку архівознавчої освіти, що склалася в Україні на початку ХХІ ст.

У системі підготовки кваліфікованого історика архівознавство посідає важливе місце. Принаймні фахівець (незалежно від своєї наукової спеціалізації) має оволодіти основами архівної евристики, щоб бути спроможним зібрати повну та репрезентативну джерельну базу — основу будь-якого історичного дослідження. Саме тому курс «Основи архівознавства» викладають усім студентам історичних факультетів класичних університетів. Від початку існування кафедри цю дисципліну викладала Є. П. Шаталіна, з початку 1970-х рр. — Б. П. Зайцев, з середини 2000-х рр. — О. Д. Каплін, від 2024 р. — О. І. Вовк.

Однак для фахівця з вищою історичною освітою архівні установи є також і потенційним місцем працевлаштування. Наприклад, з кінця 1960-х рр. до початку 1990-х рр. на роботу в ДАХО поступило 19 випускників історичного факультету Харківського університету (Zajtsev, Pavlova 2006, 185). Тому архівознавчий курс формував не лише теоретичні знання, а й практичні вміння, необхідні для роботи в архівній сфері.

Зі здобуттям Україною незалежності на порядку денному постало нагальне завдання підготовки архівних кадрів. З цією метою були накреслені шляхи стратегічного бачення розвитку архівознавчої освіти, що охоплювали питання змісту, форми й методів організації навчання майбутніх фахівців (Kalakura 1997). Відповідно до цього з середини 1990-х рр. підготовку архівістів розгорнули кілька вишів у різних містах України. Зокрема, 1995 р. спеціальність «Архівознавство» була відкрита в Харківському університеті.

Навчальна програма нової спеціальності передбачала значне розширення діапазону профільних курсів. Наприклад, станом на 2006 р. на кафедрі для студентів спеціальності «Архівознавство» викладали такі спеціальні курси, як «Історія архівної справи в Україні» (Б. П. Зайцев), «Теорія й методика архівної справи», «Актуальні проблеми архівної справи» (обидва — О. Д. Каплін), «Документознавство» (В. В. Петровський), «Діловодство» (О. Г. Павлова,

В. Ю. Іващенко), «Археографія» (О. Г. Павлова)¹. В подальші роки викладачі кафедри читали також спецкурси «Наукова інформація в архівній справі» (С. І. Посохов), «Проблеми менеджменту в архівній справі» (В. Ю. Іващенко), «Архіви в сучасному світі» (О. Д. Каплін), «Комп'ютерна техніка в архівній справі», «Реставрація і консервація документів» (обидва — О. Г. Павлова) тощо². Аналіз змісту цих курсів та балансу між їх теоретичним і практичним складниками є важливим дослідницьким завданням, яке, однак, виходить за межі цієї статті через обмеженість її обсягу та заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження.

Важливу роль у підготовці архівістів відігравали не лише лекційні та семінарські, а й практичні заняття, які організовували безпосередньо в профільних установах. До них належали ДАХО, ЦДНТА України, а також відділи рідкісних видань і рукописів та архівні підрозділи бібліотек, музеїв і науково-дослідних установ Харкова, таких як ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка, Харківський художній музей, Харківська філія Національного науково-дослідного реставраційного центру України (Pavlova 2014b).

Для закріплення здобутих теоретичних знань важливе місце відводилося і практикам. Кафедра протягом десятиліть була базовою на історичному факультеті для проведення музейно-архівної практики. Її першим керівником був Б. П. Зайцев, у період 1985–2007 рр. практикою керував С. М. Куделко, від 2008 р. — О. Г. Павлова. Також протягом 1990–2000-х рр. діяла навчальна архівна практика, якою керував спершу Б. П. Зайцев, а згодом — О. Д. Каплін (Zajtsev, Pavlova 2006, 185).

За час існування спеціальності «Архівознавство» на історичному факультеті було підготовлено близько 200 фахівців, чимало з яких надалі пов'язали професійне життя зі сферами архівістики та діловодства

¹ Архівознавство та археологія: програми спецкурсів та методичні рекомендації / уклад. О. Г. Павлова, О. Є. Шабельська; наук. ред. С. І. Посохов. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. 124 с.

² Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник (1905–2013 рр.) / уклад. О. М. Богдашина, В. І. Бутенко, С. Б. Глибицька та ін.; відп. ред. С. І. Посохов. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 284 с.

в державних, комунальних і приватних структурах. Серед випускників кафедри можна назвати М. А. Балишева (випуск 2006 р.) — доктора історичних наук, старшого дослідника, директора ЦДНТА України; В. В. Бездрабко (випуск 1994 р.) — докторку історичних наук, професорку, завідувачку кафедри документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності КНУКіМ, провідну наукову співробітницю відділу архівознавства УНДІАСД; О. Б. Вовк (випуск 1997 р.) — начальницю відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України у м. Київ та інших відомих спеціалістів галузі. Особливе місце серед випускників кафедри належить О. О. Федоренку (1985–2023) — випускнику 2012 р., головному спеціалісту відділу забезпечення збереженості документів, обліку та довідкового апарату ДАХО, старшого солдата стрілецького взводу у складі 128 окремої гірсько-штурмової Закарпатської бригади, який загинув на Донеччині при виконанні бойового завдання³.

У 2015 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 266 була оновлена номенклатура спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти в Україні. Відповідно до цього нормативно-правового акта спеціальність 032 «Історія та археологія» була віднесена до галузі знань 03 «Гуманітарні науки», а спеціальність 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» — до галузі знань 02 «Культура і мистецтво»⁴. Таке рішення, яке вивело архівну освіту на периферію історичної освіти й натомість об'єднало її з бібліотечною — дотичною за формою, але принципово відмінною за змістом, — спричинило неоднозначну реакцію української професійної спільноти (Bezdrabko 2017, 130–131). Фахівці відзначали,

³ До дня захисників і захисниць України. Державний архів Харківської області: вебсайт. Дата оновлення: 29.09.2023. URL: http://archives.kh.gov.ua/?page_id=25096 (дата звернення: 03.05.2025); Пам'яті загиблого захисника України. Державний архів Харківської області: вебсайт. Дата оновлення: 28.08.2024. URL: http://archives.kh.gov.ua/?page_id=25974 (дата звернення: 03.05.2025).

⁴ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» від 29.04.2015 р. № 266. Верховна Рада України: вебсайт. Дата оновлення: 29.04.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF/ed20150429#Text> (дата звернення: 15.04.2025).

що запорукою успішного розвитку української архівної освіти є її гармонізація відповідно до міжнародних класифікаторів освітніх спеціальностей зі збереженням при цьому багаторічних національних традицій. Зокрема, наголошувалося на необхідності збереження двох усталених раніше моделей фахової освіти: історико-архівної та соціокомунікаційної (Bezdrabko 2017, 146). Однак ця позиція не була врахована під час подальших змін у класифікації. І хоча відповідно до оновленої номенклатури спеціальностей, затвердженої у 2024 р., спеціальності В9 «Історія та археологія» та В13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна справа» об'єднані в одну галузь знань В «Культура, мистецтво та гуманітарні науки»⁵, окреслені вище проблеми залишаються актуальними.

Попри закриття спеціальності «Архівознавство» (що, безперечно, мало негативний вплив на загальний рівень спеціалізованих знань у майбутніх фахівців), кафедра історіографії, джерелознавства та археології залишилася на історичному факультеті базовою для читання лекційних курсів і проведення практик архівознавчого спрямування.

Кафедра продовжує розробляти та оновлювати робочі програми відповідних курсів, а також видавати нові публікації методичного характеру. Наприклад, у 2022 р. навчально-методичний посібник «Музейно-архівна виробнича практика студентів історичних факультетів університетів» (автори — С. М. Куделко та О. Г. Павлова) був удостоєний диплома 22-ї університетської Виставки-конкурсу навчальної та наукової літератури⁶.

⁵ Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти» від 30.08.2024 р. № 1021. Верховна Рада України: вебсайт. Дата оновлення: 30.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1021-2024-%D0%BF#n15> (дата звернення: 15.04.2025).

⁶ Відзнака для авторів навчальної літератури. Кафедра історіографії, джерелознавства та археології Історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: вебсайт. Дата оновлення: 01.09.2022. URL: <http://historiography.karazin.ua/news/vidznaka-dlya-avtoriv-navchalnoi-literaturi> (дата звернення: 20.05.2025).

На заняття* до студентів факультет запрошує фахівців з архівних установ. Наприклад, у жовтні 2024 р. начальниця відділу використання інформації документів ЦДНТА України Г. С. Голубкіна прочитала для студентів гостьову лекцію з дисципліни «Основи архівознавства», присвячену темі «Організація роботи державних архівів». За допомогою віртуальних засобів вона «провела» студентів приміщеннями архіву, розповіла їм про напрями роботи його основних підрозділів, продемонструвала зразки архівних документів, звернула увагу на особливості їх зберігання і технології оцифрування⁷.

Разом з традиційними формами навчання запроваджуються й нові формати освітньої діяльності. Наприклад, у квітні 2013 р. студенти й молоді науковці кафедр історії України та історіографії, джерелознавства та археології вперше взяли участь в Об'їзді архівів Польщі, організованому Університетом Марії Кюрі-Склодовської у Любліні. Керівницею проєкту від української сторони стала професорка кафедри історії України Каразінського університету Л. Ю. Посохова, а від польської — професор А. Горак (Rachkov et al. 2013). Загалом відбулося 8 об'їздів (2013–2019 рр., 2023 р.), під час яких учасники відвідали архівні установи та музеї Любліна, Варшави, Кракова, Сандомира, Радома, Кельце, Торуня та інших міст Польщі.

Важливим напрямом міжнародної діяльності кафедри стали навчальні обміни. Зокрема, 14 липня 2023 р. студентка 4 курсу А. Шевелєва розпочала навчання за програмою Еразмус+ в Університеті Марії Кюрі-Склодовської у Любліні на кафедрі архівістики історичного факультету⁸.

* З весняного семестру 2019/2020 н. р. заняття в ХНУ імені В. Н. Каразіна відбуваються в дистанційному форматі майже без перерв: спочатку через пандемію COVID-19, а потім у зв'язку з повномасштабною російською агресією.

⁷ Відбулася лекція-екскурсія з архівознавства на базі організації-стейкхолдера. Історичний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: вебсайт. Дата оновлення: 22.10.2024. URL: <https://history.karazin.ua/news/1874-Vidbulasya-lekciya-ekskursiya-z-arhivoznavstva-na-bazi-organizacii+-steykholdera> (дата звернення: 20.05.2025).

⁸ Хроніка подій на історичному факультеті за 2023 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2024. Вип. 65. С. 319.

Одним з пріоритетів кафедри було й залишається сприяння науковій роботі студентів і молодих науковців. Наприклад, у грудні 2006 р. група вчених кафедри у складі професора С. І. Посохова, професора С. М. Куделка й випускника 2006 р. М. А. Балишева здобула грант університетського Фонду фундаментальних, прикладних і пошукових науково-дослідницьких робіт на здійснення циклу заходів зі збереження, впорядкування та наукового дослідження архіву астрономічної династії Струве⁹. У подальшому тему, яку М. А. Балишев досліджував ще студентом кафедри, він розвинув у кандидатській і докторській дисертаціях.

Варто відзначити, що на Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених, яка від 1983 р. щорічно відбувається на історичному факультеті й у проведенні якої кафедра історіографії, джерелознавства та археології бере максимально активну участь, періодично організовують секції, присвячені ролі архівів у вивченні локальної та регіональної історії¹⁰.

Співробітники кафедри опублікували низку наукових праць, присвячених питанням теорії і методики роботи з архівними документами (Zajcev 2007 та ін.), а також дослідженню складу та змісту архівних документів за тематичним (Karlin, Sergeev 2006 та ін.), фондовим (Posokhov, Reznikova 2004 та ін.) та інституційним принципами (Gnezdilo, Zajcev 2004 та ін.). Вони також виступали рецензентами наукових видань з історії і теорії архівної справи

⁹ Історичний факультет. Хроніка подій. 2006 рік. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2007. № 762. Вип. 39. С. 398.

¹⁰ Програма XXXII Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Наука і освіта у краєзнавчому вимірі», присвяченої 210-й річниці заснування Харківського університету. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. 22 с.; Програма XXXIII Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Історія повсякденності у локальному вимірі», присвяченої 100-річчю з дня народження П. Т. Тронька. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 24 с.; Програма XXXV Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавство у вимірах сучасної науки (до 90-річчя з дня народження Б. П. Зайцева)». Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. 21 с.; Програма XLII Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Традиції та актуальні завдання краєзнавства в Україні (до 220-річчя заснування Каразінського університету)». Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. 32 с.

(Kudelko 2014 та ін.), авторами узагальнювальних статей в довідково-енциклопедичних виданнях (Pavlova 2014a).

Від 2018 р. діяльність кафедри більшою мірою була орієнтована на питання дослідження, охорони та використання культурної спадщини, зокрема архівної. Цей напрям набув особливої актуальності після початку повномасштабного вторгнення російської армії на територію України в лютому 2022 р., що безпосередньо вплинуло на тематику наукових досліджень кафедри. Наприклад, у межах проекту «Місто і війна. Руйнування, збереження і переосмислення культурної спадщини великих міст Південно-Східної України в період російської військової агресії», який реалізовували протягом 2022 р. за підтримки Програми вивчення сучасної України Канадського інституту українських студій Альбертського університету, досліджували, зокрема, проблеми архівної спадщини¹¹.

У серпні – листопаді 2024 р. О. І. Вовк працювала над проектом «Українсько-польська співпраця з порятунку культурної спадщини в період російської військової агресії», що здобув підтримку Центру діалогу імені Юліуса Мєрошевського (Польща). У процесі виконання проекту було зібрано 8 аудіоінтерв'ю з керівниками і співробітниками структурних підрозділів органів місцевого самоврядування, науково-дослідних інституцій, архівів, музеїв та бібліотек Харкова. Матеріали були передані на постійне зберігання до ЦДНТА України, де у межах фонду 251 «Усноісторичні документи з історії науки і техніки» був сформований спеціальний комплекс документів (Vovk 2025).

Варто підкреслити, що в умовах війни співробітники кафедри виступали не сторонніми спостерігачами, а безпосередніми учасниками порятунку культурної спадщини. Зокрема, від квітня 2022 р. С. І. Посохов, С. М. Куделко та О. І. Вовк за дорученням Харківської міської ради здійснювали координаційну взаємодію з архівами, музеями, бібліотеками та іншими профільними інституціями в Харкові, що дало

¹¹ Місто і війна. Руйнування, збереження і переосмислення культурної спадщини великих міст Південно-Східної України в період російської військової агресії. Дослідницька ініціатива CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/projectheritage.html> (дата звернення: 20.06.2025).

змогу оперативно зібрати інформацію про першочергові потреби цих установ культури. У результаті протягом 2022–2024 рр. у межах партнерської взаємодії Харківської міської ради й Муніципалітету Варшави до Харкова надійшло декілька траншів гуманітарної допомоги. Наприклад, у серпні 2022 р. ДАХО і ЦДНТА України отримали бензинові електрогенератори, а Архів ХНУ імені В. Н. Каразіна — протипожежну тканину¹². У листопаді 2024 р. до ЦДНТА України надійшли зарядні станції та сонячні панелі, які в умовах вимкнення електроенергії зможуть підтримати сталу діяльність установи¹³.

Досвід співробітників кафедри був презентований на авторитетних наукових форумах. Наприклад, 5–7 квітня 2023 р. у межах офіційного візиту до Харкова головної зберігачки фондів Національного архіву Швеції Й. Фріс-Маркевич та генеральної директорки Національного музею військової історії Швеції Г. Ронлунд відбувся Міжнародний круглий стіл «Актуальні питання архівної та музейної справи в умовах військового стану». На заході була представлена спільна доповідь Є. С. Рачкова та О. І. Вовк «Проект “Місто і війна”: дослідження та захист міської культурної спадщини в умовах війни»¹⁴.

Проблематика збереження архівних фондів посідала важливе місце і в низці профільних заходів, організованих спільними зусиллями кафедри історіографії, джерелознавства та археології й ЦДНТА України. Наприклад, у червні 2023 р. відбувся круглий стіл «Проблеми

¹² Надійшла допомога для збереження музейних, архівних та бібліотечних фондів. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна: вебсайт. Дата оновлення: 15.08.2022. URL: <https://karazin.ua/news/nadiishla-dopomoha-dlia-zberezhennia-muzeinykh-arkhivnykh-/> (дата звернення: 16.04.2025).

¹³ Центральний державний науково-технічний архів України. Дякуємо за гуманітарну допомогу! Центральний державний науково-технічний архів України: Facebook. Дата оновлення: 04.12.2024. URL: <https://www.facebook.com/archiv.gov.ua/posts/pfbid035UC4tm9BDhLrFEY6QyhUad9VEHm334964U7NdAwkyLUTsfsU7frGKaVcxTTFcBXTI> (дата звернення: 16.04.2025).

¹⁴ Зустріч з провідними архівістами та музейниками Швеції. Кафедра історіографії, джерелознавства та археології Історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: вебсайт. Дата оновлення: 07.04.2023. URL: <http://historiography.karazin.ua/news/zustrich-z-providnimi-arhivistami-ta-muzeynikami-shvetsii> (дата звернення: 05.05.2025).

формування та збереження української історичної пам'яті в умовах війни: регіональний вимір», присвячений Міжнародному дню архівів¹⁵. У вересні 2023 р. відбулася відкрита дискусія «Проблеми збереження української культурної спадщини під час воєнного стану», до якої долучився Голова Державної архівної служби України А. В. Хромов¹⁶. У червні 2024 р. в межах Міжнародного тижня архівів працював круглий стіл «Особові фонди вчених в архівних, музейних та бібліотечних установах України: проблеми формування, забезпечення збереженості та особливості введення до наукового обігу», присвячений 55-річчю ЦДНТА України¹⁷.

Варто згадати також про Луньовські читання, які від 2010 р. щороку проводять з ініціативи кафедри. Цей науковий захід, що традиційно має музеезнавче спрямування, у березні 2025 р. дещо розширив свою проблематику і був присвячений темі «Музейні, бібліотечні та архівні сховища: історія, виклики сьогодення та інновації»¹⁸.

Взаємодія кафедри з архівними установами має давній та багатовимірний характер. Вона здійснюється не лише в навчальній та нау-

¹⁵ Участь у круглому столі до Міжнародного дня архівів. Кафедра історіографії, джерелознавства та археології Історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: вебсайт. Дата оновлення: 14.06.2023. URL: <http://historiography.karazin.ua/news/uchast-u-kruglomu-stoli-do-mijnarodnogo-dnya-arhiviv> (дата звернення: 05.05.2025).

¹⁶ Відкрита дискусія «Проблеми збереження української культурної спадщини під час воєнного стану». Кафедра історіографії, джерелознавства та археології Історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: вебсайт. Дата оновлення: 14.09.2023. URL: <http://historiography.karazin.ua/news/vidkrita-diskusiya-problemi-zberejennya-ukrainskoi-kulturnoi-spadchini-pid-chas-voennogo-stanu> (дата звернення: 05.05.2025).

¹⁷ Круглий стіл «Особові фонди вчених в архівних, музейних та бібліотечних установах України». Кафедра історіографії, джерелознавства та археології Історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: вебсайт. Дата оновлення: 14.06.2024. URL: <http://historiography.karazin.ua/news/krugliy-stil-osobovi-fondi-vchenih-v-arhivnih-muzeynih-ta-bibliotecznihih-ustanovah-ukraini> (дата звернення: 05.05.2025).

¹⁸ XVI Луньовські читання. Кафедра історіографії, джерелознавства та археології Історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: вебсайт. Дата оновлення: 27.03.2025. URL: <http://historiography.karazin.ua/news/XVI-lunovski-chitannya> (дата звернення: 15.05.2025).

ковій площинах, але й у межах безпосередньої участі співробітників кафедри в актуальних процесах архівного життя Харківщини. Наприклад, тривалий час А. І. Епштейн очолював Харківське відділення Спільки архівістів. Протягом багатьох років С. І. Посохов входив до колегії ДАХО, А. І. Епштейн та С. М. Куделко — до науково-методичної ради ДАХО. Станом на червень 2025 р. С. І. Посохов і С. М. Куделко є членами науково-методичної ради ЦДНТА України, О. Г. Павлова — науково-методичної ради ДАХО, О. І. Вовк — колегії ДАХО.

Документи Б. П. Зайцева та А. І. Епштейна на початку ХХІ ст. були передані на зберігання до ДАХО, де сформований особовий фонд «Видатні історики Харківщини». Також частина з них потрапила до Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна, де був створений окремий фонд.

Окремою сторінкою в історії кафедри є участь її співробітників та студентів у святкуванні Дня працівників архівних установ. В Україні це професійне свято було запроваджене 1999 р., і вже на першу церемонію його відзначення була запрошена делегація історичного факультету Харківського університету на чолі з тодішнім деканом С. І. Посоховим (Hnizdylo, Zajtsev 2004, 57–58).

У подальші роки доброю традицією стало проведення «виставки одного дня» з документів із фондів архівних установ Харкова. Перша така виставка була реалізована 24 грудня 2003 р. на історичному факультеті¹⁹. Від 2006 р. такі виставки щорічно відбувалися в Музеї історії Харківського університету. Наприклад, у 2006 р. діяла виставка «Особові архівні фонди», де експонували документи з фондів ДАХО, відділу рідкісних видань та рукописів ЦНБ та Архіву ХНУ імені В. Н. Каразіна²⁰. У 2008 р. виставка мала назву «З історії реклами у Харкові». Тоді ж була відбулася презентація книги Л. Г. Шульги «Начерк історії Державного архіву Харківської області (за спогадами колишнього ди-

¹⁹ Історичний факультет. Хроніка подій. 2003 рік. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2004. № 633. Вип. 36. С. 350.

²⁰ Історичний факультет. Хроніка подій. 2006 рік. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2007. № 762. Вип. 39. С. 398.

ректора архіву)»²¹. Тема виставки 2010 р. — «Харків та університет в роки революцій, громадянської війни (1918–1920 рр.) та реорганізації освіти», на ній були презентовані документи з фондів Музею історії, відділу колекцій рідкісних видань та рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна і ДАХО²². У 2011 р. відбулася виставка «“Увага! Показує Харків”»: з історії харківського телебачення за матеріалами ДАХО, ЦДНТА України та Харківської обласної державної телерадіокомпанії»²³. Виставка 2012 р. мала назву «“A minus ad majorem”»: конспекти розповідають» і включала документи з фондів Музею історії та відділу колекцій рідкісних видань та рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна²⁴. У 2013 р. була відкрита виставка «Харківський університет у символах та емблемах»²⁵.

Від 2014 р. традиція святкування Дня працівника архівних установ на історичному факультеті зазнала певної трансформації: виставки архівних документів стали поєднуватися з проведенням круглих столів. Зокрема, 24 грудня 2014 р. було організовано круглий стіл «Актуальні проблеми сучасних архівів» і відкрита виставка «Ювілейні історії Харківського університету»²⁶. У 2015 р. відбувся круглий стіл «Проблеми архівної комунікації», у якому взяли участь представники

²¹ Хроніка подій на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна у 2008 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2009. № 852. Вип. 41. С. 375.

²² Іващенко В. Ю. Хроніка подій на історичному факультеті у 2010 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2011. № 965. Вип. 43. С. 273.

²³ Іващенко В. Ю. Хроніка подій на історичному факультеті в 2011 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2012. № 1005. Вип. 45. С. 301.

²⁴ Хроніка подій на історичному факультеті в 2012 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2013. № 1087. Вип. 47. С. 346.

²⁵ Хроніка подій на історичному факультеті в 2013 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2014. № 1117. Вип. 48. С. 312.

²⁶ Хроніка подій на історичному факультеті в 2014 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2015. № 1145. Вип. 50. С. 304.

ЦДНТА України, ДАХО та Архіву ХНУ імені В. Н. Каразіна²⁷. У 2016 р. був організований круглий стіл «Інформаційні технології в архівній справі» і відкрита виставка «Солодка історія Харкова: за матеріалами архіву Харківської бісквітної фабрики, ДАХО та ЦДНТА України»²⁸. Надзвичайно важливо, що до організації всіх згаданих заходів активно залучалися студенти кафедри історіографії, джерелознавства та археології. Це сприяло поглибленню їхньої професійної підготовки і давало змогу безпосередньо взаємодіяти з представниками архівних установ — майбутніми роботодавцями.

З переходом на дистанційну форму навчання в Харківському університеті святкові проєкти з нагоди Дня працівників архівних установ також стали відбуватися в онлайн-форматі. Зокрема, у 2022 р. була оприлюднена презентація «Ми любимо архіви», що являла собою добірку фотографій, які відображали ключові моменти взаємодії з архівними установами в навчальному процесі²⁹. Презентація, оприлюднена 2024 р., мала назву «Війна. Архіви. Кафедра» і була присвячена діяльності кафедри в галузі архівознавства в умовах повномасштабної війни³⁰.

Отже, наприкінці ХХ — у першій чверті ХХІ ст. співробітники кафедри історіографії, джерелознавства та археології здійснювали активну діяльність у галузі архівознавства. Вона охоплювала підготовку фахівців для архівної сфери, проведення наукових

²⁷ Хроніка подій 2015 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2016. Вип. 51. С. 209.

²⁸ Хроніка подій 2016 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2017. Вип. 53. С. 232.

²⁹ Привітання з Днем працівників архівних установ України. Кафедра історіографії, джерелознавства та археології Історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: вебсайт. Дата оновлення: 23.12.2022. URL: <http://historiography.karazin.ua/news/privitannya-z-dnem-pratsivnikiv-arhivnih-ustanov-ukraini2022> (дата звернення: 18.04.2025).

³⁰ Вітаємо з Днем працівників архівних установ! Кафедра історіографії, джерелознавства та археології Історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: вебсайт. Дата оновлення: 24.12.2024. URL: <http://historiography.karazin.ua/news/vitaemo-z-dnem-pratsivnikiv-arhivnih-ustanov> (дата звернення: 18.04.2025).

досліджень, співпрацю з архівними установами у складі дорадчих органів, експертну, громадську та популяризаційну роботу. Динаміка співвідношення між цими напрямками в різні роки була неоднорідною, однак жоден з них не відходив на другий план. Підсумовуючи, можна констатувати, що кафедра історіографії, джерелознавства та археології зарекомендувала себе як потужний архівознавчий осередок не лише на Харківщині, але й у масштабах усієї України. Саме ця багатовимірність, що полягає в тісній інтеграції освітньої, наукової та громадської роботи, і сформувала безперервну традицію діяльності кафедри у справі збереження та популяризації архівної спадщини.

Список літератури / References

Bezdrabko V. V. Arkhivna osvita v Ukraini: tradytsii i tendentsii. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2017. No. 3. S. 129–147. (In Ukrainian)

Бездрабко В. В. Архівна освіта в Україні: традиції й тенденції. *Український історичний журнал*. 2017. № 3. С. 129–147.

Eastwood T. Nurturing Archival Education in the University. *The American Archivist*. 1988. Vol. 51. No. 3. PP. 228–252. <https://www.doi.org/10.17723/aarc.51.3.qgk71605x660gm85>.

Gnezdilo O. S., Zajcev B. P. Opisaniye arhiva imperatorskogo Har'kovskogo universiteta 1900 g. *Kharkivs'kyj istoriohrafichnyj zbirnyk* [Kharkiv Historiography Collection]. 2004. Vyp. 7. S. 174–182. (In Russian)

Гнездило О. С., Зайцев Б. П. Описание архива императорского Харьковского университета 1900 г. *Харківський історіографічний збірник*. 2004. Вип. 7. С. 174–182.

Hnizdylo O. S., Zajtsev B. P. Vidznachennia v Kharkovi profesijnoho sviata pratsivnykiv arkhivnykh ustanov. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2004. No. 633. Vyp. 36. S. 53–59. (In Ukrainian)

Гніздило О. С., Зайцев Б. П. Відзначення в Харкові професійного свята працівників архівних установ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2004. № 633. Вип. 36. С. 53–59.

Ivaschenko V. Yu., Kras'ko O. I. Doslidzhennia v haluzi dzhereleznavstva, arkhivoznavstva ta spetsial'nykh istorychnykh dystsyplin na istorychnomu fakul'teti Kharkivs'koho universytetu. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2015. No. 1145. Vyp. 50. S. 134–144. (In Ukrainian)

Івашенко В. Ю., Красько О. І. Дослідження в галузі джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін на історичному факультеті Харківського університету. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2015. № 1145. Вип. 50. С. 134–144.

Kalakura Ya. S. Suchasna kontsepsiia arkhivoznavchoi osvity. *Ukrains'ke arkhivoznavstvo: istoriia, suchasnyj stan ta perspektyvy: naukovi dopovidi Vseukrains'koi konferentsii*, 19–20 lystopada 1996 r. U 2 ch. Ch. 1. Kyiv, 1997. S. 42–48. (In Ukrainian)

Калакура Я. С. Сучасна концепція архівознавчої освіти. *Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: наукові доповіді Всеукраїнської конференції*, 19–20 листопада 1996 р. У 2 ч. Ч. 1. Київ, 1997. С. 42–48.

Kaplin A. D., Sergeev I. P. Dokumenty Gosudarstvennogo arhiva Har'kovskoj oblasti kak istochnik po istorii vzaimootnoshenij mezhdu gosudarstvennoj vlast'ju i ljuteranami v Ukraine (XIX — 30-e gg. XX vv.). *Pivdennyj arkhiv: Istorychni nauky* [Southern Archive: Historical Sciences]. 2006. Vyp. 22. S. 97–103. (In Russian)

Каплин А. Д., Сергеев И. П. Документы Государственного архива Харьковской области как источник по истории взаимоотношений между государственной властью и лютеранами в Украине (XIX — 30-е гг. XX вв.). *Південний архів: Історичні науки*. 2006. Вип. 22. С. 97–103.

Kudelko S. M. Arkhivy SShA u istorychnomu rozvytkovi ta na suchasnomu etapi istorii (Retsenziia na knyhu: Arkhivy i arkhivna sprava Spoluchenykh Shtativ Ameryky: istoriia ta orhanizatsiia / L. L. Levchenko. Mykolaiv: Ilion, 2013. 1204 s.). *Istorychnyj arkhiv: naukovi studii* [Historical Archive: Scholarly Studies]. 2014. Vyp. 12. S. 205–208. (In Ukrainian)

Куделко С. М. Архіви США у історичному розвитку та на сучасному етапі історії (Рецензія на книгу: Архіви і архівна справа Сполучених Штатів Америки: історія та організація / Л. Л. Левченко. Миколаїв: Іліон, 2013. 1204 с.). *Історичний архів: наукові студії*. 2014. Вип. 12. С. 205–208.

Kudelko S. M., Yankul O. M. Seriia «Dzhereloznavchi zoshyty»: ohliad materialiv (do 60-richchia kafedry istoriohrafii, dzhereloznavstva ta arkeolohii). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2024. Vyp. 66. С. 236–246. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-11>. (In Ukrainian)

Куделко С. М., Янкул О. М. Серія «Джерелознавчі зошити»: огляд матеріалів (до 60-річчя кафедри історіографії, джерелознавства та археології). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2024. Вип. 66. С. 236–246. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-11>.

Pavlova O. H. Arkhivna sprava na Kharkivschyni. *Kharkivschyna: entsyklopedychnyy slovnyk* / redkol.: S. I. Posokhov (holova) ta in.; red. K. V. Astakhova, S. M. Kudelko, V. O. Kulikov, D. M. Chornyj. Kharkiv: Zoloti storinky, 2014. S. 17–18. (In Ukrainian)

Павлова О. Г. Архівна справа на Харківщині. *Харківщина: енциклопедичний словник* / редкол.: С. І. Посохов (голова) та ін.; ред. К. В. Астахова, С. М. Куделко, В. О. Куліков, Д. М. Чорний. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 17–18.

Pavlova O. H. Praktychni zaniattia v systemi pidhotovky arkhivistiv: z dosvidu roboty istorichnoho fakul'tetu KhNU imeni V. N. Karazina. *Suchasnyy stan ta problemni pytannia strakhovoho fondu dokumentatsii, perspektyvy rozvytku ta vzaiemodii: tezy dopovidej VI naukovo-tekhnichnoi konferentsii*, m. Kharkiv, 22–23 travnia 2014 r. Kharkiv, 2014. S. 68–69. (In Ukrainian)

Павлова О. Г. Практичні заняття в системі підготовки архівістів: з досвіду роботи історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна. *Сучасний стан та проблемні питання страхового фонду документації, перспективи розвитку та взаємодії: тези доповідей VII науково-технічної конференції*, м. Харків, 22–23 травня 2014 р. Харків, 2014. С. 68–69.

Pavlova O. H., Pikalov V. H. Arkheohrafichna diial'nist' vchenykh istorichnoho fakul'tetu Kharkivs'koho universytetu u druhij polovyni XX st. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2015. No. 1005. Vyp. 45. S. 239–249. (In Ukrainian)

Павлова О. Г., Пікалов В. Г. Археографічна діяльність вчених історичного факультету Харківського університету у другій половині XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2015. № 1005. Вип. 45. С. 239–249.

Posokhov S. I. Pro realizatsiiu arkeohrafichnoho proiektu «Kharkivskiy universytet (1941–1945 rokiv) u spohadakh joho vykladachiv ta vykhovantsiv». *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2024. Vyp. 66. C. 247–256. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-12>. (In Ukrainian)

Посохов С. І. Про реалізацію археографічного проєкту «Харківський університет (1941–1945 років) у спогадах його викладачів та вихованців». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2024. Вип. 66. С. 247–256. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-12>.

Posokhov S. I., Reznikova V. V. Fond Kharkivs'koi konsystorii oblasnoho derzhavnoho arkhivu: sklad ta napriamy doslidzhen'. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty* [History of Ukraine: Little-Known Names, Events, Facts]. 2004. Vyp. 25. S. 112–117. (In Ukrainian)

Посохов С. І., Резнікова В. В. Фонд Харківської консисторії обласного державного архіву: склад та напрями досліджень. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2004. Вип. 25. С. 112–117.

Rachkov Ye. S., Bondarenko H. A., Lisnenko S. V., Chukhlij S. O. Ob'izd arkhiviv Pol'schi ukrains'kymy ta pol's'kymy molodymy naukovtsiamy (arkhivy, biblioteki ta muzei Varshavy, Krakova, Liublina ta Sandomyra). *Aktual'ni problemy vitchyznianoï ta vsesvitn'oi istorii* [Current Issues in National and World History]. 2013. Vyp. 16. S. 252–254. (In Ukrainian)

Рачков Є. С., Бондаренко Г. А., Лісненко С. В., Чухлій С. О. Об'їзд архівів Польщі українськими та польськими молодими науковцями (архіви, бібліотеки та музеї Варшави, Кракова, Любліна та Сандомира). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2013. Вип. 16. С. 252–254.

Vovk O. Ukrains'ko-pol's'ka spivpratsia z poriatunku kul'turnoi spadshchyny pid chas rosijs'koi zbrojnoï ahresii (na pryklady Kharkova). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2025. Vyp. 67. S. 241–267. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-13>. (In Ukrainian)

Вовк О. Українсько-польська співпраця з порятунку культурної спадщини під час російської збройної агресії (на прикладі Харкова). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 241–267. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-13>.

Vojtsekhivs'ka I. N., Paliienko M. H. Arkhivознавча shkola Kyivs'koho universytetu: tradytsii ta perspektyvy rozvytku. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2019. No. 4. С. 42–60. (In Ukrainian)

Войцехівська І. Н., Палієнко М. Г. Архівознавча школа Київського університету: традиції та перспективи розвитку. *Архіви України*. 2019. № 4. С. 42–60.

Zajcev B. P. Nauchnaja kritika arhivnyh dokumentov. *Kharkivs'kyj arkhivist*. 2007. No. 2. S. 24–28. (In Russian)

Зайцев Б. П. Научная критика архивных документов. *Харківський архівіст*. 2007. № 2. С. 24–28.

Zajtsev B. P., Pavlova O. H. Vykladannia arkhivознавstva na kafedri istoriohrafii, dzherelознавstva ta arheolohii Kharkivs'koho universytetu (1964–2006). *Metodychnyj visnyk istorychnoho fakul'tetu* [Methodological Bulletin of the Faculty of History]. 2006. No. 5. S. 183–190. (In Ukrainian)

Зайцев П., Павлова О. Г. Викладання архівознавства на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського університету (1964–2006). *Методичний вісник історичного факультету*. 2006. № 5. С. 183–190.

Список скорочень

ДАХО — Державний архів Харківської області

КНУКиМ — Київський національний університет культури і мистецтв

УНДІАСД — Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства

ХНУ імені В. Н. Каразіна — Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ЦДНТА України — Центральний державний науково-технічний архів України

ЦНБ — Центральна наукова бібліотека

Olha Vovk

Candidate of History

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: o.i.vovk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>

ARCHIVAL SCIENCE AT THE DEPARTMENT OF HISTORIGRAPHY, SOURCE STUDIES, AND ARCHAEOLOGY OF KHARKIV UNIVERSITY, LATE 20th TO FIRST QUARTER OF THE 21st CENTURIES

The paper surveys the work of the Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology at the Faculty of History of V. N. Karazin Kharkiv National University in the field of archival science during the late 20th and first quarter of the 21st centuries. The author considers such key areas as teaching, research and its organization, and popularization. The importance of archival science for the training of professional historians is underscored. The paper discusses the role of the department as a graduating authority for the specialization in archival science, describing its general and specialized course offerings and the system of student practical training. It is emphasized that, despite the recent changes in the nomenclature of specializations that separated education in archival science and history, the department remains the base for teaching courses in archival science, managing hands-on training and internships, and organizing study trips abroad and student exchanges. The paper lists the partner archival organizations the department

has been working with for the past several decades and surveys the publication activity of the department's research and teaching staff in the field of archival science, with a focus on support and encouragement for young researchers. Particular attention is given to the operation of the department during the ongoing Russian-Ukrainian War, and to its contribution to the preservation and further enlargement of archival heritage. The author notes the participation of members of the department in the work of advisory bodies consulting central and local archives, as well as their service in professional associations. The paper describes the regular involvement of the teaching staff and students in events marking the Day of Archival Workers through the organization of exhibitions of archival documents and thematic round tables. It is argued that the department has established itself as a powerful center of archival science not only at the regional, but also at the national level.

Keywords: archival science, V. N. Karazin Kharkiv National University, archival institutions, history of education, history of science, local history, cultural heritage.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій. У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 03.01.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 03.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 25.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-03>
УДК 930:001.83:378.4(477.54-25:477.63-25)«197/202»

Олег Журба

доктор історичних наук, професор

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Просп. Науки, 72, 49045, Дніпро, Україна

E-mail: zhurba.oi@i.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7800-0743>

ДНІПРОВСЬКО-ХАРКІВСЬКІ ІНСТИТУЦІЙНІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ КОМУНІКАЦІЇ

Актуальність статті визначена необхідністю осмислення розвитку історіографічних студій останньої чверті XX — першої чверті XXI ст. Для вивчення проблеми обрана наукова оптика, спрямована на виявлення й аналіз харківсько-дніпровської комунікації, насамперед споріднених підрозділів. Основним методом став кількісний аналіз збірників кафедр історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара та історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Кафедра ДНУ з 1975 до 2022 рр. видала 28 випусків збірника, у яких було надруковано 21 статтю харківських колег. З 1995 до 2018 рр. кафедра ХНУ представила 17 випусків «Харківського історіографічного збірника», у якому виявлено 36 публікацій дніпровських історіографів. Динаміка взаємодії дозволяє виділити три періоди співробітництва. Перший (середина 1970-х — середина 1990-х рр.) відзначений невеликим рівнем взаємодії, яка виявилася у спорадичних контактах і публікаціях,

Як цитувати: Журба О. Дніпровсько-харківські інституційні історіографічні комунікації. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2026. Вип. 69. С. 48–73. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-03>

How to cite: Zhurba O. Institutional Communication Between Dnipro and Kharkiv in the Field of Historiography. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 48–73. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-03> (In Ukrainian)

© Журба О., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

наявності лише дніпропетровського історіографічного збірника, професійній орієнтації насамперед на загальносоюзні осередки. Другий період (середина 1990-х — середина 2010-х рр.) став вершиною харківсько-дніпровської комунікацій та характеризувався розквітом цих регіональних історіографічних осередків. Серед найвиразніших ознак — формування потужного кадрового потенціалу, поява «Харківського історіографічного збірника», перетворення періодичних видань обох кафедр на авторитетні історіографічні трибуни. Регулярно відбувалися читання, присвячені пам'яті видатних науковців В. І. Астахова та М. П. Ковальського. Третій період (з середини 2010-х рр.) припав на трагічні випробування, які в поєднанні з безперервним реформуванням вищої освіти призвели до істотного згорання історіографічних студій: припинилося видання наукових історіографічних збірників та проведення регулярних наукових читань, була закрита кафедра в ДНУ, значних втрат зазнали харківські колеги. За таких умов інституційні комунікації змінюються на особистісні.

Ключові слова: історіографічні комунікації, українська історіографія, харківські історіографи, дніпровські історіографи, періодичні видання з історіографії.

Природа наукового знання, зокрема й історичного, численні чинники його генези та розвитку, інституційні структури, теоретико-методологічний арсенал, кадровий потенціал та багато інших внутрішніх і зовнішніх причин і обставин завжди перебували в центрі уваги наукознавства. Водночас одним з найпотужніших стимулів та умов наукового поступу є неперервна, широка й вільна наукова комунікація, різноманітні форми і прояви якої залишаються, на мій погляд, одним з фундаментальних предметів осмислення розвитку як самої науки, так і її місця в соціумі. Сказане повною мірою стосується історії, а особливо історіографії, якій за призначенням «доводиться» розв'язувати ці питання.

Глобальні, національні, регіональні, осередкові та персональні ієрархії продукування історичного знання *a priori* вимагають встановлювати й аналізувати як вертикальні, так і горизонтальні комунікації на всіх цих рівнях, виявляючи механізми взаємодії, взаємопроникнення та їх наслідки.

Зрозуміло, не маючи ані претензії, ані сил, ані журнального обсягу для вирішення всього комплексу цих проблем, спробую поставити

питання наукової комунікації в регіональному вимірі. Перед тим варто зробити кілька попередніх зауважень щодо специфіки запропонованої теми та особливостей її вирішення. Насамперед це стосується змістовного наповнення поняття «історіографічні комунікації». У найширшому контексті, якщо «історіографію» розуміти як структури, кадри і праці представників дніпропетровського / дніпровського та харківського цеху істориків та механізми їх взаємодії, починаючи хоча б з післясталінського часу, то така постановка питання вимагатиме щонайменше дисертаційного розв'язання. У вузькому ж розумінні предметом «історіографічних комунікацій» стали різноманітні форми взаємодії історіографів зі споріднених наукових підрозділів: кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХДУ (створена 1964 р., далі — КІДАХ) та кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства ДНУ (1972–2022, далі — КІДАД), які в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. значною мірою визначали розвиток, характер, зрештою, реноме історіографічних досліджень в Україні.

Іще одне застереження стосується визначення однієї зі сторін історіографічної взаємодії. Справа в тому, що до 2015 р. «дніпровські» історіографи були «дніпропетровськими», а тому назва статті — певна данина стилістичній гармонії. Зазначу також, що з інституційного погляду «дніпровськими» дослідники історії і теорії історичної науки ДНУ є лише 5 років, бо 2022 р. профільна кафедра припинила існування.

І, нарешті, я відчуваю себе зобов'язаним чітко означити власну етичну професійну позицію, яка через низку обставин особистого, інституційного, емоційного характеру, не дозволяє декларувати сувору об'єктивність підходів до представлення міжрегіональних історіографічних комунікацій. Як вихованець кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства ДНУ, що захистив тут дві дисертації, а з 2006 до 2022 рр. працював її завідувачем, я безпосередньо був активно залучений до тих процесів, які стали предметом розгляду в цьому тексті, до якого, зрозуміло, варто ставитися із урахуванням неминучого суб'єктивізму дослідника, який перебував усередині процесу. Проте, як відомо, безпосередня включеність до предмета своєї уваги означає не лише обмеження й небезпеки, але також низку істотних переваг.

Намагаючись сформулювати структуру проблеми, запропоную певні рівні її розгляду. За критеріями суб'єктів комунікації виділимо інституційний, персональний та теоретико-методологічний рівні. До інституційного належать контакти на рівні спільних кафедральних проєктів, участі в наукових збірниках, конференціях, у процесі наукової нобілітації; до персонального — особисті професійні, дружні контакти, обмін ідеями, друкованою продукцією; до теоретико-методологічного рівня — прямі й опосередковані ідейні впливи методологічного, проблемно-тематичного, стилістичного характеру (заочна та безпосередня комунікація щодо змісту та інструментарію проблемного поля історіографії).

У цьому випадку основним методом виявлення шляхів, форм, змісту, інтенсивності й напрямків наукової комунікації став формально-кількісний аналіз перехресних контактів харківських і дніпропетровських / дніпровських історіографів протягом останнього півстоліття. Застосування цього методу для дослідження динаміки історіографічного ландшафту вже продемонструвало як свою ефективність, так і природні обмеження (Zhurba, Platonov 2023; Zhurba 2011). Проте, на мою думку, він може стати надійним каркасом для культурологічного історіографічного проєкту.

Одним із найважливіших, на мій погляд, показників щільності інституційної комунікації є взаємна участь представників харківського і дніпропетровського історіографічних осередків у їхніх профільних виданнях. На історичних факультетах ДНУ та ХНУ з останньої чверті ХХ ст. виходило багато наукових збірників за різними напрямками діяльності кафедр історичного профілю. Серед них провідне місце посідали спеціалізовані періодичні видання, які ставали важливими майданчиками для комунікації історіографічно та джерелознавчо орієнтованих фахівців Дніпра, Харкова, України та зарубіжних спеціалістів.

Попри те, що КІДАД була молодша за братню харківську інституцію, перший профільний збірник на історичному факультеті вийшов ще 1970 р., до створення профільної кафедри (Voprosy

istoriografii 1970)¹, демонструючи в такий спосіб наявний кадровий потенціал у галузях історіографії та джерелознавства. Протягом півстолітньої історії кафедри у збірника змінилися чотири редактори. Це все були завідувачі кафедри — професори В. Я. Борщевський², М. П. Ковальський³, А. Г. Болебрух⁴ та О. І. Журба⁵. І хоч назва збірника не була стабільною, вона завжди відкрито декларувала його історіографічну та джерелознавчу спеціалізацію. Інколи дисциплінарна спрямованість видання визначалася вужче: історіографічна (*Aktual'nye istoriograficheskie problem* 1982), джерелознавча (*Istoriograficheskie i istochnikovedcheskie problemy* 1985), археографічна (*Analiz publikacij istochnikov* 1978), кліометрична (*Problemy primenenija kolichestvennyh metodov* 1988) спеціалізації закликали відповідних фахівців з України та за її межами взяти участь у черговому кафедральному проєкті. Окрім дисциплінарної заданості, редколегія неодноразово формувала збірники за проблемно-тематичним критерієм. Були збірники, присвячені проблемам історіографії та джерелознавства визвольного руху (*Istoriograficheskie i istochnikovedcheskie problemy* 1984), історії суспільної думки (*Istoriia suspil'noi dumky* 1992), проблемам історії теорії та методології історичних досліджень (*Teoretiko-metodologicheskie voprosy* 1987; *Teorija i metodika* 1989; *Istoriografichni ta dzhereleloznachni problemy* 2008). Визначаючи загальні зміни проблемно-тематичних ракурсів збірника за пів століття, варто відзначити відчутну динаміку від суто дисциплінарних постановок (до середини 1980-х рр.) до все більшого занурення в теоретико-методологічну та наукознавчу проблематику (кінець 1980-х — 2000-ті рр.). Особливо відзначу чотири

¹ Оскільки формально видання здійснювалося на кафедрі загальної історії, а КІДАД була створена лише через 2 роки, ця публікація не належить до комплексу збірників цієї кафедри. Проте випускаючи перший збірник новоствореної інституції в 1975 р., редколегія помітила його як другий випуск.

² Головний редактор В. Я. Борщевський — 6 випусків: вип. 1–5 (1975–1978), вип. 8 (1982).

³ Головний редактор М. П. Ковальський — 11 випусків: вип. 6 (1978), 7 (1979), 9–16 (1983–1991), 18 (1995).

⁴ Головний редактор А. Г. Болебрух — 8 випусків: вип. 17 (1992), 19–25 (1997–2012).

⁵ Головний редактор О. І. Журба — 3 випуски: вип. 26–28 (2014–2022).

останні випуски з їх націленістю не стільки на історію і теорію історичної науки як такої, скільки на дослідження ролі й місця постаті конкретного історика в суспільних, інтелектуальних та історіографічних процесах і ситуаціях, на історіографічний побут, проблеми професійної етики та морального вибору, факторний аналіз історіографічної культури. Не можна не помітити й того, що якщо до останнього десятиліття існування збірника його обличчя визначав дисциплінарний баланс історіографічної, джерелознавчої та археографічної проблематики, то з початку 2010-х рр. стався помітний зсув у бік культурологічної історіографічної оптики з її увагою до проблеми історичної культури суспільства та ролі професійного цеху істориків у її формуванні.

За весь час існування збірника КІДАД якісних змін зазнала й динаміка географічного представлення його авторів. Якщо до середини 1980-х рр. видання наповнювалося переважно працями співробітників історичного факультету Дніпропетровського університету, то з другої половини 1980-х рр. при збереженні домінування місцевих істориків збірник і формально, і неформально набув статусу «міжвузівського», що дозволило істотно розширити географію представництва. Зовсім не повний перелік включає фахівців з Києва, Львова, Запоріжжя, Москви, Ленінграда, Ростова-на-Дону, Баку, Тбілісі, Омська, Одеси, Харкова. Зростання авторитету КІДАД та її співробітників підтвердило проведення на початку 1980-х рр. на її базі двох авторитетних всесоюзних конференцій з питань історіографії та джерелознавства. Протягом 1980-х — на початку 1990-х рр. відбулася зміна поколінь, яку засвідчила «злива» захистів докторських дисертацій (М. Ковальський, Г. Швидько, Ю. Мицик, І. Колесник, С. Плохій, В. Підгаєцький, А. Болебрух) з історіографії та джерелознавства. Таке потужне статусне й кадрове зростання стало підставою для створення у 1990-х рр. у Дніпропетровському університеті спеціалізованої вченої ради із захистів кандидатських і докторських дисертацій, що забезпечило можливість відтворення кадрового потенціалу як на історичному факультеті ДНУ, так і в широкому регіональному обширі. Значною мірою саме наявність відповідних фахівців та спеціалізованої ради стали важливим чинником встановлення регулярних наукових

комунікацій з історіографами та джерелознавцями Харкова, де в рамках університетських наукових структур спецрада із захисту дисертацій відповідного профілю так і не виникла. Саме складний, розтягнутий у часі бюрократичний процес захисту в спецраді ДНУ завжди творчих, неординарних, оригінальних кандидатських (С. Посохова, В. Іващенко, Ю. Кісельової, О. Вовк, Є. Рачкова та ін.) і докторських (С. Посохова, В. Кулікова) дисертацій, виконаних на КІДАХ у 2000-х — 2010-х рр., утворили нові форми наукової комунікації між фахівцями двох споріднених кафедр⁶. Рецензування поданих дисертацій призначеними радою фахівцями (якими були передусім представники КІДАД), виступи дніпропетровських історіографів як опонентів на захисті, неформальне спілкування, обмін ідеями і пропозиціями, фахові дискусії, — все це створювало міцний комунікаційний ґрунт для подальших спільних планів і проєктів, добрих людських стосунків.

Історія ранніх наукових комунікацій між харківськими та дніпропетровськими історіографами є поза межами живої історичної пам'яті більшості сучасників. Згадки про зародження і характер цих зв'язків залишив у невеличких спогадах ветеран КІДАХ проф. С. Куделко, публікацію якого в збірнику, присвяченому 30-річному ювілею КІДАД, можна вважати першим текстом у дослідженні взаємин харківських і дніпропетровських історіографів та джерелознавців (Kudelko 2003). Сергій Михайлович представив свої спостереження щодо перших не дуже приязних особистих контактів завідувачів профільних кафедр у середині 1970-х рр. І. Шермана та В. Борщевського, наголосив на епізодичності контактів у 1970-ті — першій половині 1980-х рр., згадав про знайомство з членами спорідненої кафедри на дніпропетровських всесоюзних конференціях на початку 1980-х рр., про те, що КІДАД була провідною організацією його кандидатської дисертації у 1987 р. С. Куделко особливо підкреслив значення інституційних контактів для наукової нобілітації його вихованців у дніпропетровській спецраді (7 дисерта-

⁶ Встановлення повного списку імен харків'ян, які захистилися у спецраді історичного факультету ДНУ, може стати предметом спеціального пошуку. Тут зазначені фахівці, які, на мою думку, визначали і визначають обличчя як кафедри, так і історіографічних досліджень в цілому.

цій) для становлення харківської історіографічної школи. З особливою теплою він згадував добрі людські і творчі наукові стосунки з М. Ковальським, І. Колесником, А. Балебрухом, Є. Черновим, констатував зростання третього покоління дніпропетровських історіографів.

Спостереження С. Куделка підтверджуються й аналізом участі харківських істориків у збірнику КІДАД. Наприклад, у перших двадцяти випусках (1975–2000) було надруковано лише дві статті харків'ян: у першому — робота В. Пікалова (Pikalov 1975), а в 11 випуску — стаття А. Авраменко (Avramenko 1985). Водночас, починаючи із 21 випуску (2003 р.), присутність харківських фахівців у збірнику стала тотальною. Жоден з восьми останніх номерів не виходив без їхньої активної участі. Безумовними лідерами тут були завідувач кафедри проф. С. Посохов (5 статей) та проф. С. Куделко (3). По дві статті надрукували Ю. Кісельова та С. Синюрка (Чухлій), по 1 — В. Іващенко, Є. Рачков, С. Бондаренко, О. Рябченко, Ю. Селевич, О. Чала, І. Денісенко. Загалом у восьми останніх збірниках вийшло 19 статей харківських авторів, тобто по 2,4 статті на випуск. Рекордним за кількістю був випуск 26 (2014) — 5 публікацій, де, окрім праць істориків, був представлений важливий текст професора хімії, а з 2025 р. академіка НАН України, М. Мchedlova-Petrosjan, присвячений етичним аспектам наукової творчості в умовах сучасного інформаційного вибуху (Mchedlov-Petrosjan 2014).

Важливо відзначити, що п'ять останніх кафедральних збірників (вип. 24–28) створювали на основі матеріалів Наукових читань, присвячених пам'яті професора М. П. Ковальського (1929–2006). Кількісні параметри участі харківських колег у цих заходах свідчать, що зовсім не всі вони оформлювали свої виступи у вигляді статей до збірників КІДАД. У перших читаннях 2008 р. активну участь взяли шість харківських колег (Л. Жванко, А. Парфінченко, С. Куделко, О. Рябченко, Ю. Селевич), але до 24 випуску (2009) лише два останні надіслали свої тексти. У других читаннях у березні 2011 р. брали участь 5 харківських істориків та історіографів — С. Бондаренко та С. Куделко, а також у повному складі родина декана історичного факультету й завідувача КІДАХ С. Посохова (він сам, доцент кафедри історії

України Л. Посохова та їх син Іван). З них у статті до 25 випуску (2012) перетворилися доповіді С. Посохова та С. Куделка. У читаннях 2013 р. був представлений надпотужний харківський науковий десант — 9 дослідників (С. Куделко, С. Посохов, О. Богдашина, Ю. Кісельова, С. Чухлій, І. Посохов, О. Павлова, С. Бондаренко, М. Мchedlov-Петросян). З них до 26 випуску (2014) статті подали п'ять науковців (див. Додаток 1). На Читання в листопаді 2015 р. приїхали п'ять дослідників (С. Посохов, С. Куделко, Ю. Кісельова, С. Чухлій, Є. Рачков), з яких до 27 випуску (2017) свої тексти надіслали С. Посохов, Є. Рачков, С. Чухлій. Останні читання, присвячені пам'яті М. П. Ковальського, відбулися в листопаді 2018 р. за участі шістьох харківських фахівців (С. Посохов, С. Куделко, О. Вовк, О. Красько, Ю. Кісельова, О. Павлова). Доповіді С. Посохова та Ю. Кісельової стали основою для їхніх статей в останньому 28 випуску збірників КІДАД.

Як видно, такі форми перехресних комунікацій, як особиста участь у наукових заходах та публікація своїх досліджень у збірниках наукових праць, найтісніше пов'язані між собою. Загалом у п'яти Наукових читаннях пам'яті М. П. Ковальського (2008–2018) взяли участь 18 харківських дослідників, абсолютна більшість яких представляла КІДАХ. Вони виступили з 31 доповіддю, на основі яких у збірниках КІДАД було надруковано 14 статей.

Варто зауважити, що читання на честь видатного українського історика-джерелознавця, започатковані його учнями і колегами, створювали, зокрема, й за аналогією з уже сталою на той час традицією проведення зусиллями харківських колег і друзів регулярних історіографічних читань на честь засновника й першого керівника КІДАХ В. І. Астахова (1922–1972). Перші читання відбулися 1992 р., а останні XVI Астаховські читання «Актуальні проблеми історіографії та джерелознавства», присвячені 60-річчю створення кафедри, відбулися в режимі online 24 жовтня 2024 р. під час війни та російських бомбардувань Харкова.

Обидва конференційні заходи мали багато спільного за формою проведення (як правило, два дні), організацією наукового діалогу (визначення проблемно-тематичного профілю зустрічі, перевага

дискусійних форм, представлення наукової продукції, увага до мемуарних засобів підтримки інституційного континуїтету), прагненням згуртувати навколо себе широке коло провідних фахівців у галузі історії та теорії історичної науки. Саме Астаховські читання виробили стійкий алгоритм підготовки історіографічних збірників як підсумку вербального обговорення заявленої проблематики на наукових зібраннях.

Дисциплінарна, проблемно-тематична, естетична близькість колективів споріднених кафедр, дружні, приязні особисті контакти, що встановилися між її членами, сприяли тісній співпраці, взаємному залученню до кафедральних проєктів, узгодженості планів та перспектив розвитку. Зокрема, проєкт вивчення етичного складника на просторах історичного пізнання реалізовувався як спільний задум. У редакторському зверненні до 26 випуску збірника КІДАД зазначалося, що «... згідно із домовленостями з нашими харківськими колегами, цей проєкт реалізовувався в два етапи. Перший — харківський, у формах XII Астаховських читань, які відбулися восени 2012 р. і відповідного збірника наукових праць і, другий — дніпропетровський: Наукові читання, присвячені пам'яті М. П. Ковальського та видання, якого стосується ця передмова» (Vid redkolehii 2014).

Запровадження такої форми дисциплінарної комунікації, як Астаховські читання, стало потужним стимулом для підготовки й випуску «Харківського історіографічного збірника» (1995–2017; далі — ХІЗ). Загалом вийшло 17 випусків, які відрізнялися від збірника КІДАД більшою регулярністю (як правило, раз на два роки), різноманітністю структури (наявність рубрик «документи і матеріали», «критика та бібліографія», «інтерв'ю», «memoia»), більшою діалогічністю і дискусійністю, широким залученням не лише вітчизняних, але й зарубіжних фахівців.

Біля витоків активного співробітництва колективу КІДАД з новим історіографічним виданням стояла професор І. Колесник, якій належало

7 статей у ХІЗ⁷. Тоді ж, від середини 1990-х рр., розпочалося тісне співробітництво і дружба з харківськими колегами завідувача КІДАД А. Болебруха (5 публікацій) та Є. Чернова (5 статей, з яких 4 у співавторстві). Треба відзначити, що статті Є. Чернова у співавторстві з С. Болдирем, Т. Портною, О. Журбою ставали для них першими кроками на шляху до комунікації з харківськими колегами. Рекордсменом за кількістю публікацій у ХІЗ серед дніпровських історіографів став автор цієї статті (8, з яких у співавторстві 3), якому вдалося долучити до творчих, наукових та дружніх комунікацій з харківськими колегами свою колегу і дружину професора Т. Литвинову (3 статті, одна з яких у співавторстві).

Загалом внесок дніпропетровських / дніпровських історіографів у формування наукового обличчя ХІЗ у кількісному вимірі виглядає так: 15 авторів з 1995 до 2018 рр. у 17 випусках надрукували 36 статей. Без їхніх праць виходили лише три випуски (5-й за 2002, 7-й за 2004 та 12-й за 2013). Тобто кожен випуск містив у середньому більше 2-х статей дніпрян. Рекордним за їхньої участі був 15 випуск за 2016 р., де до представників КІДАД активно долучилися члени кафедри всесвітньої історії та історії України ДНУ. Загалом тут було надруковано 8 статей сімох дніпровських авторів.

На відміну від участі харківських колег у збірниках КІДАД, яка набула найвиразніших масштабів лише з початку ХХІ ст., коли в останніх 8 випусках (2003–2022) було надруковано 19 праць, на відміну від 2 статей у перших 20 випусках (1975–2000), активність дніпрян у харківському збірнику протягом усього його творчого життя була досить стабільною. Проте, враховуючи, що час існування ХІЗ розпочинався з другої половини історії історіографічного збірника ДНУ, можемо впевнено стверджувати, що найвища інтенсивність і регулярність творчих обмінів харківських та дніпровських фахівців припадала на перші два десятиліття ХХІ ст. (див. табл. 1).

⁷ Від початку 2000 р. І. І. Колесник залишила кафедру історіографії та джерелознавства Дніпропетровського університету та стала науковим співробітником Інституту історії НАН України у Києві. Її роботи, опубліковані в ХІЗ після 2000 р., враховані у таблиці 1, але позначені +1.

Попри міцні творчі контакти історіографів та джерелознавців обох університетів як на інституційному, так і на особистісному рівні, інтенсивність професійних комунікацій з кінця 2010-х рр. істотно знизилася й почала набувати інших форм. Деякі причини такої ситуації на поверхні. Зміна політики МОН стосовно фахового статусу університетських періодичних видань призвела до припинення виходу як ХІЗ, так і збірника «Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України». Початок російської агресії у 2014 р. та повномасштабне вторгнення у 2022 р. спричинили, окрім усього іншого, посилену переорієнтацію дослідницької уваги гуманітаріїв з теоретико-методологічної проблематики, питань осмислення, писання та трансляції історичного знання на проблеми екстремальної історії (війни, окупація, голод, колабораціонізм, біженство, переселенство, військові злочини, історична політика та історична контрпропаганда). На додачу до цього зменшення навантаження та набору студентів призвели до завершення у 2022 р. 50-річної історії КІДАД. Тобто та конструкція інституційної комунікації, що сформувалася в завершеному вигляді на середину 1990-х рр., через 30 років припинила своє існування. З двох історіографічних збірників і двох відповідних кафедр залишилися одна — КІДАХ, але й вона зазнала відчутних кадрових втрат та істотно змінила зміст і напрями своєї наукової діяльності, зосередившись на проєктах, пов'язаних із проблемами саморепрезентації міста, захистом культурної спадщини, дослідженням образів, символів, культурних ландшафтів міста у воєнний час.

Попри відчутне ослаблення інституційної дніпровсько-харківської комунікації, контакти, обміни, спільні наукові проєкти на рівні особистих контактів не припиняються. Частіше їхніми ініціаторами стають харківські колеги. Серед найбільш помітних — проєкт CityFace, реалізація якого за активної участі дніпрян завершилася підсумковою монографією (*U poshukakh oblychchia mista* 2021), підготовка спеціального номера англomовного випуску люблінського журналу, присвяченого «довгому» українському ХІХ ст. (*Wschodni Rocznik Humanistyczny* 2023) за редакцією професора С. Посохова, створення спільних панелей та участь у ХVІ Міжнародному конгресі

з дослідження XVIII ст. у Римі (липень 2023) та III Конференції Українського товариства з дослідження XVIII ст. (грудень 2025), участь в останніх Астаховських читаннях (2024), підготовка статей до «Вісника Харківського університету», про що свідчить і цей текст.

Зважаючи на відчутні й цілком зрозумілі професійні деформації сучасної української гуманітаристики, спричинені воєнним часом, рефлексії щодо природи, історії, методів історичного пізнання зберігають особливе значення для збереження професійного обличчя і трансляції історіографічного досвіду. А тому дослідження професійних комунікацій провідних українських центрів вивчення історії і теорії історичної науки набувають додаткової актуальності. Спроба представити один з аспектів такої взаємодії, запропонувати й апробувати метод її кількісного аналізу може стати важливим стимулом для більш широких постановок, подальшого осмислення і розв'язання цього питання.

Список літератури / References

Aktual'nye istoriograficheskie problemy otechestvennoj istorii XVII–XIX vv. / otv. red. V. Ja. Borshhevskij. Dnepropetrovsk: Izd-vo DGU, 1982. 167 s. (In Russian)

Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII–XIX вв. / отв. ред. В. Я. Борщевский. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1982. 167 с.

Analiz publikacij istochnikov po otechestvennoj istorii / otv. red. N. P. Koval'skij. Dnepropetrovsk: Izd-vo DGU, 1978. 109 s. (In Russian)

Анализ публикаций источников по отечественной истории / отв. ред. Н. П. Ковальский. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1978. 109 с.

Avramenko A. M. Pervichnye materialy zemel'nyh perepisej 1877–1878 i 1905 godov i perspektivy ih izuchenija. *Istoriograficheskie i istochnikovedcheskie problemy otechestvennoj istorii: Aktual'nye problemy istochnikovedenija i special'nyh istoricheskikh disciplin* / otv. red. N. P. Koval'skij. Dnepropetrovsk: Izd-vo DGU, 1985. S. 74–79. (In Russian)

Авраменко А. М. Первичные материалы земельных переписей 1877–1878 и 1905 годов и перспективы их изучения. *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин* / отв. ред. Н. П. Ковальский. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1985. С. 74–79.

Istoriia suspil'noi dumky Rosii ta Ukrainy XVII — pochatku XX st. / vidpov. red. A. H. Bolebrukh. Dnipropetrovs'k: Vyd-vo DDU, 1992. 206 s. (In Ukrainian)

Історія суспільної думки Росії та України XVII — початку XX ст. / відпов. ред. А. Г. Болебрух. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. 206 с.

Istoriograficheskie i istochnikovedcheskie problemy otechestvennoj istorii: Aktual'nye problemy istochnikovedenija i special'nyh istoricheskikh disciplin / otv. red. N. P. Koval'skij. Dnepropetrovsk: Izd-vo DGU, 1985. 141 s. (In Russian)

Історіографічні та історико-джерелознавчі проблеми російської історії: Актуальні проблеми історико-джерелознавства та спеціальних історических дисциплін / отв. ред. Н. П. Ковальський. Дніпропетровськ: Изд-во ДГУ, 1985. 141 с.

Istoriograficheskie i istochnikovedcheskie problemy otechestvennoj istorii: Istoriografija osvoboditel'nogo dvizhenija i obshhestvennoj mysli Rossii i Ukrainy / otv. red. N. P. Koval'skij. Dnepropetrovsk: Izd-vo DGU, 1984. 157 s. (In Russian)

Історіографічні та історико-джерелознавчі проблеми російської історії: Історіографія визвольного руху та суспільної думки Росії та України / отв. ред. Н. П. Ковальський. Дніпропетровськ: Изд-во ДГУ, 1984. 157 с.

Istoriografichni ta dzhhereloznavchi problemy istorii Ukrainy. Rozvidky z teorii ta metodolohii doslidzhen' / vidpov. red. A. H. Bolebrukh. Dnipropetrovs'k: Vyd-vo DNU, 2008. 258 s. (In Ukrainian)

Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Розвідки з теорії та методології досліджень / відпов. ред. А. Г. Болебрух. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. 258 с.

Kudelko S. M. S chuvstvom glubokoj priznatel'nosti. *Istoriografichni ta dzhhereloznavchi problemy istorii Ukrainy. Istoriografiia ta dzhhereloznavstvo u chasovomu vymiri* / vidpov. red. A. H. Bolebrukh. Dnipropetrovs'k: Vyd-vo DDU, 2003. S. 43–45. (In Russian)

Куделко С. М. С чувством глубокой признательности. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство у часовому вимірі* / відпов. ред. А. Г. Болебрух. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 2003. С. 43–45.

Mchedlov-Petrosjan N. O. Jetcheskij aspekt nauchnyh publikacij v uslovijah informacionnogo vzryva (opyt raboty himika). *Istoriografichni ta dzhhereloznavchi problemy istorii Ukrainy* / vidpov. red. O. I. Zhurba. Dnipropetrovs'k: Lira, 2014. S. 223–241. (In Russian)

Мчедлов-Петросян Н. О. Этический аспект научных публикаций в условиях информационного взрыва (опыт работы химика). *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України* / відпов. ред. О. І. Журба. Дніпропетровськ: Ліра, 2014. С. 223–241.

Pikalov V. G. Voprosy istorii sovetskogo stroitel'stva na Ukraine 1918–1930 g. v sovetskoy istoriografii. *Voprosy otechestvennoy istoriografii i istochnikovedeniya* / otv. red. V. Ja. Borshhevskij. Dnepropetrovsk: Izd-vo DGU, 1975. S. 14–24. (In Russian)

Пикалов В. Г. Вопросы истории советского строительства на Украине 1918–1930 г. в советской историографии. *Вопросы отечественной историографии и источниковедения* / отв. ред. В. Я. Борщевский. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1975. С. 14–24.

Problemy primeneniya kolichestvennyh metodov analiza i klassifikacii istochnikov po otechestvennoy istorii / otv. red. N. P. Koval'skij. Dnepropetrovsk: Izd-vo DGU, 1988. 120 s. (In Russian)

Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории / отв. ред. Н. П. Ковальский. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1988. 120 с.

Teoretiko-metodologicheskie voprosy razvitija sovetskoy istoricheskoy nauki. Dnepropetrovsk: Izd-vo DGU, 1987. 143 s. (In Russian)

Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки / отв. ред. Н. П. Ковальский. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1987. 143 с.

Teorija i metodika istoriograficheskikh i istochnikovedcheskikh issledovanij / otv. red. N. P. Koval'skij. Dnepropetrovsk: Izd-vo DGU, 1989. 210 s. (In Russian)

Теория и методика историографических и источниковедческих исследований / отв. ред. Н. П. Ковальский. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1989. 210 с.

U poshukakh oblychchia mista: Praktyky samoreprezentatsii mist Ukrainy v industrial'nu ta postindustrial'nu dobu / Red. kol.: Kravchenko V. (zah. red.), Posokhov S. (zah. red.), Kulikov V., Liubavs'kyj R., Rachkov Ye. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy; Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet imeni V. N. Karazina. Kharkiv: Vydavnytstvo Tochka, 2021. 564 s. (In Ukrainian)

У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / Ред. кол.: Кравченко В. (заг. ред.), Посохов С. (заг. ред.), Куліков В., Любавський Р., Рачков Є. Міністерство освіти і науки України; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків: Видавництво Точка, 2021. 564 с.

Vid redkolehii. *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problem istorii Ukrainy. Profesijna etyka istoryka u mizhdystsypinarnomu prostori* / vidpov. red. O. I. Zhurba. Dnipropetrovsk: Lira, 2014. S. 3–4. (In Ukrainian)

Від редколегії. *Історіографічні та джерелознавчі проблем історії України. Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі* / відпов. ред. О. І. Журба. Дніпропетровськ: Ліра, 2014. С. 3–4.

Voprosy istoriografii i istochnikovedeniia vseobshhej istorii / otv. red. V. Ja. Borshhevskij. Dnepropetrovsk: Izd-vo DGU, 1970. 171 s. (In Russian)

Вопросы историографии и источниковедения всеобщей истории / отв. ред. В. Я. Борщевский. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1970. 171 с.

Wschodni Rocznik Humanistyczny. Nasz długi dziewiętnasty wiek / pod. red. S. Posochowa. Lublin, 2023. Tom XX. № 3. 277 p. (In English).

Zhurba O. I. «Dnipropetrovskij istoriko-arheografichnij zbirnik» i ego istoriograficheskaja sreda. *Mir istorika: istoriograficheskij sbornik* / otv. red. V.P. Korzun. Vyp.7. Omsk: Izd-vo Omsk. gos. un-ta, 2011. S. 413–434. (In Russian)

Журба О. И. «Дніпропетровський історико-археографічний збірник» и его историографическая среда. *Мир историка: историографический сборник* / отв. ред. В. П. Корзун. Вып.7. Омск: Изд-во Омск. гос. ун-та, 2011. С. 413–434.

Zhurba O. I., Platonov I. V. Reprezentatsiia suchasnoi rehional'noi istoriohrafii na storinkakh «Ukrains'koho istorychnoho zhurnalu». *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniky* [Studies in History and Philosophy of Science and Technology] / vidp. red. V. S. Savchuk. Dnipro: Lira, 2023. T. 32. No. 1. S. 116–125. (In Ukrainian)

Журба О. І., Платонов І. В. Репрезентація сучасної регіональної історіографії на сторінках «Українського історичного журналу». *Дослідження з історії і філософії науки і техніки* / відп. ред. В. С. Савчук. Дніпро: Ліра, 2023. Т. 32. № 1. С. 116–125.

Список скорочень

ХІЗ — Харківський історіографічний збірник

КІДАД — Кафедра історіографії, джерелознавства та архівознавства
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

КІДАХ — Кафедра історіографії, джерелознавства та археології
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Табл. 1. Збірники КІДАД і КІДАХ та перехресні публікації харківських та дніпровських фахівців*.

Table 1. The collected volumes of the Department of Historiography, Source Studies, and Archival Studies at Oles Honchar Dnipro National University and the Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology at V. N. Karazin Kharkiv National University, and the cross-publications of Kharkiv and Dnipro specialists.

Збірники КІДАД					Збірники КІДАХ (ХІЗ)			
кількість авторів у збірнику / харківські автори / назви їхніх робіт			випуски КІДАД	рік	ХІЗ	кількість авторів у збірнику / дніпровські автори / назви їхніх робіт		
1			2	3	4	5		
14/1	Пикалов В.	Вопросы истории советского строительства на Украине 1918–1930 гг. в советской историографии	Вип.1	1975				
15/0			Вип. 2	1976				
12/0			Вип. 3	1976				
12/0			Вип. 4	1977				
16/0			Вип. 5	1978				
8/0			Вип. 6	1978				
17/0			Вип. 7	1979				
15/0			Вип. 8	1982				
23/0			Вип. 9	1983				
21/0			Вип. 10	1984				
27/1	Авраменко А.	Первичные материалы земельных переписей 1877–1878 и 1905 гг. и перспективы их изучения	Вип. 11	1985				

* Знак + стосується статей проф. І. Колесник того періоду, коли вона залишила КІДАД, переїхала до Києва й розпочала роботу в Інституті історії України НАН України.

18/0			Вип. 12	1987				
24/0			Вип. 13	1988				
25/0			Вип. 14	1989				
24/0			Вип. 15	1990				
19/0			Вип. 16	1991				
15/0			Вип. 17	1992				
17/0			Вип. 18	1995	Вип. 1	14/1	Колесник И.	Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації
19/0			Вип. 19	1997	Вип. 2	22/3	Колесник И.	История исторического познания в постсоветском научном пространстве: методологические и социальные функции
							Болдырь С., Чернов Е.	Историографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания
				1998	Вип. 3	21/0	Головко В.	Витоки української національної ідентичності
21/0			Вип. 20	2000	Вип. 4	16/2	Колесник И.	Историческая наука и историческое искусствознание в конце XX в.: методологический аспект
							Головко В.	Категорія «історіографія» в українській історичній науці в діаспорі

				2002	Вип. 5	21/0		
26/1	Куделко С.	С чувством глубокой признательности	Вип. 21	2003	Вип. 6	30/1	Болебрух А.	Два листи В. Н. Каразіна 1820 р.
27/3	Посохов С.	Образы университетов в российской публицистике второй половины XIX – начала XX в.	Вип. 22	2004	Вип. 7	24/0		
	Куделко С.	Геополитический компонент ленинских идей революции и построения социализма						
	Іващенко В.	Особливості функціонування професорсько-студентських спогадів з історії Харківського університету в історико-культурному просторі (друга половина XIX – початок XX ст.)						
				2006	Вип. 8	29/3	Болебрух А.	Приобрела ли историография новый образ?
							Чернов Є.	Региональная история: опыт теоретической интерпретации
							Журба О.	«Неісторіографічне» у формуванні регіональної історіографії Слобожанщини

23/2	Денісенко І.	Пolemіка про викладання церковно-історичних дисциплін у російських університетах під час обговорення університетського статуту 1863 р. (на прикладі Харківського університету)	Вип. 23	2008	Вип. 9	25/4+1	Болебрух А.	История истории: муки повторной самоидентификации
	Чала О.	Методологічні положення етнографічної роботи В.П. Іванова					Руднев М.	«Крестьянский вопрос» в предреформенной России в научно-идеологических компаниях конца 1920-х – 1930-х годов (Н. М. Дружинин contra М. Н. Покровский)
							Журба О., Чернов Є.	Функція історіографії в сучасному пізнавальному просторі
							+ Колесник І.	«Міждисциплінарність» як концепт
30/2	Селевич Ю.	Документи Харківської духовної консисторії як джерело з економічного розвитку Харківської єпархії	Вип. 24	2009				

	Рябченко О.	«Корінь навчання гіркий, а анекдоти його кумедні...». Сатирико-гумористичний текст як джерело вивчення повсякденності українського студентства (1920-ті рр.)						
				2010	Вип. 10	2 8 / 3 + 1	Портнова Т., Чернов	Куновская история науки: «мир природы», или «мир истории»?
							Болебрух А.	Историография в ракурсе истории науки
							+ Колесник І.	Історіографія у сучасному поняттєвому просторі
35/2	Куделко С.	Последняя книга в библиотеке вождя (повод к размышлениям о фактах и судьбах историков Харьковского университета)	Вип. 25	2012	Вип. 11	30/4+1	Журба О., Чернов С.	Научная истина — правда научно-ориентированной истории
	Посохов С.	Замітки на маргінесі однієї книги (Н. М. Яковенко «Вступ до історії»)					Болебрух А.	Мораль в структуре исторической науки

							Портнова Т.	Profession oblige: у пошуках етичного кодексу науки
							+ Колесник І.	Кар'єра історика: етичний вимір
				2013	Вип. 12	18/0		
29/5	Посохов С.	Этические проблемы исторической имагологии	Вип. 26	2014				
	Бондаренко С.	Образи та імажинізм: оптика читання як етос і антропологія погляду в історіопи-сання						
	Мчедлов-Петросян Н.	Этический аспект научных публикаций в условиях информационного взрыва (опыт работы химика)						
	Чухлій С.	«Історик другого плану» як історіо-графічний концепт						
	Киселева Ю.	К вопросу об этическом измерении историографической критики (на материалах Императорского Харьковского университета)						

				2015	Вип. 14	26/1+1	Журба О.	Російська імперія в академічних репрезентаціях регіональної історіографії (за виданнями чернігівського цеху істориків)
							+ Колесник І.	Михаил Барг — историк будущего времени
				2016	Вип. 15	27/6	Світленко С.	«Свої» і «чужі» символи історичної пам'яті у світогляді та творчій спадщині Д. І. Яворницького
							Литвинова Т.	Историческая память и инструментализация прошлого в социальных проектах дворянства Левобережной Украины середины XIX в.
							Журба О.	Історична культура Катеринослава та особливості формування історичної пам'яті регіону
							Журба О.	Історична культура імператорської Росії і українська історіографія (Рец. на кн.:...)
							Бобильова С.	Дневниковые записи немецкой домохозяйки как медиум памяти

							Венгер Н.	Низовой национализм как форма общественных отношений в поздней Российской империи: эмоционально- логический анализ «немецкого вопроса»
							Ходченко Е.	Канадский фронтир глазами имми- грантов (конец XIX — начало XX вв.)
							Шаталов Д.	Українські зем- лі, імперська історія: коза- цькі пам'ятки у сприйнятті російських мандрівників кінця XVIII — першої полови- ни XIX ст.
17/3	Посохов С.	Професійні історики і політика пам'яті в харківсько- му регіоні	Вип. 27	2017	Вип. 16	22/3	Журба О.	М. І. Косто- маров у репрезентаціях українських історичних наративів
	Рачков Є.	Символічні прояви кри- зи універ- ситетської ідентичності в Україні на- прикінці XX — на початку XXI ст.					Литвино- ва Т.	Н. И. Костома- ров и проблема генезиса кре- постного права в Украине
	Синюрка (Чухлій) С.	Історія істориків: М. В. Клоч- ков і С. Г. Пуш- карьов					Світленко С.	Українське народолюбство Миколи Косто- марова

				2018	Вип. 17	14/3	Ж у р б а . О., Литви- нова Т.	А. Г. Болебрух: верность теме, как способ самореプレゼ- нтации историка
							Венгер А.	З листів до М. С. Грушев- ського: І. С. Степанов про конфлікт з Д. І. Яворни- цьким
17/2	Посохов С.	«Харків у дзеркалі світової літерату- ри»: погляд історика	Вип. 28	2022				
	Кісельова Ю.	Емоційна саморепре- зентація ав- тобіографіч- них текстів істориків XIX ст.						

Oleh Zhurba

Doctor of Historical Sciences, Professor

Oles Honchar Dnipro National University

72 Nauky Avenue, 49045, Dnipro, Ukraine

E-mail: zhurba.oi@i.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7800-0743>

INSTITUTIONAL COMMUNICATION BETWEEN DNIPRO AND KHARKIV IN THE FIELD OF HISTORIOGRAPHY

The essay contributes to our understanding of the development of historiographical studies in the last quarter of the 20th and first quarter of the 21st centuries through the exploration of academic communication between the historiographers and historiographical research establishments of Kharkiv and Dnipro. The author employs quantitative analysis of the collections of research papers periodically published by the Department of Historiography, Source Studies, and Archival Science of Oles Honchar Dnipro National University (DNU) and Department of Historiography, Source

Studies, and Archaeology of V. N. Karazin Kharkiv National University (KhNU). From 1975 to 2022, the DNU department produced 28 such collections, featuring 21 articles by colleagues from Kharkiv. From 1995 to 2018, the KhNU department published 17 issues of the Kharkiv Historiographical Collection, which included 36 contributions by Dnipro historiographers. Three distinct periods of cooperation can be identified based on the dynamics of communication. The first period (mid-1970s to mid-1990s) was marked by a low level of interaction, limited to sporadic contacts and publications. Only the Dnipropetrovsk historiographical collection was in existence at that time, and scholars in both departments looked primarily towards Union-level research hubs. The second period (mid-1990s to mid-2010s) represents the peak of Kharkiv-Dnipro communication, as both of these regional historiographical centers entered their most productive era, marked by the development of two powerful cohorts of researchers, the appearance of the Kharkiv Historiographical Collection, and the establishment of both departmental periodicals as authoritative platforms for historiographical scholarship. Regular colloquiums were held, dedicated to the memory of the prominent scholars V. I. Astakhov and M. P. Kovalsky. The third period, starting in the mid-2010s, coincided with a time of trial for the nation, which, combined with non-stop reforms in higher education, led to a notable decline in historiographical studies. Regular academic gatherings and the publication of historiographical collections ceased, the department at DNU was closed, and the Kharkiv historiographers sustained significant losses. Under such conditions, institutional communication gives way to personal contact.

Keywords: historiographical communication, Ukrainian historiography, Kharkiv historiographers, Dnipro historiographers, historiographical periodicals.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій. У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 06.01.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 06.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 22.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-04>
УДК 378:373.5.011.3-051:930]:378.4(477.54-25)«195/202»

Вікторія Іващенко

кандидатка історичних наук, доцентка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: ivashchenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1799-012X>

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ НА ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

У статті проаналізовано специфіку підготовки вчителів на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна упродовж другої половини XX — першої чверті XXI ст., зокрема особливості теоретичної та практичної підготовки, яка відбувається в тісному зв'язку із закладами середньої освіти через офіційні та неофіційні канали співпраці. Теоретична підготовка охоплює як загальні курси, так і низку спецкурсів, що змінювалися відповідно до освітніх пріоритетів різних періодів. Особлива увага приділена ролі дисципліни «Методика навчання історії в школі» та сучасним форматам бакалаврських і магістерських педагогічних практик. У статті досліджено еволюцію педагогічної

Як цитувати: Іващенко В. Підготовка вчителів історії на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 74–99. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-04>

How to cite: Ivashchenko V. Educating History Teachers at the Faculty of History, V. N. Karazin Kharkiv National University. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 74–99. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-04> (In Ukrainian)

© Іващенко В., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

освіти в класичному університеті, визначено ключові чинники її ефективності та перспективи розвитку. Дослідження ґрунтується на вивченні інституційних практик формування педагогічних компетентностей студентів, механізмів адаптації освітніх програм до суспільних змін та викликів. Особливу увагу приділено висвітленню здатності факультету зберігати системність педагогічної освіти в умовах трансформаційних процесів та форс-мажорних обставин пандемії та війни. Основні результати дослідження демонструють, що успішність підготовки вчителів історії забезпечується комплексом взаємопов'язаних чинників: тісної взаємодією з освітніми закладами, залученням учителів до навчального процесу та позанавчальних активностей, гнучкістю реагування на зміни освітньої політики, поєднанням традиційних та інноваційних методик навчання, науковою роботою викладачів у галузі методики та розвитком дослідницьких компетентностей студентів. У статті визначено перспективні напрями вдосконалення педагогічної підготовки, зокрема створення спільних освітніх майданчиків, які об'єднують університети та заклади середньої освіти для реалізації спільних проєктів, а також впровадження елементів дуальної освіти, вдосконалення змішаної моделі навчання майбутніх педагогів. Наголошено на потенційному довготривалому позитивному впливі цих ініціатив на систему педагогічної освіти в Україні.

Ключові слова: педагогічна освіта, вчителі історії, вища історична освіта, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, методика навчання історії, педагогічна практика.

Кризові явища в освіті зараховують до глобальних проблем, які постали перед людством на сучасному етапі, оскільки в багатьох країнах «школи застрягли в пастках низької якості освіти» (пер. з англ.)^{*}, внаслідок чого діти часто не отримують навіть базових навичок, необхідних для життя (World Bank 2018, 6, 15; Dryden, Vos 1999). Розмірковуючи над шляхами подолання цієї кризи, експерти в галузі освіти наголошують на вирішальній ролі вчителів у цьому процесі. На їхню думку, ефективність навчання напряму залежить від професійних навичок та мотивації педагогів (World Bank 2018, 22), тож реформування освітніх систем має супроводжуватися посиленням уваги до професійної підготовки останніх.

В Україні підготовка педагогів відбувається в педагогічних коледжах, педагогічних та класичних університетах, інших вищих навчальних

^{*} Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторці статті.

зкладах, які мають відповідні ліцензії¹, а подальший професійний розвиток — у системі післядипломної педагогічної освіти².

Водночас законодавство не завжди чітко регламентує вимоги до освіти майбутніх педагогів. Якщо відповідно до професійного стандарту «Вчитель закладу середньої освіти» (2024 р.) претендент на цю посаду повинен мати фахову педагогічну освіту³, то Закон України «Про освіту» (2017 р.) дозволяє обіймати посади педагогічних працівників особам, які мають «освітню та/або професійну кваліфікацію»⁴, а Закон України «Про повну загальну середню освіту» (2020 р.) передбачає, що педагогом може бути особа, яка має «педагогічну освіту, вищу освіту та/або професійну кваліфікацію»⁵. В останньому випадку умови залучення працівника без педагогічної освіти до педагогічної діяльності не конкретизуються.

Попри певну невизначеність нормативно-законодавчої бази, останніми роками в Україні спостерігається тенденція до уніфікації освіти педагогів у межах спеціальності «Середня освіта», за якою готують спеціалістів як у класичних університетах, так і в педагогічних вишах. Це спричинило низку дискусій, зокрема щодо необхідності чіткого

¹ За даними аналітичного звіту, на початок 2020–2021 рр. таку ліцензію мали 133 заклади освіти, тобто 26 % від загальної кількості (Nychkalo, Luk'ianova, Khomych 2021, 13).

² Про Перелік напрямів (спеціальностей) та їх поєднання з додатковими спеціальностями і спеціалізаціями для підготовки педагогічних працівників за освітньо-кваліфікаційними рівнями бакалавра, спеціаліста, магістра. МОН України; Лист Міністерства освіти і науки від 06.12.2007 р. № 1/9-736. Верховна Рада України: вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-736290-07#Text> (дата звернення: 04.02.2025).

³ Про затвердження професійного стандарту «Вчитель закладу загальної середньої освіти»: наказ Міністерства освіти і науки від 29.08.2024 р. № 1225. Міністерство освіти і науки України: вебсайт. URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-profesiinoho-standartu-vchytel-zakladu-zahalnoi-serednoi-osvity> (дата звернення: 05.02.2025).

⁴ Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Верховна Рада України: вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 05.02.2025).

⁵ Про повну загальну середню освіту: Закон України № 463-IX від 16.01.2020 р. Верховна Рада України: вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення: 05.02.2025).

розмежування педагогічних та наукових спеціальностей (Bakhrushyn 2014) та створення Стандарту вищої освіти за спеціальністю «Середня освіта» через непропорційність фахового та педагогічного складників програм у різних навчальних закладах⁶.

Усі ці процеси відбуваються на тлі викликів, пов'язаних із пандемією та російсько-українською війною, зокрема вимушеного переходу до дистанційної освіти та кадрового голоду в системі закладів середньої освіти. Зокрема, за результатами дослідження «Вчителі України: кадровий потенціал», яке провели ГС «Освіторія» та дослідницька агенція FAMA, за останні два роки кількість педагогів скоротилася на 12 %, а до 2030 р. понад 40 % вчителів планують залишити професію. Відповідно прогнозований брак учителів становитиме від 108 до 366 тис.⁷

Це зумовлює подальший пошук можливих освітніх траєкторій для педагогів. Наприклад, у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна розпочато експеримент з впровадження елементів педагогічної освіти, зокрема педагогічної практики, на рівні бакалаврату, а також створення педагогічної магістратури у форматі «Академії вчителства» (куратор проєкту — Л. Гриневич), на базі якої студенти отримуватимуть знання з дисциплін психолого-педагогічного циклу⁸. Ці зміни дозволять разом із «паралельною» та «послідовною» моделями навчання педагогів (у першому випадку вивчення всіх компонентів

⁶ Підготовка вчителів в умовах війни: Лілія Гриневич назвала основні проблеми й виклики навчання студентів на спеціальності «Середня освіта». Нова українська школа: вебсайт. Дата оновлення: 23.12.2024. URL: <https://nus.org.ua/2024/12/23/pidgotovka-vchyteliv-v-umovah-vijny-liliya-grynevych-nazvala-osnovni-problemy-j-vykyky-navchannya-studentiv-na-spetsialnosti-serednya-osvita/> (дата звернення: 05.02.2025).

⁷ Вчителі України: кадровий потенціал. Тенденції та моделювання потреб до 2030 року. ГО «Освіторія», Дослідницька агенція Fama. 2024. 109 с. URL: https://drive.google.com/file/d/12ASYrm_vQ1l-glyxt6IE0VvWgrf5vkKO/view (дата звернення: 28.02.2025).

⁸ Навчально-науковий інститут «Академія вчителства». Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна: вебсайт. URL: <https://karazin.ua/fakulteti-ta-instituti/akademiia-vchytelstva/> (дата звернення: 05.02.2025); Педагогічна практика для всіх і «Академія вчителства» в магістратурі: як МОН планує реформувати педагогічну освіту в університетах. Нова українська школа: вебсайт. Дата оновлення: 31.10.2024. URL: <https://nus.org.ua/2024/10/31/pedagogichna-praktyka-dlya-vsih-i-akademiya-vchytelstva-v-magistraturi-yak-mon-planuye-reformuvaty-pedagogichnu-osvitu-v-universytetah/> (дата звернення: 05.02.2025); Підготовка вчителів в умовах війни: Лілія Гриневич назвала основні проблеми й виклики навчання студентів на спеціальності «Середня освіта»...

освітньої програми відбувається одночасно як на бакалаврському, так і на магістерському рівнях, а у другому — фахова підготовка відбувається на бакалавраті, а вивчення дисциплін психолого-педагогічного циклу — на другому) (Nychkalo, Luk'ianova, Khomych 2021, 17) впровадити «змішану» модель.

Зазначимо, що в низці країн склалася єдина модель навчання педагогів, зокрема «паралельна» в Німеччині та Фінляндії, тоді як для інших (Велика Британія, Австралія, Китай) типовим є одночасне функціонування кількох моделей. Так само немає єдиного підходу до організації навчання: у Великій Британії вчителів готують різні навчальні заклади, тоді як у Німеччині ще в 1970-ті рр. більшість вищих педагогічних закладів було інтегровано до класичних університетів (Nychkalo, Luk'ianova, Khomych 2021, 27–42).

На користь варіативності педагогічної освіти також свідчить вітчизняний досвід. Професійна підготовка вчителів на території сучасної України розпочалася із заснуванням університетів, де протягом XIX — початку XX ст. випробовували різні підходи до педагогічної освіти: надання спеціальної освіти випускникам університету; підготовка до педагогічної діяльності студентів; проведення іспитів для тих, хто не мав університетської освіти. Організацією професійної педагогічної підготовки в університетах, яка включала теоретичну та практичну частини, у різні часи займалися педагогічні інститути, кафедри педагогіки, педагогічні курси, спеціальні комісії (Posokhov, Skrypniuk 2001). У радянські часи була створена спеціалізована педагогічна освіта, а після відновлення в Україні університетів у 1933 р. підготовка вчителів відбувалася як у класичних університетах, так і в педагогічних закладах вищої освіти.

Здебільшого історичні екскурси з історії педагогічної освіти зосереджені на осмисленні феномену становлення підготовки педагогів у XIX — першій третині XX ст. (Dem'ianenko 1998; Pavko 2010) або є складником праць з історії конкретних університетів або закладів вищої освіти (Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet 2004). Водночас у сучасній історіографії педагогічної освіти в Україні дослідження окремих аспектів професійної підготовки вчителів

нерідко використовують як аргумент на користь тієї чи тієї моделі підготовки педагогічних кадрів, вони стають основою для розроблення рекомендацій щодо її вдосконалення (Mysechko 2017; Zapadnyts'ka 2015), а іноді навіть призводять до необґрунтованої претензії на історичну спадщину класичних університетів з боку вищих навчальних закладів, які свого часу постали на їхній базі⁹. Отже, історія педагогічної освіти тісно пов'язана із сучасними трансформаційними процесами у сфері вищої та середньої освіти в Україні, а також із більш глобальними тенденціями, зокрема інтеграцією в європейський освітній простір, розвитком інформаційних технологій, впливом пандемії COVID-19 та наслідками російсько-української війни.

Виходячи з цього, дослідження конкретних практик підготовки педагогів в освітніх закладах, які мають давні традиції педагогічної освіти, сприятиме не тільки глибшому осмисленню цього феномену, а й формуванню сучасної ефективної системи педагогічної освіти, яка, поєднуючи інноваційні підходи зі збереженням освітніх традицій, забезпечить її стабільний розвиток.

У цій статті ми проаналізуємо специфіку підготовки вчителів історії на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у другій половині XX — першій чверті XXI ст., зокрема приділимо увагу особливостям теоретичної підготовки педагогів, організації педагогічних практик та форм співпраці із вчителями-практиками.

Основи сучасних підходів до підготовки вчителів були закладені на факультеті у другій половині XX ст. Це було безпосередньо пов'язано із діяльністю В. І. Астахова, який у період 1963–1972 рр. обіймав посаду проректора з навчальної роботи Харківського державного університету імені О. М. Горького. Одним з ключових напрямів освітньої реформи в УРСР наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр. стало вдосконалення системи підготовки педагогічних кадрів. На той час вдалося значно збільшити кількість випускників педагогічних спеціальностей, однак рівень їхньої фахової підготовки залишався недостатнім. Пом'якшення

⁹ Ідеться про створення міфологізованої історії низки харківських вишів у межах святкування 200-річчя створення Харківського університету (Pavlova 2004).

політичного клімату та початок науково-технічної революції вимагали нових підходів до організації педагогічної освіти.

В. І. Астахов, проаналізувавши проблеми університетської педагогічної освіти¹⁰, сприяв її реорганізації, зокрема запровадив експеримент зі створення окремих науково-виробничих і науково-педагогічних відділень на механіко-математичному, фізичному, хімічному і біологічному факультетах. Ці відділення передбачали спеціалізовану професійну підготовку, яка розпочиналася вже з перших курсів навчання¹¹. Наприкінці 1970-х рр. цей досвід було поширено серед інших вищих навчальних закладів СРСР (Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet 2004).

На факультетах, які традиційно готували велику кількість педагогів (історичний, філологічний, географічний, іноземних мов), структурної реорганізації не відбулося, але було істотно розширено практичну підготовку майбутніх вчителів. Наприклад, педагогічна практика тепер стала «наскрізною» протягом усього навчання студентів: на перших трьох курсах вона відбувалася без відриву від навчального процесу, на четвертому курсі — у форматі навчальної (так званої «пасивної») практики тривалістю один місяць, на п'ятому курсі — у вигляді двомісячної педагогічно-виробничої практики¹². Крім того, з 1969 р. в університеті було організовано курси підвищення кваліфікації вчителів, що сприяло поглибленню співпраці університету із загальноосвітніми закладами (Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet 2004).

Нарешті, у 1964 р., за ініціативи професора В. І. Астахова на історичному факультеті було створено першу в Україні кафедру історіографії, допоміжних історичних дисциплін та методики історії (Posokhov 2014, 5), а також кабінет методики (з 2019 р. носить ім'я А. Ф. Луньова — випускника факультету, вчителя, засновника Пархомівського історико-

¹⁰ Астахов В. І. Педагог з університету. *Радянська Україна*. 1971. 15 серпня.

¹¹ Бутенко В. І. Віктор Іванович Астахов — педагог. *Страницы из жизни Учителя (В. И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях)*. Харків: Харьк. нац. ун-т, Нар. Укр. акад., 2002. С. 35–42.

¹² Там само. С. 38.

художнього музею)¹³. Від моменту свого заснування кафедра протягом багатьох років була і наразі залишається центром підготовки вчителів на факультеті. Очолила цю роботу В. І. Бутенко, яка читала курс методики викладання історії та суспільствознавчих дисциплін, а також низку інших курсів та спецкурсів, присвячених наочним методам навчання історії, інноваційним методам викладання історії у школі, інноваційним методам позаурочної роботи у школі, історії освіти і науки, методології освіти у ХХІ ст., керувала педагогічною практикою (Istoryky 2013, 49–50). Упродовж 1975–2001 рр. В. І. Бутенко працювала у складі кафедри історії України, але потім повернулася на кафедру історіографії, джерелознавства та археології (цю назву вона отримала 1978 р.), де викладала до виходу на пенсію в 2012 р. (Posokhov 2014, 8, 13).

Відзначимо, що В. І. Астахов і надалі продовжував розвивати «методичний складник» факультету. За спогадами М. З. Бердута, який з лютого 1966 р. працював старшим лаборантом кабінету методики, професор В. І. Астахов пропонував йому вступити до аспірантури Академії педагогічних наук, у такий спосіб піклуючись про збільшення фахівців із методики на факультеті. У подальшому М. З. Бердута захистив дисертацію на кафедрі історії України, але одним з перших лекційних курсів, які він викладав, був курс «Технічні засоби навчання у викладанні історії»¹⁴.

Зрозуміло, що закладена в середині 1960-х рр. система підготовки вчителів на історичному факультеті не залишилась незмінною: з часом помітно скоротилася її практична частина, натомість посилювся теоретичний компонент педагогічної освіти. Наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр., окрім загальних курсів з методики викладання історії та суспільствознавства у школі, педагогіки та психології, студентам старших курсів пропонували низку спецкурсів педагогічного спрямування: «Методика виховної роботи класного керівника», «Психологічні основи навчальної діяльності», «Використання технічних засобів навчання в середній школі» та ін. Також проводили методичні

¹³ Бердута Михайло Захарович: Сторінки мого життя: спогади і роздуми / укл. С. І. Посохов. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 27.

¹⁴ Там само. С. 27.

заняття з підготовки до практик: виховної, яка відбувалася на третьому курсі в літніх таборах відпочинку для дітей і двох педагогічних — двотижневої на четвертому курсі та двомісячної — на п'ятому. Для організації педагогічної практики було створено мережу «базових» шкіл (у різні роки їхня кількість коливалася від 5 до 10); частина студентів мала можливість пройти практику в сільських школах, які в подальшому ставали місцем їхньої роботи¹⁵.

Відзначимо, що значна частина випускників Харківського університету розпочинала свою професійну кар'єру в системі освіти. Наприклад, із 1 306 випускників університету 1983 р. 538 осіб (41 %) були направлені на роботу до різних навчальних закладів¹⁶. На історичному факультеті цей показник був ще вищим: у 1984 р. із 91 випускника до системи освіти було направлено 69 осіб (76 %), з них 55 — до шкіл¹⁷. Працедавці відзначали творчий підхід молодих спеціалістів-істориків до роботи, їхню зацікавленість у професії вчителя, прагнення брати активну участь у житті шкільного колективу, широкий світогляд та високу культуру поведінки. Аналіз відгуків показав, що третина випускників історичного факультету прагнула впровадити нові методики викладання, 40 % демонстрували старанність у роботі, 26,7 % протягом першого року дотримувалися традиційної методики викладання¹⁸.

Подальший зв'язок з учителями підтримували як офіційними, так і неофіційними каналами. Викладачі факультету читали лекції на курсах Харківського обласного інституту вдосконалення учителів, проводили бесіди та консультації для педагогів, з якими

¹⁵ Справка о мероприятиях исторического факультета по улучшению подготовки выпускников факультета для общеобразовательных школ [1978–1982 гг.]. *Поточний архів історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.*

¹⁶ Приказ о распределении молодых специалистов выпусков 1984 и 1985 гг. *Поточний архів...*

¹⁷ Отчет о выполнении плана межреспубликанского и межведомственного распределения молодых специалистов, оканчивающих в 1984 году исторический факультет Харьковского госуниверситета. *Поточний архів...*

¹⁸ Справка о мероприятиях исторического факультета...

університет мав тісні зв'язки, надавали допомогу в організації роботи гуртків «юних археологів» при позашкільних закладах Харкова, брали участь у проведенні обласних олімпіад, знайомили з факультетом та університетом, запрошуючи на «дні відкритих дверей» та організовуючи екскурсії старшокласників до Музею історії університету та Музею археології, а також виступали перед школярами з профорієнтаційною метою. Своєю чергою педагоги залучалися до складу предметних екзаменаційних комісій на вступних іспитах, брали активну участь в організації педагогічної практики¹⁹.

Сталі традиції підготовки педагогів зумовили стабільне функціонування педагогічного складника навчального процесу на історичному факультеті у складні роки розбудови національної системи освіти. Цьому сприяли загальний курс університету на покращення соціально-гуманітарної освіти студентів²⁰ та поглиблення зв'язків університету із закладами середньої освіти²¹.

У першій половині 1990-х рр. кардинальних змін у підготовці педагогів порівняно із 1980-ми рр. не відбулося: низка загальних та спеціальних курсів супроводжувалась триступеневою педагогічною практикою на базі дитячих таборів відпочинку та закладів середньої освіти²², з якими факультет мав договори про співпрацю. На 1994/1994 н. р. такі договори діяли із 4 середніми школами та відкритим 1993 р. університетським ліцеєм, де функціонував історико-соціологічний клас²³. Така увага до педагогічного складника в навчальному процесі зумовлювала те, що, попри збільшення кількості випускників, які шукали роботу са-

¹⁹ Данные о связи исторического факультета со средними школами города и области за 1979 и 1980 годы. *Поточний архів...*

²⁰ О состоянии и мерах по улучшению социально-гуманитарного образования студентов: Решение Ученого совета от 26.04.1991 г. Протокол № 5. *Поточний архів...*

²¹ Про поглиблення зв'язків факультетів і кафедр з середніми школами: Постанова Вченої ради університету від 27 листопада 1992 р. *Поточний архів...*

²² Додаток до диплому спеціаліста за спеціальністю «Історія» за 1997 р.

²³ Протокол № 3 засідання Вченої ради історичного факультету від 19 березня 1993 р. *Поточний архів...* Арк. 6.

мостійно, понад 30 % з них працевлаштовувалися до шкіл²⁴. На якість професійної підготовки фахівців-істориків вказував той факт, що 120 випускників факультету працювали директорам шкіл Харкова та Харківської області²⁵.

Подальша еволюція педагогічної освіти була пов'язана з курсом на інтеграцію вищих освітніх закладів України до європейського освітнього простору, що зумовило поступовий перехід на ступеневу систему підготовки фахівців (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр)²⁶. Водночас на історичному факультеті змінився перелік спеціальностей, за яким здійснювалася підготовка здобувачів вищої освіти. Окрім спеціальності «історія», наприкінці 1990-х — на початку 2000-х рр. було впроваджено спеціальності «архівознавство» та «археологія». Водночас на історичному факультеті існували такі спеціалізації: археологія, історія стародавнього світу, історія середніх віків, історія України, історія Росії, історія нового та новітнього часу. Усе це потребувало розроблення та впровадження оновлених навчальних планів і програм, які, крім іншого, передбачали посилення педагогічної спрямованості навчання за спеціальністю «історія»²⁷.

Історичний факультет реалізував «паралельну» модель підготовки учителів. На бакалавраті професійна педагогічна підготовка розпочиналася з третього курсу та включала теоретичні курси «Основи педагогіки» та «Психологія», а також літню педагогічно-виховну практику. На четвертому курсі студенти вивчали курс «Методика викладання історії в школі» та мали двотижневу практику в закладах середньої

²⁴ Протокол № 3 засідання Вченої ради історичного факультету від 19 березня 1993 р. *Поточний архів...* Арк. 4–5.

²⁵ Довідка про підтвердження якості підготовки фахівців з спеціальності «Історія». *Поточний архів...* Арк. 2.

²⁶ Про освіту: Закон України від 23.05.1991 № 1060-XII. Верховна рада України: вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1060-12#Text> (дата звернення: 14.02.2025); Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту) від 20 січня 1998 р. № 65. Верховна рада України: вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/65-98-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.02.2025).

²⁷ Посохов С. І., Куделко С. М., Грінченко Г. Г. Аналітичний огляд стану історичної освіти та науки в Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна. *Поточний архів...*

освіти Харкова. Із впровадженням вибіркових дисциплін студентам стали доступні курси «Практична педагогіка» та «Педагогіка краси», а також кілька курсів та спецкурсів, присвячених історії освіти²⁸.

На рівнях «спеціаліст» і «магістр» кількість дисциплін психолого-педагогічного спрямування варіювалася залежно від навчальних планів різних років, проте залишалася важливим складником професійної підготовки істориків. При цьому навчальні курси охоплювали проблематику як вищої, так і середньої освіти. Протягом багатьох років на постійній основі викладали курси «Вища школа і Болонський процес», «Методологія освіти в XXI ст.», періодично — «Педагогіка вищої школи» або «Основи педагогічної майстерності». Студенти також мали можливість обирати додаткові дисципліни, зокрема курс «Педагогічна інноватика». Практичний компонент підготовки передбачав двомісячну педагогічну практику, яка відбувалася в закладах середньої освіти та на кафедрах факультету²⁹.

Відзначимо також велику кількість курсів та спецкурсів, присвячених питанням викладання історії, які читали викладачі різних кафедр факультету в період 1990–2000-х рр. епізодично: «Основи музезнавства та музейної роботи у школі» та «Історія рідного краю і методика викладання краєзнавства у школі» (С. М. Куделко), «Методика викладання нової та новітньої історії в середній школі» (О. О. Чувпило) (Istoryky 2013, 146, 288), «Методика викладання історії стародавнього світу і середніх віків у школі» (С. В. Д'ячков) (Kafedra 2003, 82) тощо.

Часто появу таких курсів зумовлював професійний досвід викладачів, які починали свою професійну кар'єру у школі або поєднували викладання в університеті з роботою в загальноосвітніх закладах. Наприклад, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків С. В. Д'ячков від 2000 р. очолює Харківській університетський ліцей (Istoryky 2013, 94–95), який став однією із постійних баз педагогічної

²⁸ Навчальний план (спеціальність «історія», бакалаври) на 2009–2013 рр. *Поточний архів...*; Навчальні плани (спеціальність «історія», бакалаври, спеціалісти, магістри) на 2013–2017 рр. *Поточний архів...*

²⁹ Там само; Навчальні плани (спеціальність «історія», бакалаври, спеціалісти, магістри) на 2015–2020 рр. *Поточний архів...*

практики для студентів історичного факультету. Протягом багатьох років поєднує викладання в ліцеї та на факультеті доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, декан історичного факультету С. Д. Литовченко.

Тісний зв'язок факультету зі школами та його випускниками, серед яких багато видатних педагогів, також сприяв утворенню творчих союзів для написання підручників та посібників для школи. Зокрема, випускники історичного факультету К. В. Агібалова і Г. М. Донський створили підручник «Історія середніх віків», який 1961 р. здобув першу премію на Всесоюзному конкурсі, а в 1973 р. був удостоєний Державної премії СРСР. Підручник витримав понад 25 перевидань загальним накладом понад 1 млн примірників і був виданий багатьма мовами, зокрема в Польщі, Чехословаччині, КНДР, Монголії, на Кубі тощо (Istoryky 2013, 16–17). Пізніше у співавторстві із викладачем факультету В. М. Духопельниковим автори підготували підручники для середньої школи із всесвітньої історії для 7 та 8 класів³⁰.

Ця традиція збереглася й надалі. С. В. Д'ячков та С. Д. Литовченко підготували кілька підручників з історії стародавнього світу, середніх віків та нової історії, а також низку навчально-методичних праць з різних курсів. Співавторами підручників та навчальних посібників для шкіл також були М. З. Бердута, Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, С. М. Куделко, О. П. Мартем'янов, В. В. Скирда, В. Г. Пікалов, С. І. Посохов, А. М. Токарев та ін. (Istoryky 2013).

Відзначимо, що на межі століть поряд із традиційними формами співробітництва, такими як олімпіади та дні відкритих дверей, з'явилося чимало нових ініціатив як на загальнонаціональному (Мала академія наук), так і на міському (турнір юних істориків) рівнях, які укріпили зв'язки між школою та університетом. Крім того, результатом плідної співпраці історичного факультету та закладів середньої освіти стала поява нових спільних проєктів, які безпосередньо реалізовувались на рівні «факультет» — «школа».

³⁰ Агибалова Е. В., Донской Г. М., Духопельников В. М. Всемирная история: Средние века: проб. учеб. для 7 кл. сред. шк.: пер. с укр. Киев: Освіта, 1995. 367 с.; Духопельников В. М., Донской Г. М. Всемирная история: Средние века (конец XV – серед. XVII ст.): проб. учеб. для 8 кл. сред. шк.: пер. с укр. Киев: Освіта, 1995. 160 с.

У 2002 р. на факультеті за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» було засновано навчально-методичну лабораторію з інноваційних методів навчання, яка об'єднувала викладачів факультету та вчителів-новаторів і функціонувала на базі оновленого методичного кабінету. У лабораторії організовували круглі столи, тренінги та презентації педагогічних наробок³¹. За ініціативи декана історичного факультету С. І. Посохова та голови навчально-методичної комісії М. З. Бердути було засновано «Методичний вісник історичного факультету» (2002–2012 рр.; редактори — М. З. Бердута, С. Д. Литовченко), на сторінках якого публікували наукові розробки в галузі методики викладання історії у вищій та середній школі, рецензії на підручники та навчально-методичні видання, обговорювався досвід практики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін, особливості впровадження інноваційних технологій у навчальний процес, хід реформування шкільної та вищої освіти (Berduta 2012).

Ще одним майданчиком для обговорення актуальних питань змісту та методики навчання історії у вищій та середній школі став методичний семінар. Серед тем, які обговорювали учасники семінару, були проблеми змісту шкільної літератури, наступності середньої та вищої освіти, впливу інформаційних технологій на процес викладання гуманітарних дисциплін³².

У 2008 р. за ініціативи обласної адміністрації (В. А. Ландсман) та за підтримки міської влади в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна було започатковано проєкт «Навчання для майбутнього», або «Університетські кафедри у школах». Проєкт був створений для розроблення механізмів «подолання зростаючого розриву між середньою та вищою школою в умовах швидкого розвитку

³¹ Ліцензійна справа магістратури за спеціальністю «Археологія» 2007 р. *Поточний архів...*

³² Іващенко В. Ю., Миколенко Д. В. Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за 2012. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2013. Вип. 47. С. 326; Хроніка подій на історичному факультеті в 2013 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2014. Вип. 48. С. 306.

науки і техніки, інформатизації суспільства» і мав об'єднати зусилля педагогів класичних університетів та закладів середньої освіти із вивчення проблеми трансляції та адаптації наукового знання. Програма проекту передбачала аналіз шкільних програм, навчальної літератури й тестів для зовнішнього незалежного оцінювання, що мало сприяти створенню альтернативних програм і підручників «нового покоління», удосконаленню системи ЗНО. Крім того, передбачалося вивчення можливостей використання інформаційно-комунікаційних технологій та системи позашкільного виховання для вдосконалення навчального процесу, а також забезпечення ефективного зв'язку між різними ланками освітньої системи³³.

Цей проект реалізовували протягом 2008–2010 рр. на базі кафедри історіографії, джерелознавства та археології (координатор — С. М. Куделко) та харківської гімназії «Освіта» № 178. Учасники проекту зосередились на дослідженні навчальної програми факультативного курсу «Харківщинознавство» та стану й перспектив роботи Малої академії наук, організували роботу літньої краєзнавчої школи, залучили школярів до науково-пошукової експедиції в межах краєзнавчого проекту «Перші та вперше», розпочали впровадження нових форм виховної роботи, спрямованих на виховання родинних цінностей та любові до малої Батьківщини (проекти «Історія мого району в історії моєї родини», «Історія району в назвах вулиць і площ», «Історія моєї вулиці») тощо³⁴.

Відзначимо, що схожий проект зі створення філій кафедр Харківського державного університету планували втілити в життя ще 1986 р.³⁵, що наочно демонструє потребу у встановленні тіснішого

³³ Договір про спільну діяльність з реалізації наукового проекту «Навчання для майбутнього» або «Університетські кафедри у школах». 2008 р. *Поточний архів...*

³⁴ Звіт про реалізацію проекту «Університетська кафедра у школі» на базі історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та харківської гімназії «Освіта» № 178 за 2008–2010 рр. *Поточний архів...*

³⁵ Положение о филиале кафедры Харьковского государственного университета в средней общеобразовательной школе (профессионально-техническом училище 1986 г. *Поточний архів...*

зв'язку між середньою та вищою школами. Водночас наявний досвід продемонстрував, що такі ініціативи потребують не лише організаційної, але й спеціальної фінансової підтримки, а також системної державної політики у сфері освіти, спрямованої на забезпечення наступності навчання та адаптацію наукового знання до потреб сучасної школи.

Утім, попри згортання цих проєктів через брак фінансування, вони знайшли подальший розвиток у формі наукових досліджень у царині методики навчання історії в школі. У період 2010–2011-х рр. на факультеті було реалізовано спільний з Інститутом соціально-гуманітарних досліджень університету проєкт «Викладання історії в школі: на шляху до толерантності» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» (В. Ю. Іващенко, В. О. Куліков), який завершився підготовкою серії статей, присвячених аналізу шкільних підручників (Ivaschenko, Kulikov 2012a; 2012b), а також проведенням конференції «Перспектива толерантності в українському суспільстві: проблема викладання історії».

Реалізуючи принцип єдності навчання та освіти, науковці факультету сприяли залученню школярів до наукової діяльності. Традиційною стала участь учнів закладів середньої освіти в конференціях молодих учених «Каразінські читання» та краєзнавчій конференції. Науковці факультету щорічно брали участь у роботі конференції-конкурсу «Каразінський колоквиум», що відбувається на базі університетського ліцею. Упродовж багатьох років на факультеті організовували наукові конференції для школярів «Різдвяні читання» наукового товариства «Нартекс» (кафедра стародавнього світу та середніх віків) та «Воєнне минуле рідного краю» (кафедра історії Східної Європи), працювала літня учнівська школа з історичного краєзнавства на базі гімназії № 178 «Освіта» (кафедра історіографії, джерелознавства та археології та Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька), «школа молодих істориків» на базі Харківської обласної станції юних туристів, а археологи запрошували школярів до участі в археологічних розкопках, а також координували історико-археологічний напрям науково-демонстраційного освітнього центру «ЛандауЦентр»³⁶.

³⁶ Бердута М. З. Про профорієнтаційну роботу історичного факультету в 2012–2013 навч. р.: доповідь на Вченій раді історичного факультету. *Поточний архів...*; Звіт факультетської комісії сприяння новому набору за 2010–2011 навч. рік. *Поточний архів...*

Окрім кафедр, широку програму роботи з учнівською молоддю пропонували університетські музеї. Музей археології та Музей історії університету організовували для учнів шкіл Харкова та області екскурсії, лекторії, роботу профільних гуртків, брали активну участь у загальноуніверситетських («Відкрий для себе Каразінський») та загальноміських («Ніч науки») проєктах, розрахованих на учнівську молодь. Музей археології підготував низку тимчасових виїзних виставок у школах Харкова, а також на різних майданчиках Харківської та Полтавської областей, а Музей історії університету до 210-ї річниці університету організував за підтримки міської профспілкової організації освітян та студентської профспілки Харківського університету конкурс зі створення віртуальних виставок для школярів і студентів «Харківський університет — місту, Україні, світу!»³⁷. Своєю чергою така практична робота стимулювала дискусію щодо можливостей музейної педагогіки, яка стала центральною темою II Луньовських читань «Музейна педагогіка у Харкові: досвід і перспективи розвитку» (2011 р.)³⁸.

Певними маркерами ефективності освітньо-наукових ініціатив є перетворення окремих заходів на традиційні, а також широка географія учасників, як у випадку із дитячою науково-практичною конференцією «Археологіум», яка була організована 2018 р. на базі Музею археології за підтримки Ради молодих вчених Інституту археології НАН України та Всеукраїнської громадської організації «Спілка археології України» і в якій взяли участь школярі Запоріжжя, Києва, Миколаєва, Одеси, Харкова та Харківської області³⁹.

³⁷ Там само; Іващенко В. Ю. Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: сучасні форми та перспективні напрями роботи. Доповідь на Уроцистому засіданні, присвяченому 45-річчю музею. *Поточний архів...*

³⁸ Іващенко В. Ю. Хроніка подій на історичному факультеті в 2011 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2012. Вип. 45. С. 295.

³⁹ Історичний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: вебсайт. URL: <https://history.karazin.ua/news?page=42> (дата звернення: 26.03.2025).

У 2015 р. було змінено перелік спеціальностей, і на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна залишилася лише одна спеціальність — «історія та археологія» на рівні бакалаврату та магістратури⁴⁰. Навчальний план, підготовлений цього року, зберігав усі практики та курси психолого-педагогічного спрямування, а також додатково передбачав низку вибіркових дисциплін, таких як «Менеджмент середньої школи», «Проблеми шкільної освіти», «Особливості навчального процесу в середній школі», «Виховні проблеми у школі».

Утім, з часом внаслідок зменшення тижневого навантаження студентів низку курсів було скорочено. На 2024/2025 н. р. збереглися лише кілька теоретичних курсів психолого-педагогічного спрямування, що своєю чергою підвищило значення курсу «Методика навчання історії в школі» та педагогічних практик (розробниця програм — В. Ю. Іващенко)⁴¹, які в екстремальних умовах карантину, а згодом російсько-української війни відбуваються в дистанційному форматі.

Ключова роль курсу з методики у підготовці вчителів визначає його змістове наповнення та підходи до організації навчального процесу. Окрім традиційних тем, присвячених педагогічним технологіям, моделям та конкретним методам навчання, розглядаються питання реформування системи середньої освіти, зокрема концепція «Нової української школи», а також сучасні стратегії розвитку вітчизняної історичної освіти. Окрема увага приділяється аналізу викликів, з якими стикаються молоді вчителі у процесі викладання, значний акцент робиться на вивченні пізнавальних можливостей учнів і ключових аспектів психології шкільного віку. Теми, що стосуються конкретних методик, включають такі аспекти, як: інноваційні підходи (наприклад, моделі «перевернутого класу» або технології сторітелінгу, можливості

⁴⁰ Про затвердження спеціалізацій (освітніх програм) підготовки фахівців з вищою освітою на бакалаврському та магістерському рівнях вищої освіти: Рішення вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна від 30 листопада 2015 р. *Поточний архів*...

⁴¹ Робочий навчальний план рівня вищої освіти бакалавр / магістр спеціальності 032 Історія та археологія. 2024 р. *Поточний архів*...

музейної педагогіки та усної історії тощо), роль інформаційних технологій, зокрема й використання різноманітних онлайн-ресурсів та штучного інтелекту, а також методів ефективної візуалізації історичного матеріалу.

Курс передбачає поєднання особистісно зорієнтованого та кооперативного навчання. З одного боку, студенти самостійно, у власному темпі знайомляться з навчальними програмами та підручниками з історії, підсумовуючи цю роботу розробленням календарного тематичного планування на рік та написанням есе, присвяченого змісту історичної освіти в школі. З іншого боку, упродовж семестру студенти працюють у малих групах, готуючи та презентуючи дослідницькі проекти. Попри дистанційний формат навчання, така організація дозволяє залучати до дискусій усіх студентів, присутніх на лекціях, а також сприяє активному спілкуванню між учасниками навчального процесу під час підготовки групових проєктів поза межами лекційного часу⁴².

Обов'язковим складником курсу є безпосереднє знайомство та спілкування з учителями історії, яке відбувалось у різних форматах. До впровадження дистанційного навчання ці зустрічі відбувалися у формі конкурсів та пресконференцій: спочатку студенти презентували свої відеопроєкти за певною тематикою, потім запрошені вчителі визначали переможців та відповідали на запитання аудиторії. Перша така зустріч, на якій були присутні 15 вчителів, відбулася 2015 р.⁴³, а згодом подібні заходи проводили щороку. З переходом на дистанційне навчання зустрічі набули характеру спілкування з експертом, який висловлює міркування з актуальних питань освіти, зокрема щодо ходу освітніх реформ, особливостей дистанційної освіти, впровадження інновацій у систему середньої освіти тощо.

⁴² Робоча програма навчальної дисципліни «Методика навчання історії в школі на 2024/2025 навчальний рік». Історичний факультет... вебсайт. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1QHx99m1QyzGn9km1BVw0Ngutd-siULqZ> (дата звернення: 24.03.2025).

⁴³ Новини. Історичний факультет... вебсайт. URL: <https://history.karazin.ua/news?page=60> (дата звернення: 24.03.2025).

Знання, здобуті під час вивчення курсу методики, закріплюються під час проходження педагогічних практик — бакалаврської (4 курс) і магістерської (2 курс). У період 2020–2021 рр. практики відбувалися у змішаному форматі, а з 2022 р. — виключно дистанційно.

На бакалаврському рівні практика триває два тижні та має ознайомчий характер. Студенти відвідують уроки з історії або інших предметів суспільно-гуманітарного циклу, аналізують та обговорюють педагогічний досвід. Під керівництвом учителів та викладачів кафедр історичного факультету, педагогіки і психології вони готують необхідні документи: план-конспект уроку, сценарій позакласного заходу, психологічну характеристику учня та загальний звіт з практики. За бажанням студенти можуть провести урок або позакласний захід чи їхні окремі елементи⁴⁴.

Магістерська педагогічна практика триває два місяці й фактично завершує навчання на магістерському рівні, поглиблюючи набуті професійні та педагогічні компетентності. Вона складається з двох частин: шкільної, що відбувається на базі закладів середньої освіти, та університетської — на кафедрах історичного факультету.

Шкільна частина включає як педагогічне спостереження, так і активну діяльність: студенти проводять щонайменше 10 уроків, зокрема один заліковий, виконують обов'язки помічника класного керівника, організовуючи самостійно позакласний захід. Наприкінці практики вони готують низку документів: план-конспект залікового уроку, сценарій позакласного заходу, психологічну характеристику класу.

Університетська частина спрямована на набуття навичок роботи у вищій школі. На початку практики студенти разом з викладачами кафедр складають індивідуальний план практики, який може включати проведення семінарських занять, кураторських годин, засідань студентських гуртків, підготовку матеріалів для дистанційних курсів, створення електронних баз навчальних ресурсів та участь

⁴⁴ Робоча програма навчальної дисципліни «Педагогічна практика (бакалаврський рівень) на 2024/2025 навч. рік». Історичний факультет... вебсайт. URL: <https://history.karazin.ua/navchannya/pedagogichna-praktika.html> (дата звернення: 24.03.2025).

у профорієнтаційній роботі факультету. Результати цієї діяльності обговорюються на засіданнях кафедр та вчєній радї факультету⁴⁵.

Загальний звіт, який студенти складають після завершення практики, надає можливість отримати зворотній зв'язок та визначити шляхи розв'язання проблем, які виникають під час її проходження. Зазначимо, що в останні роки головною проблемою педагогічної практики студенти бакалаврського та магістерського рівня вважають її дистанційний формат. Водночас вони підкреслюють, що педагогічна практика стимулює роздуми щодо майбутньої професійної діяльності⁴⁶.

Безумовно, дистанційний формат педагогічної практики не є повноцінною заміною аудиторним заняттям і може розглядатися лише як вимушений захід. Утім, попри всі його недоліки, він збагатив педагогічний досвід новим інструментарієм, який у майбутньому стане важливим доповненням до очного навчання.

Форми співпраці зі школами також зазнали змін. Більшість традиційних заходів було переведено в дистанційний формат, реалізацію деяких відкладено на невизначений час, але водночас з'явилися нові ініціативи. Наприклад, у 2019 р. на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна було започатковано віртуальну красзнавчу експедицію учнівської молоді «Мій Харків — моя Батьківщина»⁴⁷, також у межах університетського тижня кар'єри студентам історичного факультету пропонують зустрічі з директорами шкіл, що сприяє налагодженню тіснішої співпраці між університетом та середніми навчальними закладами⁴⁸.

⁴⁵ Робоча програма навчальної дисципліни «Педагогічна практика (магістерський рівень) на 2024/2025 навч. рік». Історичний факультет... вебсайт. URL: <https://history.karazin.ua/navchannya/pedagogichna-praktika.html> (дата звернення: 24.03.2025).

⁴⁶ Звіти з педагогічної практики за 2014–2025 рр. *Поточний архів...*

⁴⁷ Хроніка подій на історичному факультеті за 2021 рік. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2022. Вип. 61. С. 287.

⁴⁸ Хроніка подій на історичному факультеті за 2023 рік. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2024. Вип. 65. С. 314–315.

Отже, класичні університети протягом десятиліть демонструють високу адаптивність до змін, швидко та ефективно реагуючи на суспільні виклики, зокрема в питанні підготовки вчителів. Приклад історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна ілюструє один з варіантів «паралельної» моделі підготовки педагогічних кадрів, яка впродовж часу зазнавала модифікацій залежно від співвідношення теоретичного та практичного складників.

Цей досвід є особливо цінним у контексті потреби поєднання традиційних і сучасних підходів до педагогічної освіти та збереження її багатоваріантності. Навіть за умов вимушеного дистанційного формату, спричиненого пандемією та війною, колектив факультету зумів перетворити виклики на можливості: було розширено методичний інструментарій, запроваджено нові форми співпраці з учителями та школами, активізовано проєктну діяльність студентів. При цьому ключовими чинниками успіху підготовки майбутніх вчителів історії залишаються тісна взаємодія з освітніми закладами, залучення досвідчених педагогів-практиків до навчального процесу, гнучкість у реагуванні на зміни освітньої політики, поєднання традиційних та інноваційних методик навчання, а також розвиток дослідницьких компетентностей студентів у сфері методики навчання історії.

Перспективними напрямками розвитку педагогічної підготовки можна вважати створення спільних освітніх і дослідницьких платформ у співпраці із закладами середньої освіти, впровадження елементів дуальної освіти та вдосконалення змішаної моделі навчання, яка поєднує переваги очного й дистанційного форматів. За умови належної інституційної підтримки ці ініціативи матимуть довготривалий позитивний вплив як на якість університетської освіти, так і на всю систему підготовки педагогічних кадрів в Україні. Утім, прагнення до надмірної стандартизації, яке останніми роками простежується в освітній політиці, може призвести до уніфікації навчальних моделей, що не враховують специфіку закладів та потреб здобувачів освіти, і, як наслідок, загальнопоглибити кризу вітчизняної системи освіти.

Список літератури / References

- Bakhrushyn V. Yakymy maiut' buty standarty vyschoi osvity? Osvitnia polityka: Portal hromads'kykh ekspertiv. Data onovlennia: 27.07.2014. URL: <http://education-ua.org/ua/articles/275-yakimi-mayut-buti-standarti-vishchoji-osviti> (data zvernennia: 05.02.2025). (In Ukrainian)
- Бахрушин В. Якими мають бути стандарти вищої освіти? Освітня політика: Портал громадських експертів. Дата оновлення: 27.07.2014. URL: <http://education-ua.org/ua/articles/275-yakimi-mayut-buti-standarti-vishchoji-osviti> (дата звернення: 05.02.2025).
- Berduta M. Metodychnyj visnyk istorychnoho fakul'tetu: pershi pidsumky (2002–2022 rr.). *Metodychnyj visnyk istorychnoho fakul'tetu* [Methodological Bulletin of the Faculty of History]. 2012. No. 10. S. 5–6. (In Ukrainian)
- Бердута М. Методичний вісник історичного факультету: перші підсумки (2002–2022 рр.). *Методичний вісник історичного факультету*. 2012. № 10. С. 5–6.
- Dem'ianenko N. Zahal'nopedahohichna pidhotovka vchytelia v Ukraini (XIX — persha tretyna XX st.). Kyiv: IZMN, 1998. 328 s. (In Ukrainian)
- Дем'яненко Н. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX — перша третина XX ст.). Київ: ІЗМН, 1998. 328 с.
- Dryden G., Vos J. The Learning Revolution: To Change the Way the World Learns. Stafford: Network Educational Press, 1999. 544 p.
- Istoryky Kharkivs'koho universytetu: biobibliohrafichnyj dovidnyk (1905–2013 rr.) / vidp. red. S. I. Posokhov. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2013. 316 s. (In Ukrainian)
- Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник (1905–2013 рр.) / відп. ред. С. І. Посохов. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 316 с.
- Ivaschenko V., Kulikov V. Kontent-analiz zobrazhen' u pidruchnykakh z istorii Ukrainy dlia starshykh klasiv. *Kharkivs'kyj istoriohrafichnyj zbirnyk* [Kharkiv Historiographical Collection]. 2012. Vyp. 11. S. 207–222. (In Ukrainian)
- Іващенко В., Куліков В. Контент-аналіз зображень у підручниках з історії України для старших класів. *Харківський історіографічний збірник*. 2012. Вип. 11. С. 207–222.
- Ivaschenko V., Kulikov V. Vykladannia istorii u shkoli: na shliakhu do tolerantnosti. Kontent-analiz pidruchnykiv z istorii Ukrainy. *Metodychnyj visnyk istorychnoho fakul'tetu* [Methodological Bulletin of the Faculty of History]. 2012. No. 10. S. 73–86. (In Ukrainian)
- Іващенко В. Ю., Куліков В. О. Викладання історії у школі: на шляху до толерантності. Контент-аналіз підручників з історії України. *Методичний вісник історичного факультету*. 2012. № 10. С. 73–86.

Kafedra istorii starodavn'oho svitu ta serednikh vikiv Kharkivs'koho natsional'noho universytetu. Do 25-richchia zasnuvannia / avtor-ukl. V. I. Kadicev. Kharkiv: NMTs «MD», 2003. 136 s. (In Ukrainian)

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету. До 25-річчя заснування / автор-укл. В. І. Кадєєв. Харків: НМЦ «МД», 2003. 136 с.

Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet imeni V. N. Karazina za 200 rokiv / V. S. Bakirov ta in. Kharkiv: Folio, 2004. 750 s. (In Ukrainian)

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров та ін. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.

Mysechko O. Profesijno-pedahohichna pidhotovka u klasychnomu universyteti: istoriia protystoiannia «za» i «proty». *Visnyk L'vivs'koho universytetu* [Visnyk of the Lviv University]. 2017. Vyp. 32. S. 138–154. (In Ukrainian)

Мисечко О. Професійно-педагогічна підготовка у класичному університеті: історія протистояння «за» і «проти». *Вісник Львівського університету*. 2017. Вип. 32. С. 138–154.

Nychkalo N., Luk'ianova L., Khomych L. Profesijna pidhotovka vchytelia: ukrains'ki realii, zarubizhnyj dosvid: nauk.-analit. dop. Kyiv: TOV «Yurka Liubchenka». 2021. 54 s. (In Ukrainian)

Ничкало Н., Лук'янова Л., Хомич Л. Професійна підготовка вчителя: українські реалії, зарубіжний досвід: наук.-аналіт. доп. Київ: ТОВ «Юрка Любченка». 2021. 54 с.

Pavko A. I. Zahal'ni rysy j osoblyvosti pidhotovky pedahohichnykh kadriv v universytetakh Ukrainy u XIX — na pochatku KhKh st. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2010. No. 4. C. 99–115. (In Ukrainian)

Павко А. І. Загальні риси й особливості підготовки педагогічних кадрів в університетах України у XIX — на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 99–115.

Pavlova T. H. Istoriia, iakoi ne bulo: pro suchasnu mifotvorchist' v istorii vyschoi osvity Kharkova. *Universitates. Nauka y prosveshchenye* [Universitates. Science and Education]. 2004. No. 2. S. 24–33. (In Ukrainian)

Павлова Т. Г. Історія, якої не було: про сучасну міфотворчість в історії вищої освіти Харкова. *Universitates. Nauka y prosveshchenie*. 2004. № 2. С. 24–33.

Posokhov S. I., Skrypniuk O. V. Pedahohichna osvita v Kharkivs'komu universyteti XIX — pochatku XX st.: problemy istorii ta istoriografii. *Naukovi zapysky kafedry pedahohiky* [Scientific Notes of the Pedagogical Department]. 2001. Vyp. 6. No. 524. S. 205–213. (In Ukrainian)

Посохов С. І., Скрипнюк О. В. Педагогічна освіта в Харківському університеті XIX — початку XX ст.: проблеми історії та історіографії. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2001. Вип. 6. № 524. С. 205–213.

Posokhov S. Y. Kafedra kak ynstytutsional'naia obschnost': iubilejnye zametky. *Kharkivs'kyj istoriografichnyj zbirnyk* [Kharkiv Historiographical Collection]. 2014. Vyp. 13. S. 4–19. (In Russian)

Посохов С. И. Кафедра как институциональная общность: юбилейные заметки. *Харківський історіографічний збірник*. 2014. Вип. 13. С. 4–19.

World Bank. 2018. World Development Report 2018: Learning to Realize Education's Promise. Washington, DC: World Bank. URL: <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1096-1> (accessed: 03.02.2025).

Zapadnyts'ka V. Vykorystannia dosvidu pidhotovky vchyteliv humanitarnykh spetsial'nostej u suchasnij praktytsi. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka* [Pedagogical Education: Theory and Practice]. 2015. Vyp. 18. S. 149–153. (In Ukrainian)

Западницька В. Використання досвіду підготовки вчителів гуманітарних спеціальностей у сучасній практиці. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2015. Вип. 18. С. 149–153.

Viktoriia Ivashchenko

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: ivashchenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1799-012X>

EDUCATING HISTORY TEACHERS AT THE FACULTY OF HISTORY, V. N. KARAZIN KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY

The paper analyzes the professional education of teachers at the Faculty of History of V. N. Karazin Kharkiv National University in the period from the mid-20th to first quarter of the 21st centuries, with a focus on theoretical and practical training in close official and unofficial cooperation with secondary schools. The theoretical education of future teachers comprises both general courses and specialized course offerings that change in accordance with changing educational priorities. Particular attention is given to the role of the discipline “Methodology of History Teaching in Secondary School” and the formats of hands-on teaching experience offered to bachelor’s and master’s students today. The study examines the organization and content of this training, which makes it possible to trace the evolution of pedagogical education within a classical university model. The paper surveys the evolution of pedagogical education at the classical university,

identifies the key factors of its effectiveness and prospects for its future development, and considers institutional practices for the formation of students' pedagogical competencies and mechanisms for adapting educational programs to societal changes and challenges. It is noted that the Faculty of History has been able to preserve the systematic nature of pedagogical education in the face of the transformational developments and extreme challenges of the pandemic and war. The study shows that the success of educating new generations of history teachers is ensured by a set of interrelated factors: close interaction with secondary schools, involvement of school teachers in the educational process and extracurricular activities, flexibility in responding to shifts in educational policy, and combination of traditional and innovative teaching methods. It is also important to ensure opportunities for faculty to do original research in the field of teaching methodology and for students to develop their research competencies. Promising areas for improvement in pedagogical education are identified, in particular the creation of inclusive educational platforms that would bring together universities and secondary schools to work on shared projects, as well as the introduction of elements of dual education and further development of the mixed learning model for future educators. The paper stresses the long-term positive impact such initiatives can have on the system of pedagogical education in Ukraine.

Keywords: pedagogical education, history teachers, higher education in history, V. N. Karazin Kharkiv National University, methodology of history teaching, pedagogical practice.

Конфлікт інтересів

Автор засвідчує, що, незважаючи на те, що є членом редакційної колегії цього журналу, процес рецензування, ухвалення рішення щодо публікації та редагування здійснювалися незалежно, без його участі чи впливу. Будь-які потенційні конфлікти інтересів були повністю усунені шляхом зовнішнього контролю за процесом. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author certifies that, despite serving as a member of the editorial board of this journal, the processes of peer review, editorial decision-making regarding publication, and editing were conducted independently, without the author's participation or influence. Any potential conflicts of interest were fully mitigated through external oversight of the process. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 02.01.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 02.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 25.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-05>
УДК 930:001.83]:[378.4.093.5:[930+902]](477.54-25)

Євген Рачков

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yevhen.rachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8506-0162>

ДОСЛІДНИЦЬКА ІНІЦІАТИВА CITYFACE: МЕТОДОЛОГІЯ, РЕЗУЛЬТАТИ, ПЕРСПЕКТИВИ

2018 р. за ініціативи співробітників кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та за підтримки Канадського інституту українських студій Альбертського університету було започатковано дослідницьку ініціативу CityFace як міждисциплінарну платформу для дослідження й переосмислення історії та культури міст Сходу і Півдня України. CityFace є відкритою науково-дослідницькою мережею, що об'єднує науковців, митців, працівників інституцій культури, діячів громадських організацій як з України, так із закордону. Дослідницька ініціатива є майданчиком для реалізації колективних наукових і культурних проєктів, розвитку міждисциплінарного діалогу, обміну знаннями між фахівцями різних галузей соціогуманітаристики. На сьогодні команда CityFace вже реалізувала чотири наукові проєкти та продовжує працювати над ще трьома, які присвячені проблемам

Як цитувати: Рачков Є. Дослідницька ініціатива CityFace: методологія, результати, перспективи. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 100–117. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-05>

How to cite: Rachkov Ye. The CityFace Research Initiative: Methodology, Results, Prospects. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 100–117. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-05> (In Ukrainian)

© Рачков Є., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

знищення, збереження та переосмислення різноманітних складників історико-культурних ландшафтів великих міст Сходу і Півдня України — Дніпра, Донецька, Запоріжжя, Одеси та Харкова — під час російсько-української війни. Особливу увагу учасники дослідницької ініціативи приділяють вивченню символічного простору, культурної спадщини, мнемонічних місць, святкових традицій, комеморативних практик, дотичних творів сучасного мистецтва тощо. Команда CityFace організовує публічні онлайн-заходи (зокрема, презентації, дискусії, вебіари) та документує погляди фахівців у галузі охорони культурної спадщини України (істориків, музейників, архівістів, бібліотекарів, пам'яткоохоронців, митців та ін.). CityFace активно співпрацює з українськими та зарубіжними експертами й інституціями, розширюючи коло міжнародної взаємодії задля вдосконалення практик охорони культурної спадщини та забезпечення сталого розвитку міст Сходу та Півдня України.

Ключові слова: дослідницька ініціатива CityFace, кафедра історіографії, джерелознавства та археології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Канадський інститут українських студій, міська історія, цифрова історія, культурна спадщина, історико-культурний ландшафт.

Наявність дослідницької інфраструктури є ключовою передумовою наукових інновацій, оскільки вона забезпечує умови для систематичного провадження досліджень, ефективної комунікації між науковцями та поширення одержаних результатів. Невід'ємним складником дослідницької інфраструктури є наукові осередки, що об'єднують фахівців різних спеціальностей навколо спільної теми, дослідницького напрямку або проблемного поля, створюючи сприятливе середовище для інтелектуальної взаємодії. Саме такі осередки сприяють розвитку міждисциплінарних студій, стимулюють появу нових дослідницьких ініціатив та їх інтеграцію в міжнародні наукові мережі, а також підтримують сталість академічних традицій у певних галузях знань. Важливість функціонування наукових осередків переконливо засвідчує дослідницька ініціатива CityFace, яка виникла 2018 р. як платформа для міждисциплінарного вивчення та переосмислення історії й культури міст Сходу та Півдня України¹.

¹ CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/> (дата звернення: 20.10.2025); CityFace: YouTube. URL: https://www.youtube.com/@CityFace_CityWar (дата звернення: 20.10.2025); CityFace: Facebook. URL: <https://www.facebook.com/project.cityface/> (дата звернення: 20.10.2025); CityFace: Instagram. URL: <https://www.instagram.com/cityface2018/> (дата звернення: 20.10.2025).

Рис. 1. Логотип дослідницької ініціативи CityFace.

Fig. 1. Logo of the CityFace Research Initiative.

Ідея заснування ініціативи належить співробітникам кафедри історіографії, джерелознавства та археології (від 2026 р. — кафедра історіографії, пам'яткознавства та археології) історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна) та Канадського інституту українських студій (КІУС) Альбертського університету (Едмонтон, Канада). Слід зазначити, що переважна більшість проєктів, реалізованих у межах ініціативи, була здійснена за підтримки КІУС, що забезпечило необхідні умови для організації дослідницької діяльності, налагодження міжнародної співпраці та формування сталої наукової спільноти. CityFace являє собою відкриту дослідницьку мережу, до складу якої входять науковці, працівники інституцій культури, діячі громадських організацій та ін. Команда ініціативи активно співпрацює з дослідниками з країн Європейського Союзу, Канади та Сполучених Штатів Америки, що сприяє інтеграції її досліджень до ширшого наукового простору².

На сьогодні команда дослідницької ініціативи CityFace вже реалізувала чотири наукові проєкти та продовжує працювати над ще трьома. Першим з них був міжуніверситетський проєкт «CityFace: Практики

² Дослідницька ініціатива CityFace. CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/project.html> (дата звернення: 20.10.2025).

саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу», присвячений дослідженню та переосмисленню різноманітних складників символічного простору п'яти великих міст Сходу та Півдня України — Дніпра, Донецька, Запоріжжя, Одеси та Харкова. Проект тривав протягом 2018–2021 рр. і об'єднав понад 60 дослідників з України та закордону, заклавши підвалини дослідницької ініціативи. Керівником проекту був С. І. Посохов, асистентом керівника — Є. С. Рачков. Основна увага в межах проекту зосереджувалася на місцях колективної пам'яті, комемораційних практиках, а також практиках саморепрезентації досліджуваних міст (використання символів та емблем, формування пантеону місцевих героїв, відзначення «знакових» подій і дат тощо). Дослідження ґрунтувалося на залученні візуальних і картографічних матеріалів, спогадів та усних свідчень містян, місцевої періодики, актових джерел тощо, для збору та опрацювання яких у кожному з п'яти міст було створено робочі групи³.

Слід відзначити, що команда проекту стала (спів)організатором 9 наукових заходів, присвячених міській культурній спадщині, історичній пам'яті, використанню інформаційних технологій для міських досліджень тощо⁴. За підсумками деяких із них було опубліковано збірники матеріалів (Ab urbe condita 2020; Karazins'ki

³ CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу. CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/cityrepresentation.html> (дата звернення: 20.10.2025).

⁴ 6 липня 2018 р. відбувся Міжнародний науковий семінар «Урбаністичні студії в Україні: актуальні питання (установча сесія)»; 9 листопада 2018 р. — Міжнародна конференція «Харків-Познань: спільні тенденції історичного розвитку протягом століть»; 28–30 листопада 2018 р. — науковий семінар «Урбаністичні студії в Україні: міський простір та символічні образи Запоріжжя»; 8 лютого 2019 р. — науково-практичний семінар «Український Інший в історії, історіографії, історичній політиці»; 12 квітня 2019 р. — науковий семінар «Історик у цифрову епоху: дослідницькі виклики, інструменти, практики»; 22 травня 2019 р. — науковий семінар «Урбаністичні студії в Україні: міський простір та символічні образи Харкова»; 16–17 жовтня 2020 р. — Міжнародна науково-практична конференція «AB URBE CONDITA: урбаністичний простір Південної України в останній чверті XVIII — першій половині XX ст.»; 27 листопада 2020 р. — Круглий стіл за участі молодих учених «Урбаністичні студії в Україні: міський простір та символічні образи»; 14–15 травня 2021 р. — Міжнародний науковий семінар «У пошуках обличчя міста: практики саморепрезентації багатонаціональних міст України в індустріальну та постіндустріальну добу». Див. детальніше: Конференції. CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/conferences> (дата звернення: 20.10.2025).

chyttannia 2020), а також підготовлено спеціальний випуск наукового журналу «Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія “Історія”», присвячений вивченню символічних просторів та історико-культурних ландшафтів п’яти досліджуваних міст (Visnyk 2020). Крім того, учасники проєкту долучилися до понад 60-ти заходів, спрямованих на його популяризацію та презентацію результатів власних досліджень⁵.

14–15 травня 2021 р. для підбиття підсумків реалізації проєкту відбувся Міжнародний науковий семінар «У пошуках обличчя міста: практики саморепрезентації багатонаціональних міст України в індустріальну та постіндустріальну добу». Він об’єднав більше 50 учасників із Харкова, Дніпра, Одеси, Вінниці, Запоріжжя, Києва, Бердянська, Острога та закордону (Німеччина, Польща, Швейцарія). Робота семінару відбувалася в межах кількох дискусійних панелей: «Урбаністика: нові обрії», «Місто метафоричне», «Місто персоніфіковане», «Місто символічне» та «Місто вернакулярне»⁶. Основним результатом заключного семінару та проєкту загалом стало видання колективної монографії «У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу» (Харків, 2021) під редакцією В. В. Кравченка та С. І. Посохова. Виразною особливістю книги став її міждисциплінарний характер — у ній представлено дослідження 42 науковців, серед яких історики, соціологи, філософи, географи та ін. (U poshukakh oblychchia mista 2021).

⁵ CityFace: Практики саморепрезентації ...

⁶ Міжнародний науковий семінар «У пошуках обличчя міста». CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/news/116> (дата звернення: 20.10.2025); Відгуки про міжнародний науковий семінар «У пошуках обличчя міста». CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/news/130> (дата звернення: 20.10.2025).

Рис. 2. Обкладинка книги «У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу» (Харків, 2021).

Fig. 2. Cover of the book *U poshukakh oblychchia mista: Praktyky samoreprezentatsii mist Ukrainy v industrial'nu ta postindustrial'nu dobu* (Kharkiv, 2021).

Загалом проєкт відіграв ключову роль у розвитку дослідницької ініціативи CityFace і став основою подальших міждисциплінарних досліджень історії та культури міст Сходу й Півдня України. Зокрема, 2020 р. група дослідників із Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна реалізувала черговий науковий проєкт «Харків як мультикультурне місто Східної України: переваги, протиріччя, виклики та перспективи розвитку (1991–2020)». До складу дослідницької групи увійшли Є. С. Рачков (керівник проєкту), Г. А. Бондаренко, О. І. Вовк, В. Є. Дягілев, М. А. Курушина, О. М. Машинцова та С. І. Посохов. Проєкт отримав підтримку Фонду Конрада Аденауера (Представництво в Україні) у межах конкурсу малих наукових робіт для викладачів східноукраїнських університетів⁷. Його основним результатом стало створення аналітичної доповіді, що містила розгляд таких питань: проблеми

⁷ Учасники проєкту CityFace стали переможцями конкурсу малих наукових робіт Фонду Конрада Аденауера. CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/news/101> (дата звернення: 20.10.2025).

теорії та практики мультикультуралізму в Україні та світі на сучасному етапі; Харків у контексті політики пам'яті, етнODEMOґрафічних і міґраційних процесів; особливості символічного простору міста, репрезентації історії та культури етнічних груп у туристичних проєктах, міських музеях, медіа, вебресурсах, науково-популярній і навчальній літературі, товарних знаках тощо; міські культурно-просвітницькі проєкти та святкові традиції в контексті мультикультуралізму; основні проблеми забезпечення культурно-освітніх, мовних та інформаційних прав і потреб етнічних громад Харкова; особливості діяльності національно-культурних товариств у місті; міжетнічні та міжконфесійні протиріччя й конфлікти в Харкові; практичні поради та рекомендації для органів міської та обласної влади й громадських організацій щодо розвитку мультикультуралізму в містах Східної України.

Певним продовженням перших двох проєктів стала міждисциплінарна ініціатива «Культурна мозаїка міста», присвячена дослідженню культурного розмаїття та сучасних практик мультикультуралізму в Україні та інших країнах Центрально-Східної Європи. Її керівником був С. І. Посохов, а співорганізаторами — Н. В. Іванова та Є. С. Рачков. Проєкт тривав протягом 2021–2023 рр. за підтримки КІУС. Його дослідницький фокус спрямовувався на аналіз сумісності ідей та практики мультикультуралізму з пострадянським досвідом побудови національних держав, а також впливів чинників нерівності на перспективи формування різних ідентичностей та консолідацію суспільства⁸. Важливим результатом проєкту стала публікація спеціального випуску наукового журналу «Ідеологія та політика» під назвою «(Пере)винайдення мультикультуралізму в Україні: Моделі, практики та дискурси» (*Ideolohiia i polityka* 2022). Також у партнерстві з Центром сучасного мистецтва «ЄрміловЦентр» (Харків, Україна) було створено виставку сучасного мистецтва «Кольорові скельця: життя посеред інших» за участі 15 українських митців. Образ кольорових скелець символізував культурні контексти, на перетині яких формуються різні ідентичності, своєю

⁸ Культурна мозаїка міста. CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/citymosaic.html> (дата звернення: 20.10.2025).

чергою культура порівнювалася зі склом, крізь яке людина сприймає світ і яке впливає на формування її світогляду⁹.

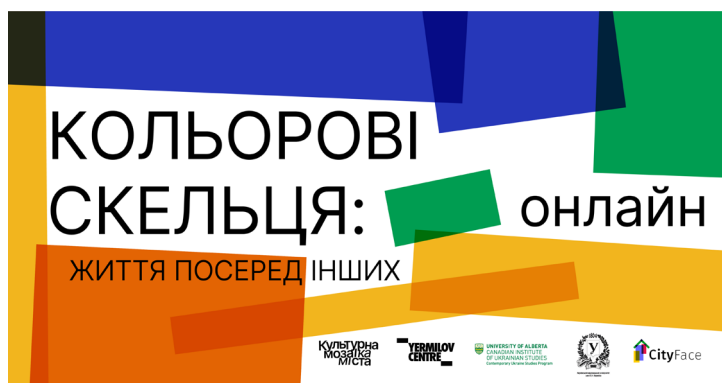

Рис. 3. Постер виставки сучасного мистецтва «Кольорові скельця: життя посеред інших».

Fig. 3. Poster of the contemporary art exhibition *Colored Lenses: Life Among Others*.

Слід відзначити, що створення та діяльність дослідницької ініціативи CityFace припали на період глибоких суспільних потрясінь — пандемію коронавірусу SARS-CoV-2 та ескалацію російської збройної агресії проти України, що розпочалася з анексії Криму та воєнних дій на частині територій Донецької та Луганської областей у 2014 р. Зазначені виклики призвели до помітного корегування програми згаданих наукових проєктів, зокрема було скорочено польові дослідження, а частину заходів проведено в онлайн-форматі. Навіть більше, враховуючи руйнівний вплив російсько-української війни на збереження культурної спадщини, особливо на Сході та Півдні України, команда дослідницької ініціативи CityFace започаткувала новий міждисциплінарний проєкт «МІСТО І ВІЙНА: Руйнування, збереження і переосмислення культурної спадщини великих міст

⁹ Кольорові скельця: життя посеред інших. YermilovCentre: вебсайт. URL: <https://yermilovcentre.org/announcements/253/> (дата звернення: 20.10.2025); Colored Lenses: Life Among Others. YermilovCentre: YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=EFIKWt-mfpw> (дата звернення: 20.10.2025).

Південно-Східної України в період російської військової агресії». Його дослідницький фокус було спрямовано на різноманітні аспекти охорони культурної спадщини п'яти великих міст Сходу та Півдня України — Дніпра, Донецька, Запоріжжя, Одеси й Харкова — після початку війни на Донбасі 2014 р. і широкомасштабного наступу російських військ 2022 р. Координаторами проєкту були Є. С. Рачков (керівник проєкту), Г. А. Бондаренко, О. І. Вовк та Н. В. Іванова. Проєкт тривав протягом 2022–2024 рр. за підтримки КІУС. Окремі дослідження, пов'язані з проєктом, також здобули підтримку Petro Jacyk Program for the Study of Ukraine (Університет Торонто, Канада), Indiana University — Ukraine Nonresidential Scholars Program (Індіанський Університет у м. Блумінгтон, США) та DUSS UAlberta — Disrupted Ukrainian Scholars & Students Initiative (Альбертський університет, Канада)¹⁰.

Проєкт «МІСТО І ВІЙНА» зосереджувався на вивченні як матеріальних (архітектурні об'єкти, міська забудова, індустріальна спадщина, пам'ятники, меморіали, визначні місця, а також музейні, архівні та бібліотечні пам'ятки тощо), так і нематеріальних (міські святкування, фестивалі, звичаї, мова, міський вуличний живопис, сучасне мистецтво тощо) складників історико-культурних ландшафтів досліджуваних міст. Враховуючи це, дослідження одночасно провадили кілька дослідницьких груп¹¹.

Для фіксації поглядів експертів (науковців, працівників музеїв, архівів та бібліотек, пам'яткоохоронців, митців та ін.) на процеси руйнування, збереження та переосмислення міської культурної спадщини в Україні, спровоковані російсько-українською війною, команда проєкту «МІСТО І ВІЙНА» записала 36 напівструктурованих глибинних інтерв'ю, об'єднаних у тематичні серії «Експертна думка» та «Цифрова спадщина» (Rachkov 2025, 268–294). Також у межах проєкту було організовано низку обговорень актуальних проблем охорони культурної спадщини України, зокрема 10 листопада 2022 р. як частина III Міжнародної науково-практичної конференції

¹⁰ МІСТО І ВІЙНА. CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/projectheritage.html> (дата звернення: 20.10.2025).

¹¹ Там само.

«Трансформації історичної пам'яті» відбувся круглий стіл «Збереження та переосмислення культурної спадщини українських міст в умовах війни: історія, політика, пам'ять»¹².

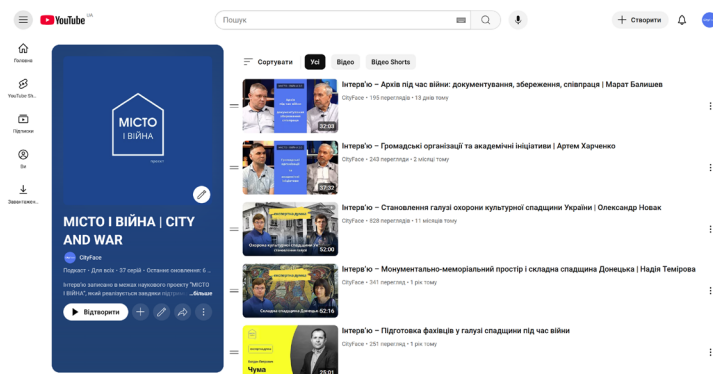

Рис. 4. Інтерв'ю з експертами, зібрані в межах проєктів
«МІСТО І ВІЙНА» та «МІСТО І ВІЙНА 2.0».
YouTube-канал дослідницької ініціативи CityFace.

Fig. 4. Interviews with experts collected within the projects
CITY AND WAR and *CITY AND WAR 2.0*.
YouTube channel of the CityFace Research Initiative.

Ще одним результатом проєкту «МІСТО І ВІЙНА» стало видання спеціального випуску наукового журналу «Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія “Історія”», який містить дослідження актуальних питань, пов'язаних зі знищенням та збереженням різноманітної міської культурної спадщини під час російсько-української війни, сучасною медійною репрезентацією українських міст та їхньої культурної спадщини, специфікою діяльності музеїв, архівів і бібліотек під час війни, актуальними викликами, що постали перед освітньою галуззю та культурно-мистецьким життям українських міст у період російської військової агресії (Visnyk 2022).

¹² МІСТО І ВІЙНА: Круглий стіл «Збереження та переосмислення культурної спадщини українських міст в умовах війни». CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/news/213> (дата звернення: 20.10.2025).

Рис. 5. Обкладинка спеціального випуску «Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія “Історія”» (вип. 62, 2022 р.), який підготувала команда проекту «МІСТО І ВІЙНА».

Fig. 5. Cover of the special issue of
The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University.
Series History (No. 62, 2022), prepared by the CITY AND WAR project team.

Слід відзначити, що проект «МІСТО І ВІЙНА» дозволив окреслити напрями сучасної діяльності дослідницької ініціативи CityFace, які включають кілька взаємно інтегрованих наукових проєктів: «МІСТО І ВІЙНА 2.0: Трансформації культурних ландшафтів великих міст Сходу та Півдня України під час російсько-української війни», «ЦИФРОВА СПАДЩИНА в Україні: документування цифрових проєктів» та «Академічна спадщина України під час російсько-української війни: пошкоджені та зруйновані університетські будівлі».

Прямим продовженням проєкту «МІСТО І ВІЙНА» став міждисциплінарний проєкт «МІСТО І ВІЙНА 2.0: Трансформації культурних ландшафтів великих міст Сходу та Півдня України під час російсько-української війни», присвячений дослідженню процесів знищення, збереження та переосмислення різноманітних складників історико-культурних ландшафтів уже згадуваних п'яти великих міст Сходу та Півдня України — Дніпра, Донецька, Запоріжжя, Одеси й Харкова — під час російсько-української війни. Ініціаторами проєкту є співробітники кафедри історіографії, джерелознавства та археології

Каразінського університету та КІУС. Координатори проєкту: Є. С. Рачков (керівник проєкту), О. І. Вовк, Н. В. Іванова, Ю. А. Кісельова та С. І. Посохов¹³.

Дослідницький фокус проєкту «МІСТО І ВІЙНА 2.0» включає як матеріальні, так і нематеріальні складники міських історико-культурних ландшафтів, зокрема символічний простір, культурну спадщину, мнемонічні місця, святкові традиції, комеморативні практики, сучасне мистецтво тощо. Враховуючи це, команда проєкту працює в чотирьох тематичних групах: 1) міські культурні ландшафти в порівняльній перспективі; 2) місто метафоричне; 3) місто персоніфіковане; 4) місто символічне. Окремий складник проєкту присвячено сучасному мистецтву, що презентує художнє осмислення впливу війни на українське суспільство, травм колективної пам'яті, комеморації та меморіалізації війни, трансформацій ідентичностей тощо. Складність і багатогранність міських історико-культурних ландшафтів зумовлює застосування різних підходів для їх дослідження. Завдання проєкту не лише зафіксувати зміни окремих складників історико-культурних ландшафтів досліджуваних міст, але також залучити до обговорення цих питань міждисциплінарну спільноту експертів. У межах проєкту відбуваються публічні онлайн-заходи, зокрема презентації, дискусії, вебінари тощо. Крім того, команда проєкту продовжує документувати погляди експертів на процеси руйнування, збереження та переосмислення різноманітної культурної спадщини досліджуваних міст Сходу та Півдня України¹⁴.

¹³ МІСТО І ВІЙНА 2.0. CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/culturallandscapes.html> (дата звернення: 20.10.2025).

¹⁴ Там само.

Рис. 6–9. Постери вебінарів, організованих у межах проєкту «МІСТО І ВІЙНА 2.0».

Figs. 6–9. Posters of webinars organized within the *CITY AND WAR 2.0* project.

Наступний проєкт — «ЦИФРОВА СПАДЩИНА в Україні: документування цифрових проєктів» — спрямований на створення відкритої бази даних цифрових ресурсів, присвячених різноманітній культурній спадщині України. Керівник проєкту — Є. С. Рачков, асистентка керівника — М. І. Доценко. База даних створюється за допомогою вебплатформи Oteka.net та містить цифрові ресурси, що відповідають таким критеріям: були створені упродовж 1990–

2020-х рр.; інформація про них доступна в інтернеті; використовують цифрові технології для роботи зі спадщиною України; сприяють культурному діалогу та взаємному культурному збагаченню. Досліджувані цифрові ресурси охоплюють широкий спектр культурної спадщини: міська, нематеріальна, археологічна, архівна, мистецька, музейна, бібліотечна, спадщина війни тощо. Кожен досліджуваний цифровий ресурс представлено на інтерактивній мапі та часовій шкалі, що дає змогу простежити динаміку створення проєктів за роками. Окрему увагу приділено проведенню інтерв'ю з ініціаторами, керівниками та виконавцями досліджуваних цифрових ресурсів¹⁵.

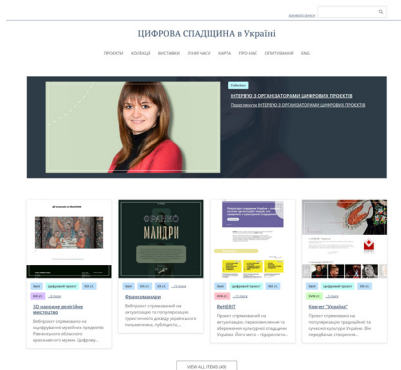

Рис. 10. Головна сторінка вебсайту проєкту «ЦИФРОВА СПАДЩИНА в Україні: документування цифрових проєктів».

Fig. 10. Homepage of the *DIGITAL HERITAGE in Ukraine: Documenting Digital Projects* website.

Ще один проєкт, над яким сьогодні працює команда дослідницької ініціативи CityFace, — «Академічна спадщина України під час російсько-української війни: пошкоджені та зруйновані університетські будівлі». Він присвячений збиранню та систематизації наявних відкритих даних

¹⁵ ЦИФРОВА СПАДЩИНА в Україні: документування цифрових проєктів. CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/digitalheritage.html> (дата звернення: 20.10.2025); ЦИФРОВА СПАДЩИНА в Україні: вебсайт. URL: <https://ukraineheritage.omeka.net/> (дата звернення: 20.10.2025).

щодо пошкоджень та руйнувань будівель закладів вищої освіти України під час російсько-української війни. Проект реалізується за активної участі студентів історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. До складу дослідницької групи входять Є. С. Рачков (керівник проєкту), А. О. Гребінник, Є. Р. Єрмак, Л. С. Кузьменко, Р. І. Курганов та ін. Основну увагу в межах проєкту присвячено архівуванню інформації з відкритих джерел (повідомлень в українських та зарубіжних ЗМІ, оприлюднених коментарів представників міської та державної влади, закладів вищої освіти тощо) про збитки, завдані війною українським вишам. Дослідження відкритих даних відбувається на основі положень Протоколу Берклі. Проєкт покликаний привернути увагу до необхідності посилення захисту академічної спадщини України в умовах сучасної війни, а також стимулювати всебічну підтримку закладів вищої освіти задля їхнього відновлення та сталого розвитку в післявоєнний період¹⁶.

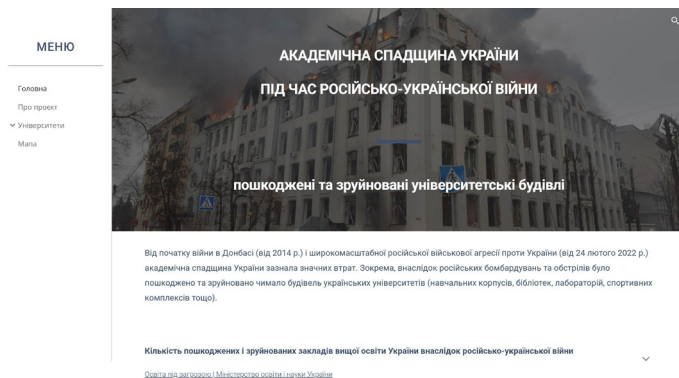

Рис. 11. Головна сторінка вебсайту проєкту «Академічна спадщина України під час російсько-української війни: пошкоджені та зруйновані університетські будівлі».

Fig. 11. Homepage of the *Academic Heritage of Ukraine During the Russo-Ukrainian War: Damaged and Destroyed University Buildings* project website.

¹⁶ Академічна спадщина України під час російсько-української війни: пошкоджені та зруйновані університетські будівлі. CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/academicheritage.html> (дата звернення: 20.10.2025); Академічна спадщина України під час російсько-української війни: пошкоджені та зруйновані університетські будівлі: вебсайт. URL: <https://sites.google.com/view/ukrainian-universities-war/> (дата звернення: 20.10.2025).

Отже, діяльність дослідницької ініціативи CityFace як наукового осередку спрямована на міждисциплінарне вивчення та переосмислення історії й культури міст Сходу та Півдня України. Ініціатива являє собою міждисциплінарну мережу, що об'єднує різноманітних науковців, громадських активістів, митців та ін. Діяльність ініціативи сприяє професійному діалогу, створенню майданчика для реалізації колективних наукових і культурних проєктів, а також обміну досвідом і знаннями між фахівцями різних галузей соціогуманітаристики. Команда ініціативи активно співпрацює з українськими та зарубіжними експертами й інституціями, розширюючи коло міжнародної взаємодії задля вдосконалення практик охорони культурної спадщини та забезпечення сталого розвитку міст Сходу та Півдня України.

Список літератури / References

Ab urbe condita: Urbanistychnyj prostir Pivdennoi Ukrainy v ostannij tretyni XVIII — pershij polovyni XX st.: zbirka materialiv Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii, prysviachenoj 250-j richnytsi m. Zaporizhzhia. Zaporizhzhia: AA Tandem, 2020. 288 s. (In Ukrainian)

Ab urbe condita: Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII — першій половині XX ст.: збірка матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя. Запоріжжя: AA Тандем, 2020. 288 с.

Ideolohiia i polityka [The Ideology and Politics Journal]. (Pere)vynajdennia mul'tykul'turalizmu v Ukraini: Modeli, praktyky ta dyskursy. 2022. № 2 (21). 162 s. (In Ukrainian)

Ідеологія і політика. (Пере)винайдення мультикультуралізму в Україні: Моделі, практики та дискурси. 2022. № 2 (21). 162 с.

Karazins'ki chytannia (istorychni nauky): Tezy dopovidej 73-i Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (m. Kharkiv, 24 kvitnia 2020 r.). Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2020. 197 s. (In Ukrainian)

Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 73-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2020 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. 197 с.

Rachkov Ye. Problemy okhorony kul'turnoi spadschyny Ukrainy pid chas rosijs'ko-ukrains'koi vijny: refleksii ekspertiv proiektu «Misto i vijn». *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2025. Vyp. 67. S. 268–294. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-14>. (In Ukrainian)

Рачков Є. Проблеми охорони культурної спадщини України під час російсько-української війни: рефлексії експертів проєкту «Місто і війна». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 268–294. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-14>.

U poshukakh oblychchia mista: Praktyky samoreprezentatsii mist Ukrainy v industrial'nu ta postindustrial'nu dobu / Red. kol.: Kravchenko V. (zah. red.), Posokhov S. (zah. red.), Kulikov V., Liubavs'kyj R., Rachkov Ye. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy; Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet imeni V. N. Karazina. Kharkiv: Vydavnytstvo Tochka, 2021. 564 s. (In Ukrainian)

У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / Ред. кол.: Кравченко В. (заг. ред.), Посохов С. (заг. ред.), Куліков В., Любавський Р., Рачков Є. Міністерство освіти і науки України; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків: Видавництво Точка, 2021. 564 с.

Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2020. Vyp. 57. 331 s. <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2020-57>. (In Ukrainian)

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. Вип. 57. 331 с. <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2020-57>.

Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2022. Vyp. 62. 272 s. <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62>. (In Ukrainian)

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2022. Вип. 62. 272 с. <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62>.

Yevhen Rachkov

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yevhen.rachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8506-0162>

THE CITYFACE RESEARCH INITIATIVE: METHODOLOGY, RESULTS, PROSPECTS

In 2018, members of the Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology of the Faculty of History of V. N. Karazin Kharkiv National University, with the support of the Canadian Institute of Ukrainian Studies at the University of Alberta, launched the CityFace initiative as an interdisciplinary platform for the study and reconceptualization of the history and culture of the cities of eastern and southern Ukraine. CityFace

is an open academic network that brings together researchers, artists, staff of cultural institutions, and public activists from Ukraine and abroad. It was intended as a platform for the development of shared cultural and research projects, promotion of interdisciplinary dialogue, and exchange of knowledge between specialists in different fields of the social humanities. To date, the CityFace team has already completed four research projects and continues to work on three more, concerned with issues of destruction, preservation, and rethinking of various elements of the historical and cultural landscapes of Dnipro, Donetsk, Zaporizhzhia, Odesa, and Kharkiv during the ongoing Russo-Ukrainian War. Participants in this research initiative pay special attention to the study of symbolic space, cultural heritage, sites of memory, festive traditions, commemorative practices, thematically relevant works of modern art, and more. The CityFace team coordinates online public events, such as presentations, discussions, and webinars, and documents the views of professionals in the field of cultural heritage protection (historians, museum workers, archivists, librarians, conservationists, artists, and others). CityFace actively works with Ukrainian and international experts and institutions, expanding the scope of international cooperation to improve cultural heritage protection practices and ensure sustainable development of the cities of eastern and southern Ukraine.

Keywords: CityFace Research Initiative, Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Canadian Institute of Ukrainian Studies, urban history, digital history, cultural heritage, historical and cultural landscape.

Конфлікт інтересів

Автор засвідчує, що, незважаючи на те, що є відповідальним секретарем цього журналу, процес рецензування, ухвалення рішення щодо публікації та редагування здійснювалися незалежно, без його участі чи впливу. Будь-які потенційні конфлікти інтересів були повністю усунені шляхом зовнішнього контролю за процесом. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author certifies that, despite serving as the Editorial Coordinator of this journal, the processes of peer review, editorial decision-making regarding publication, and editing were conducted independently, without the author's participation or influence. Any potential conflicts of interest were fully mitigated through external oversight of the process. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 01.01.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 01.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 25.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-06>
УДК 719:[378.4.093.5:908](477.54-25)«2022/2024»

Олексій Янкул

доктор філософії з історії та археології

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: o.m.yankul@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1244-4536>

ПАМ'ЯТКОЗНАВЧА І ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРУ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ ТА КРАЄЗНАВСТВА ІМЕНІ АКАДЕМІКА П. Т. ТРОНЬКА ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОЇ ФАЗИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2022–2024)

Стаття присвячена пам'яткознавчій і пам'яткоохоронній діяльності Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в період повномасштабної фази російсько-української війни. Наведено дані, які охоплюють 2022–2024 рр. Приділено

Як цитувати: Янкул О. Пам'яткознавча і пам'яткоохоронна діяльність Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна під час повномасштабної фази російсько-української війни (2022–2024). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 118–133. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-06>

How to cite: Yankul O. Heritage Studies and Heritage Preservation Work at the Academician P. T. Tronko Center for Ukrainian Studies and Local History (V. N. Karazin Kharkiv National University) during the Full-Scale Phase of the Russo-Ukrainian War (2022–2024). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 118–133. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-06> (In Ukrainian)

© Янкул О., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

увагу участі співробітників Центру в різноманітних заходах, присвячених вивченню та збереженню пам'яток історії та культури України (зокрема тих, що є на території Харківщини) під час воєнних дій. Серед таких заходів і проєктів — низка вебінарів, ініційованих Організацією міст всесвітньої спадщини, під час яких обговорювалося, яких втрат зазнає культурна спадщина українських історичних міст та інших населених пунктів, що роблять для її збереження та яка допомога для цього потрібна, а також було накреслено напрями подальшого співробітництва, зокрема щодо координації пам'яткоохоронців світу з українськими колегами. Спільно Харківська міська рада і Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна 2022 р. здійснювали координаційну діяльність з питань міжнародної гуманітарної допомоги архівам, музеям та бібліотекам Харкова та області. Серед форм пам'яткознавчої і пам'яткоохоронної діяльності Центру можна назвати участь у наукових проєктах, які мають на меті вивчення пам'яток історії і культури України, зокрема міської культурної спадщини (спільно з представниками кафедри історіографії, джерелознавства та археології — проєкт «Місто і війна» та ін.), організація у 2024 р. виставки керамічних виробів із зібрання відділу етнографії Центру, які становлять культурну спадщину українського народу, участь у конференціях, круглих столах, семінарах відповідного спрямування тощо.

Ключові слова: пам'яткодослідницька і пам'яткоохоронна діяльність, Харків, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька, краєзнавство, пам'яткознавство, історія науки.

Під час повномасштабної фази російсько-української війни гостро постала проблема збереження історико-культурної спадщини України. Для моніторингу ушкоджень пам'яток долучаються різноманітні організації як у нашій країні, так і за кордоном. Пам'яткоохоронній діяльності присвячено різноманітні конференції, круглі столи, семінари тощо, а науковці різних галузей знань плідно працюють над вивченням цієї проблематики (Posokhov, Rachkov 2022; Mischenko 2023; Havryliuk 2024; Molochko 2024). У такій ситуації важливо досліджувати досвід такої діяльності як у загальноукраїнському контексті, так і окремо взятих установ та організацій. До пам'яткоохоронної і пам'яткознавчої роботи долучилися й співробітники Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (далі — ТронькоЦентр, Центр).

Діяльність ТронькоЦентру неодноразово висвітлювалася у різноманітних публікаціях, зокрема співробітників (Kudelko, Pavlova 2011; Vovk 2017; Vovk, Kudelko 2019; Yankul 2024). Проте його робота під час повномасштабної фази російсько-української війни, зокрема пам'яткоохоронна і пам'яткознавча діяльність, залишається актуальним предметом для вивчення, що й становитиме мету цієї статті. Наша публікація хронологічно буде присвячена окремому періоду функціонування підрозділу, а саме 2022–2024 рр.

17 березня 2008 р. в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна на виконання Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року» було створено перший в Україні міжфакультетський Центр краєзнавства як дослідницький підрозділ університету і осередок наукового краєзнавства у складі закладу вищої освіти, а 10 жовтня того ж року відбулося урочисте відкриття. З 2008 р. і дотепер Центр очолює С. М. Куделко. З 2012 р. підрозділ носить ім'я історика, громадського і державного діяча, академіка НАН України, Героя України П. Т. Тронька (1915–2011). З 2016 р. у складі ТронькоЦентру функціонує відділ етнографії (начальник — Г. М. Шпорт), а 2022 р. в структуру Центру був залучений відділ українських студій імені Д. І. Багалія (начальник — О. Г. Павлова), і з того ж року підрозділ має сучасну назву¹. Співробітники займаються науковою, освітньою і науково-популяризаторською діяльністю, проводять лекції (зокрема й публічні), екскурсії, організовують різноманітні виставки, надають історичні довідки, які стосуються історії міста Харкова і Харківської області, Слобожанщини, а також Каразінського університету різного часу тощо.

З початком повномасштабної війни ТронькоЦентр продовжив свою міжнародну діяльність, зокрема у сфері охорони культурної спадщини. Його співробітники беруть участь у міжнародних проєктах, круглих столах, вебінарах тощо. Наведемо кілька прикладів. Одним з перших таких заходів з початку повномасштабної війни був вебінар

¹ Про нас. Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька: вебсайт. URL: <http://tronkocentr.karazin.ua/pro-nas/> (дата звернення: 04.06.2025).

«Громадянське суспільство в дії заради спадщини України, яка перебуває під загрозою зникнення», який відбувся 31 березня 2022 р. Серед учасників та організаторів були такі провідні європейські та світові організації в галузі культури, як ЮНЕСКО, Europa Nostra, Global Heritage Fund, Our World Heritage та ін., а також представники університетів, дослідницьких інституцій та неурядових організацій з Європи, Азії, Північної та Південної Америки, Австралії, Африки². У вебінарі взяли участь представники Харківської міської ради і ТронькоЦентру, які представили присутнім актуальну інформацію про ситуацію в Харкові, зокрема у сфері охорони пам'яток, а також запропонували можливі тактичні і стратегічні напрями взаємодії пам'яткоохоронців України і світу. Деякі з цих пропозицій були включені до фінального документа, сформованого за підсумками вебінару³.

З 28 квітня 2022 р. відбулася низка вебінарів, що їх ініціювала Організація міст всесвітньої спадщини, під час котрих обговорювалося те, яких втрат зазнає культурна спадщина українських історичних міст, що робиться задля її збереження та яка допомога для цього потрібна, а також було накреслено напрями подальшого співробітництва, зокрема щодо координації пам'яткоохоронців світу з українськими колегами⁴. Представники ТронькоЦентру також долучилися до обговорень проблем порятунку і реставрації пам'яток Харкова в рамках польсько-української

² Участь у вебінарі під егідою ЮНЕСКО. Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька: вебсайт. Дата оновлення: 06.04.2022. URL: <http://tronkocentr.karazin.ua/uchast-u-vebinari-pid-chidoiu-iunesko/> (дата звернення: 06.06.2025).

³ Інтерв'ю з заступником директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна О. І. Вовк (інтерв'юєр О. М. Янкул). Запис інтерв'ю 01.11.2024 р. *ЦДНТ України* (Центральний державний науково-технічний архів України). Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 4.

⁴ Вебінар Організації міст всесвітньої спадщини. Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька: вебсайт. Дата оновлення: 29.04.2022. URL: <http://tronkocentr.karazin.ua/vebinar-orhanizatsii-mist-vsесvitnoi-spadshchyny/> (дата звернення: 06.06.2025); Вебінар Організації міст всесвітньої спадщини. Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька: вебсайт. Дата оновлення: 02.06.2022. URL: <http://tronkocentr.karazin.ua/vebinar-orhanizatsii-mist-vsесvitnoi-spadshchyny-2/> (дата звернення: 06.06.2025).

платформи «Dom Odbudowy Ukrainy» («Будинок реконструкції України»)⁵. Крім того, співробітники Центру давали інтерв'ю засобам масової інформації щодо захисту історико-культурної спадщини Харківщини⁶.

Співробітники Центру та кафедри історіографії, джерелознавства та археології (завідувач кафедри — С. І. Посохов) спільно з Харківською міською радою здійснювали також координаційну діяльність з питань міжнародної гуманітарної допомоги архівам, музеям та бібліотекам Харкова й області. Зокрема, 10 серпня 2022 р. до Харкова прибув гуманітарний вантаж від Міністерства культури Польщі та Польського центру допомоги культурі в Україні. Він призначався для понад двадцяти музеїв, архівів та бібліотек Харкова й області відповідно до запитів керівників цих установ⁷. Декілька траншів за цією програмою надійшло і пізніше, у період 2023–2024 рр.⁸ Ця діяльність була відзначена: у листопаді 2022 р. на ім'я ректора ХНУ імені В. Н. Каразіна надійшов лист від Відділу з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища Харківської міської ради, в якому висловлювалася подяка співробітникам, що брали участь у координації процесу допомоги закладам культури⁹.

⁵ Інтерв'ю з заступником директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна О. І. Вовк (інтерв'юєр О. М. Янкул). Запис інтерв'ю 01.11.2024 р. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10.

⁶ Зеленина Е. Защита культурных ценностей во время войны: эвакуировать нельзя оставить [інтерв'ю з С. М. Куделко]. Громада.Груп: вебсайт. Дата оновлення: 10.07.2022. URL: <https://gromada.group/news/statti/16565-zashita-kulturnyh-cennostej-vo-vremya-voyny-evakuirovat-nelzya-ostavit?fbclid=IwAR0RvvevjMTIVkoddEDwUvF5I8bicByCbASb5I0-fGyIYj9WLNbAG7Jyq8> (дата звернення: 06.06.2025).

⁷ Надійшла допомога для збереження музейних, архівних та бібліотечних фондів. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна: вебсайт. Дата оновлення: 15.08.2022. URL: <https://karazin.ua/news/nadiishla-dopomoha-dlia-zberezhenia-muzeinykh-arkhivnykh-t/> (дата звернення: 06.06.2025).

⁸ Інтерв'ю з заступником директора Департаменту міжнародного співробітництва Харківської міської ради Ю. В. Згурською (інтерв'юєр О. І. Вовк). Запис інтерв'ю 13.09.2024 р. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2.

⁹ Лист начальника Відділу з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища Харківської міської ради Р. І. Кравченка ректору Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Т. Є. Кагановській від 31.10.2022 р. № 145/0/10-22. Центр документації ХНУ імені В. Н. Каразіна. Вхідний № 0102-1459 від 02.11.2022 р.

Співпраця між українськими й польськими пам'яткоохоронцями, у якій безпосередню участь брали співробітники ТронькоЦентру, стала предметом дослідження заступниці директора цього підрозділу О. І. Вовк. У серпні-листопаді 2024 р. вона працювала над реалізацією наукового проєкту «Українсько-польська співпраця з порятунку культурної спадщини в період російської військової агресії», що здобув стипендіальну підтримку Центру діалогу імені Юліуса Мєрошевського (Польща). У межах реалізації проєкту вона за технічної допомоги інших співробітників (С. О. Синюрки та ін.) збирала інтерв'ю з безпосередніми учасниками такої взаємодії і передала їх на постійне зберігання до Центрального державного науково-технічного архіву України (ЦДНТА України), де був сформований однойменний комплекс документів (Vovk 2025). За цю роботу в грудні 2024 р. колектив Центру був відзначений листом-подякою від ЦДНТА України за конструктивну співпрацю у галузі збереження історико-культурної спадщини¹⁰. Крім того, результати проєкту були обговорені під час робочої зустрічі з директором Центру східноєвропейських досліджень Варшавського університету Я. Маліцьким та директором Польського інституту в Києві Я. Гоцуном, яка відбулася в Каразінському університеті 3 грудня 2024 р.¹¹.

У квітні 2023 р. відбувся робочий візит до Харкова головної зберігачки фондів Національного архіву Швеції Й. Фріс-Маркевич та генеральної директорки Національного музею військової історії Швеції Г. Ронлунд. У межах цього візиту представники ТронькоЦентру взяли участь у роботі українсько-шведського круглого столу, присвяченого обговоренню поточних потреб Харкова, Харківської області та ХНУ імені В. Н. Каразіна у сфері збереження історико-культурної спадщини, а також провели англomовну екскурсію Харковом

¹⁰ Подячний лист від ЦДНТА України. Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька: вебсайт. Дата оновлення: 23.12.2024. URL: <http://tronkocentr.karazin.ua/podiachnyj-lyst-vid-tsdnta-ukrainy/> (дата звернення: 06.06.2025).

¹¹ Участь у робочій зустрічі з представниками Польщі. Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька: вебсайт. Дата оновлення: 05.12.2024. URL: <http://tronkocentr.karazin.ua/uchast-u-robochij-zustrichi-z-predstavnykamypolshchi/> (дата звернення: 06.06.2025).

для шведських гостей¹². Потрібно відзначити, що шведські колеги високо оцінили професійну самовідданість і мужність харківських архівістів, музейників та бібліотекарів, які зберігають історико-культурну спадщину в складних воєнних умовах¹³.

Згадаймо ще інші проєкти, у межах яких співробітники Тронько-Центру співпрацювали з ЦДНТА України, а також із кафедрою історіографії, джерелознавства та археології Каразінського університету. Зокрема йдеться про участь у низці круглих столів та відкритих дискусій, присвячених обговоренню проблем збереження історико-культурної спадщини: «Державна і волонтерська допомога закладам культури у воєнний час (на матеріалах Харкова)»¹⁴ (22 вересня 2022 р.), «Проблеми формування та збереження української історичної пам'яті в умовах війни: регіональний вимір» (14 червня 2023 р.), «Проблеми збереження української культурної спадщини в умовах воєнного часу» (13 вересня 2023 р.) (Balyshev, Holubkina 2023).

Упродовж 2022–2024 рр. ТронькоЦентр спільно з іншими підрозділами ХНУ імені В. Н. Каразіна та установами Харкова виступав співорганізатором наукових конференцій, присвячених питанням пам'яткоохоронної діяльності. Насамперед потрібно згадати щорічну музеєзнавчу наукову конференцію «Луньовські читання» (голова оргкомітету — С. І. Посохов), яку спільними зусиллями традиційно проводять історичний факультет, кафедра історіографії, джерелознавства та археології, Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна і Асоціація співробітників музеїв ви-

¹² Зустріч з провідними архівістами та музейниками Швеції. Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька: вебсайт. Дата оновлення: 10.04.2022. URL: <http://tronkocentr.karazin.ua/zustrich-z-providnymy-arkhivistamy-ta-muzejnykamy-shvetsii/> (дата звернення: 06.06.2025).

¹³ До Харкова надійшов лист від шведських колег. Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька: вебсайт. Дата оновлення: 21.04.2023. URL: <http://tronkocentr.karazin.ua/do-kharkova-nadijshov-lyst-vid-shvedskykh-koleh/> (дата звернення: 06.06.2025).

¹⁴ Круглий стіл з питань збереження історико-культурної спадщини. Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька: вебсайт. Дата оновлення: 22.09.2022. URL: <http://tronkocentr.karazin.ua/kruhlyj-stil-z-pytan-zberezhennia-istoryko-kulturnoi-spadshchyny/> (дата звернення: 06.06.2025).

щих навчальних закладів Харкова. Зокрема, XIII Луцьовські читання, що відбулися 9 грудня 2022 р., фокусувалися на ролі музеїв в освітньому процесі й були приурочені до 50-річчя заснування Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна¹⁵. 5 травня 2023 р. відбулися XIV Луцьовські читання, які були присвячені проблемам охорони та збереження музейних пам'яток у період воєнних дій та інших надзвичайних ситуацій¹⁶. XV Луцьовські читання відбулися 29 березня 2024 р. й тематично охоплювали проблеми шляхів та методів поповнення музейних зібрань в історичному та сучасному контекстах¹⁷.

Крім того, спільно з Харківським науково-методичним центром охорони культурної спадщини Департаменту культури і туризму Харківської обласної державної адміністрації, Харківським художнім музеєм, Етнографічним музеєм «Слобожанські скарби» імені Г. Хоткевича Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», за означений період було проведено Міжнародні наукові конференції «Слобожанські читання» та «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини», результатом яких було видання збірників статей і матеріалів відповідної тематики, головним редактором яких виступив С. М. Куделко (*Kul'turna spadschyna Slobozhanschyny 2023–2024; Pam'iatkoznavchi studii 2023; Pam'iatkoznavchi studii 2024*).

Представники підрозділу долучалися до реалізації наукових проєктів, які мають на меті вивчення пам'яток історії і культури України, зокрема міської культурної спадщини. Серед них можна назвати проєкт «Місто і війна», що реалізовувався на базі кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В. Н. Каразіна завдяки грантовій підтримці Канадського інституту українських студій Альбертського університету (учасники від ТронькоЦентру —

¹⁵ Музей в освітньому процесі: до 50-річчя заснування Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: програма XIII Луцьовських читань, м. Харків, 9 грудня 2022 р. Харків, 2022. 8 с.

¹⁶ Проблеми охорони та збереження музейних пам'яток у період воєнних дій та інших надзвичайних ситуацій: історія та сьогодення: програма XIV Луцьовських читань, м. Харків, 5 травня 2023 р. Харків, 2023. 8 с.

¹⁷ Шляхи та методи поповнення музейних зібрань: історія та сучасний досвід: програма XV Луцьовських читань, м. Харків, 29 березня 2024 р. Харків, 2024. 12 с.

О. І. Вовк та О. М. Янкул)¹⁸. У результаті проведених досліджень були підготовлені статті, опубліковані у спецвипуску «Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія “Історія”» (Vovk 2022; Yankul 2022).

Співробітники Центру, серед іншого, беруть участь у редколегіях видань, присвячених вивченню пам'яток історії та культури Харківщини. Зокрема, у 2024 р. було видано черговий том енциклопедичного видання серії «Звід пам'яток історії та культури України: Харківська область», присвяченого Вовчанській та Старосалтівській територіальним громадам (Zvid pam'iatok 2024). До складу обласної редакційної колегії видання входить С. М. Куделко.

Увага приділяється не лише збереженню, але й популяризації української історико-культурної спадщини. Наприклад, з 12 до 23 березня 2024 р. в університетській Художній галереї імені Г. Семирадського працювала етнографічна оглядова виставка «Цей неповторний ГлиноСВІТ: керамічні вироби із зібрання відділу етнографії Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна». Варто зазначити, що деякі з цих предметів вивезли власники з територій активних бойових дій і передали на зберігання до відділу етнографії ТронькоЦентру¹⁹. Ця виставка представлена також і в онлайн-форматі на сайті Центру²⁰.

Нематеріальна культурна спадщина Слобідської України ставала предметом показу і в інших онлайн-проектах, представлених на сайті ТронькоЦентру. Насамперед потрібно згадати про цикл проєктів

¹⁸ Місто і війна. CityFace: вебсайт. URL: <https://www.cityface.org.ua/projectheritage.html> (дата звернення: 06.06.2025).

¹⁹ Відкриття виставки «Цей неповторний ГлиноСВІТ». Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна: вебсайт. Дата оновлення: 13.03.2024. URL: <https://karazin.ua/news/vidkryttia-vystavky-laquo-tsei-nepovrotnyi-hlynosvit-raquo/> (дата звернення: 06.06.2025).

²⁰ Етнографічна оглядова онлайн-виставка «Цей неповторний ГлиноСВІТ: керамічні вироби із зібрання відділу етнографії Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна», присвячена Дню Харкова і Дню Незалежності України. Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька: вебсайт. URL: <http://tronkocentr.karazin.ua/wp-content/img/2023/08/Prezentatsiia-etno.pdf> (дата звернення: 06.06.2025).

«Мандрівка у слобожанське минуле: Маловідомі етноматеріали на сторінках “Харківського збірника” (1887–1898 рр.)» (керівник — С. М. Куделко, учасники — Г. М. Шпорт та О. М. Янкул), які презентують для широкого загалу етноджерела зі «Щоденника народних свят Харківської губернії»²¹ та ін.

Представники Центру входять до складу комісій з питань охорони культурної спадщини. Зокрема, С. М. Куделко — до Міської комісії з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища, С. М. Куделко й О. І. Вовк — до Консультативної ради з питань охорони культурної спадщини при Департаменті культури і туризму Харківської обласної військової адміністрації та Робочої групи при Харківській міській раді з питань реалізації заходів у рамках роботи Національної комісії України у справах ЮНЕСКО.

Співробітники ТронькоЦентру спільно з фахівцями історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна у червні 2024 р. стали підписантами листа до голови Харківської обласної військової адміністрації О. В. Синегубова, у якому йшлося про необхідність збереження і передання на музейне зберігання археологічних артефактів, які виявляються під час будівництва фортифікацій. Відзначимо, що така ініціатива стала співзвучною загальнодержавним процесам, оскільки в грудні 2024 р. у складі Збройних Сил України створено спеціальний підрозділ, функцією якого є координація дій із захисту, збереження та запобігання знищенню об'єктів культурної спадщини, що опинилися під загрозою знищення через воєнні дії²².

Діяльність ТронькоЦентру в умовах війни була відзначена на регіональному рівні. Зокрема, у жовтні 2024 р. колектив підрозділу був удостоєний Грамоти Управління культури і туризму Харківської

²¹ Мандрівка у слобожанське минуле: Маловідомі етноматеріали на сторінках «Харківського збірника» (1887–1898 рр.). Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька: вебсайт. URL: <http://tronkocentr.karazin.ua/mandrivka-u-slobozhanske-mynule-malovidomi-etnomaterialy-na-storinkakh-kharkivskoho-zbirnyka-1887-1898-rr/> (дата звернення: 06.06.2025).

²² У ЗСУ створили підрозділ із захисту культурної спадщини. Укрінформ: вебсайт. Дата оновлення: 21.12.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3940649-uzsu-stvorili-pidrozdil-iz-zahistu-kulturnoi-spadsini.html> (дата звернення: 06.06.2025).

обласної військової адміністрації за високий професіоналізм, патріотизм і відданість справі в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України²³.

Звичайно, обсяг та формат окремої статті не дають можливості висвітлити всі напрями діяльності підрозділу у воєнних умовах. Водночас потрібно констатувати, що, попри складні умови, у яких опинилася Україна й, зокрема, місто Харків через воєнні дії, діяльність Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна триває і підрозділ ефективно виконує покладені на нього функції та завдання. Ми окреслили в статті лише окремий період його історії та напрям роботи. Сподіваємося, що з часом з'явиться ще низка публікацій про діяльність цього підрозділу.

Список літератури / References

- Balyshev M., Holubkina H. *Dyskusijnyj prostor TsDNTA Ukrainy: «Problemy formuvannia ta zberezhenia ukrains'koi istorichnoi pam'iaty v umovakh vijny: rehional'nyj vymir» i «Problemy zberezhenia ukrains'koi kul'turnoi spadshyny v umovakh voiennoho chasu».* *Arkhivy Ukrainy* [Ukrainian Archives]. 2023. No. 3. S. 197–203. (In Ukrainian)
- Балишев М., Голубкіна Г. Дискусійний простір ЦДНТА України: «Проблеми формування та збереження української історичної пам'яті в умовах війни: регіональний вимір» і «Проблеми збереження української культурної спадщини в умовах воєнного часу». *Архіви України*. 2023. № 3. С. 197–203.
- Havryliuk S. *Novitni pidkhody do vyvchennia ta zberezhenia nerukhomykh pam'iatok Ukrainy v period rosijs'ko-ukrains'koi vijny (2022–2023 rr.). Vtraty nerukhomykh pam'iatok Ukrainy pid chas rosijs'ko-ukrains'koi vijny v 2022–2023 rr.: fiksatsiia ta doslidzhennia: zbirnyk naukovykh prats' na poshanu pam'iaty istoryka ta pam'iatkoznavtsia Serhiia Kota / za zah. red. V. Smoliia, vidp. red. R. Man'kovs'ka, uporiad. H. Denysenko, T. Katarhina, N. Kovpanenko, S. Arkhypova.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2024. S. 46–56. (In Ukrainian)
- Гаврилюк С. Новітні підходи до вивчення та збереження нерухомих пам'яток України в період російсько-української війни (2022–2023 рр.). *Втрати нерухомих пам'яток України під час російсько-української війни в 2022–2023 рр.: фіксація та дослідження: збірник наукових праць на пошану пам'яті історика та пам'яткознавця Сергія Кота / за заг. ред. В. Смоля, відп. ред. Р. Маньковська, упоряд. Г. Денисенко, Т. Катаргіна, Н. Ковпаненко, С. Архипова.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. С. 46–56.

²³ Нагорода колективу ТронькоЦентру. Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька: вебсайт. Дата оновлення: 14.10.2024. URL: <http://tronkocentr.karazin.ua/nahoroda-kolektyvu-tronkotsentru/> (дата звернення: 06.06.2025).

Kudelko S. M., Pavlova O. H. Tsentr kraieznastva Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina ta joho uchast' u navchal'no-pedahohichnomu protsesi. *Osvitians'ke kraieznastvo: dosvid, problemy, perspektyvy*: XII Vseukrains'ka naukova istoryko-kraieznavcha konferentsiia, prysviach. 200-richchiu vid dnia narodzhennia ukrains'kykh prosvyiteliv I. Vahlevycha ta M. Shashkevycha: zb. materialiv. Ivano-Frankivs'k, 2011. S. 20–23. (In Ukrainian)

Куделко С. М., Павлова О. Г. Центр краєзнавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та його участь у навчально-педагогічному процесі. *Освітнянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи*: XII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція, присвяч. 200-річчю від дня народження українських просвітителів І. Вагілевича та М. Шашкевича: зб. матеріалів. Івано-Франківськ, 2011. С. 20–23.

Kul'turna spadshyna Slobozhanshyny: zbirka naukovykh statej. Chyslo 52–56 / hol. red. S. M. Kudelko. Kharkiv: Kursor, 2023–2024. (In Ukrainian)

Культурна спадщина Слобожанщини: збірка наукових статей. Число 52–56 / гол. ред. С. М. Куделко. Харків: Курсор, 2023–2024.

Mischenko M. O. Okhorona nerukhomykh ob'ektiv kul'turnoi spadshyny v umovakh ahresyvnoi vijny: teoretyko-praktychni aspekty. *Kul'turolohichna dumka* [The Culturology Ideas]. 2023. No. 23. S. 168–177. <https://doi.org/10.37627/2311-9489-23-2023-1.168-177>. (In Ukrainian)

Мищенко М. О. Охорона нерухомих об'єктів культурної спадщини в умовах агресивної війни: теоретико-практичні аспекти. *Культурологічна думка*. 2023. № 23. С. 168–177. <https://doi.org/10.37627/2311-9489-23-2023-1.168-177>.

Molochko V. Vplyv rosijs'ko-ukrains'koi vijny na zminu restavratsijnoi i pam'iatkookhoronnoi diial'nosti. *Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannia* [Modern Problems of Architecture and Urban Planning]. 2024. No. 70. S. 269–279. <https://doi.org/10.32347/2077-3455.2024.70.269-279>. (In Ukrainian)

Молочко В. Вплив російсько-української війни на зміну реставраційної і пам'яткоохоронної діяльності. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. 2024. № 70. С. 269–279. <https://doi.org/10.32347/2077-3455.2024.70.269-279>.

Pam'iatkoznavchi studii doslidnykiv XXI st.: zbirka naukovykh statej z pam'iatkookhoronnoi roboty. Vypusk VIII spetsial'nyj / hol. red. S. M. Kudelko. Kharkiv: Kursor, 2023. 200 s. (In Ukrainian)

Пам'яткознавчі студії дослідників XXI ст.: збірка наукових статей з пам'яткоохоронної роботи. Випуск VIII спеціальний / гол. ред. С. М. Куделко. Харків: Курсор, 2023. 200 с.

Pam'iatkoznavchi studii doslidnykiv XXI st.: zbirka naukovykh statej z pam'iatkookhoronnoi roboty. Vypusk IX / hol. red. S. M. Kudelko. Kharkiv: Cursor, 2024. 312 s. (In Ukrainian)

Пам'яткознавчі студії дослідників XXI ст.: збірка наукових статей з пам'яткоохоронної роботи. Випуск IX / гол. ред. С. М. Куделко. Харків: Курсор, 2024. 312 с.

Posokhov S., Rachkov Ye. Misto i vijna (peredmov). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2022. Vyp. 62. S. 9–10. (In Ukrainian)

Посохов С., Рачков Є. Місто і війна (передмова). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2022. Вип. 62. С. 9–10.

Vovk O. «My budemo obhovoriuvaty majbutnie ta mriiaty razom»: kul'turno-mystets'ke zhyttia ta muzeiefikatsiia mis'koho prostoru Kharkova v umovakh vijny. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2022. Vyp. 62. S. 160–180. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-07>. (In Ukrainian)

Вовк О. «Ми будемо обговорювати майбутнє та мріяти разом»: культурно-мистецьке життя та музеєфікація міського простору Харкова в умовах війни. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2022. Вип. 62. С. 160–180. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-07>.

Vovk O. Ukrainsko-polska spivpratsia z poriatunku kulturnoi spadshchyny pid chas rosiiskoi zbroinoi ahresii (na prykladi Kharkova). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2025. Vyp. 67. S. 241–267. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-13>. (In Ukrainian)

Вовк О. Українсько-польська співпраця з порятунку культурної спадщини під час російської збройної агресії (на прикладі Харкова). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 241–267. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-13>.

Vovk O. I. Z dosvidu ekskursijnoi diial'nosti spivrobitnykiv Tsentru kraieznavstva imeni akademika P. T. Tron'ka. *VII Lun'ovs'ki chytannia. Muzejnyj kolektyv i joho problemy: materialy nauково-praktychnoho seminaru*, m. Kharkiv, 24 bereznia 2016 r. Kharkiv, 2017. S. 59–63. (In Ukrainian)

Вовк О. І. З досвіду екскурсійної діяльності співробітників Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька. *VII Луцьовські читання. Музейний колектив і його проблеми: матеріали науково-практичного семінару*, м. Харків, 24 березня 2016 р. Харків, 2017. С. 59–63.

Vovk O. I., Kudelko S. M. Tsentr kraieznavstva imeni akademika P. T. Tron'ka Karazins'koho universytetu v naukovomu j osvith'omu protsesakh. *Problemy suchasnoi osvity* [Problems of Modern Education]. 2019. Vyp. 10. S. 15–23. (In Ukrainian)

Вовк О. І., Куделко С. М. Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Каразінського університету в науковому й освітньому процесах. *Проблеми сучасної освіти*. 2019. Вип. 10. С. 15–23.

Yankul O. Kraieznavstvo Ukrainy u knyzhkovij kolektsii Tsentru ukrains'kykh studij ta kraieznavstva imeni akademika P. T. Tron'ka KhNU imeni V. N. Karazina. *Kraieznavchi studii z hlybyny rokiv i do s'ohodennia (do 100-richchia stvorennia Kharkivs'koi komisii kraieznavstva): materialy 41-i Mizhnarodnoi kraieznavchoi konferentsii molodykh uchenykh*, m. Kharkiv, 1 hrudnia 2023 r. Kharkiv, 2024. S. 126–128. (In Ukrainian)

Янкул О. Краєзнавство України у книжковій колекції Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна. *Краєзнавчі студії з глибини років і до сьогодні (до 100-річчя створення Харківської комісії краєзнавства): матеріали 41-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених*, м. Харків, 1 грудня 2023 р. Харків, 2024. С. 126–128.

Yankul O. «Pyshu tobi. Ya sumuiu»: obraz voiennoho Kharkova 2022 roku v dopysakh meshkantsiv u sotsial'nykh merezhakh. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2022. Vyp. 62. S. 203–230. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-09>. (In Ukrainian)

Янкул О. «Пишу тобі. Я сумую»: образ воєнного Харкова 2022 року в дописах мешканців у соціальних мережах. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2022. Вип. 62. С. 203–230. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-09>.

Zvid pam'iatok istorii ta kul'tury Ukrainy: Kharkivs'ka oblast'. Chuhuivs'kyj rajon. Vovchans'ka ta Starosaltivs'ka terytorial'ni hromady. *Entsyklopedychne vydannia / uporiad.* L. M. Kolesnykova. Kharkiv: Cursor, 2024. 216 s. (In Ukrainian)

Звід пам'яток історії та культури України: Харківська область. Чугуївський район. Вовчанська та Старосалтівська територіальні громади. *Енциклопедичне видання / упоряд.* Л. М. Колесникова. Харків: Курсор, 2024. 216 с.

Oleksii Yankul

PhD in History and Archeology

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: o.m.yankul@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1244-4536>

**HERITAGE STUDIES AND HERITAGE PRESERVATION WORK
AT THE ACADEMICIAN P. T. TRONKO CENTER FOR UKRAINIAN
STUDIES AND LOCAL HISTORY (V. N. KARAZIN KHARKIV
NATIONAL UNIVERSITY) DURING THE FULL-SCALE PHASE
OF THE RUSSO-UKRAINIAN WAR (2022–2024)**

The paper gives an account of the work of heritage study and preservation at the Academician P. T. Tronko Center for Ukrainian Studies and Local History (V. N. Karazin Kharkiv National University) in the period from the start of the full-scale phase of the Russo-Ukrainian War to 2024. The author considers the participation of representatives of the Tronko Center in various events dedicated to the study and preservation of Ukraine's historical and cultural heritage in wartime, with a focus on Kharkiv and the region. Among such events and projects were, for instance, a series of webinars initiated by the Organization of World Heritage Cities, which focused on the losses suffered by the cultural heritage of historic Ukrainian cities, towns, and villages, as well as steps being taken and assistance needed to preserve it. In addition, the participants discussed directions of further cooperation, particularly in the area of coordination between Ukrainian heritage protection specialists and their colleagues around the world. Members of the Tronko Center also took part in discussions around the issues of protection and restoration of Kharkiv monuments hosted by the Polish-Ukrainian platform "Dom Odbudowy Ukrainy" ("The House of Reconstruction of Ukraine"). In 2022, in collaboration with Kharkiv City Council and V. N. Karazin Kharkiv National University, the center helped coordinate international humanitarian assistance to archives, museums, and libraries in Kharkiv and the region. The paper also notes the center's involvement in research projects dealing with the historical and cultural heritage of Ukraine, particularly urban cultural heritage (such as the project CITY AND WAR, in collaboration with Karazin University's Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology); organization in 2024 of an offline and online exhibition of ceramic artifacts from the collection of the center's Section of Ethnography, as part of the cultural heritage of the Ukrainian people; participation in heritage-related conferences, round tables, and seminars, and more. In addition, representatives of the center serve on commissions for protection of cultural heritage.

Keywords: heritage studies and heritage preservation, Kharkiv, V. N. Karazin Kharkiv National University, Academician P. T. Tronko Center for Ukrainian Studies and Local History, local history, heritage studies, history of science.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій. У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 05.01.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 05.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 22.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.

CTATTI

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-07>
УДК 903.5'1(477.54)"07/09":902.2"1998/2021"

Віктор Аксьонов

кандидат історичних наук, завідувач відділу археології
Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова
Вул. Університетська, 5, 61003, Харків, Україна
Email: aksyonovviktor@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0648-0696>

Валерій Скирда

кандидат історичних наук, доцент
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: vskyrda@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7318-6166>

**ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЧЕТВЕРТОЇ ДІЛЯНКИ
ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА (VSCM-IV) (1998–2021)**

Як цитувати: Аксьонов В., Скирда В. Попередні підсумки дослідження четвертої ділянки Верхньосалтівського могильника (VSCM-IV) (1998–2021). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 135–147. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-07>

How to cite: Aksionov V., Skyrda V. Preliminary Results of the Exploration of the Fourth Section of the Upper Saltiv Burial Ground (VSCG-IV) (1998–2021). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 135–147. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-07> (In Ukrainian)

© Аксьонов В., Скирда В., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

У статті підбито попередні підсумки, отримані під час розкопок на четвертому Верхньосалтівському могильнику. Ці роботи проводили в період 1998–2021 рр. археологічні експедиції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова та Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. За всі роки дослідження цієї ділянки могильника було виявлено й вивчено 132 катакомби, 10 поховань у звичайних ґрунтових ямах, 5 поховань у ямах з підбоєм, 7 дромосів безпоховальних камер та одне кінське поховання в окремій ямі. Завдяки опрацюванню матеріалів цих комплексів вдалося отримати дуже важливу й цікаву інформацію та зробити певні висновки й припущення. Зокрема, виявилось, що відсоток катакомб з кам'яним закладом на ВСМ-IV є найбільшим (30 %) для катакомбних некрополів регіону. Вірогідно, цей показник свідчить про більш високе майнове положення цієї групи аланського населення Верхнього Салтова. Вдалося виявити риси ритуалу, котрі раніше на Верхньосалтівському могильнику не фіксувалися. До таких рис належать поховання тварин (людей) в дромосах катакомб, котрі супроводжували основні поховання. Також були виявлені катакомби, у підлозі поховальних камер яких були навмисне зроблені рівчачки, що раніше на пам'ятці не траплялися. Ще одним досягненням слід вважати виділення такого різновиду поховальних камер, як камери з дворівневою підлогою. Встановлено, що населення Верхньосалтівського городища ховало своїх небіжчиків на ВСМ-IV впродовж усього IX ст. Особливо важливими є катакомбні поховання, які репрезентують початковий етап становлення салтівської культури в басейні верхньої течії Сіверського Дінця. Завдяки дослідженню дитячих поховань на цій ділянці могильника було встановлено існування розподілу дітей у місцевого населення на три вікові групи. Також вдалося здійснити реконструкцію костюму аланської жінки, яка належала до соціально-майнової верхівки верньосалтівської громади.

Ключові слова: салтівська археологічна культура, алани, катакомба, Верхній Салтів, друга половина VIII — IX ст.

Відкриття так званого четвертого Верхньосалтівського катакомбного могильника (ВСМ-IV) пов'язано з ім'ям В. Г. Бородуліна. Дослідник виявив пам'ятку 1989 р. у 500 м на північ від околиці с. Верхній Салтів, на східних схилах Нетеченського яру. За два роки (1989, 1990) експедиція Харківського історичного музею розкопала тут 17 катакомб (№ 1–17), після чого роботи на могильнику призупинилися.

На ВСМ-IV експедицією під керівництвом В. В. Колоди було досліджено 10 катакомб (№ 18–27) (Koloda 2004). З наступного, 1997 р., і до 2021 р. на ВСМ-IV дослідження проводила археологічна експедиція

ХІМ імені М. Ф. Сумцова під керівництвом В. С. Аксьонова. З 2005 р. до робіт на могильнику долучилася Середньовічна археологічна експедиція історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна на чолі з В. В. Скирдою. Внаслідок цих робіт на ВСМ-IV кількість досліджених поховальних комплексів, з урахуванням розкопаних В. Г. Бородуліним та В. В. Колодою, досягла 164. Від часу розкопок В. В. Колоди роботи на могильнику почали провадити методом рухомої траншеї, що дозволило не тільки виявляти дромоси катакомб, а й досліджувати простір між ними. Більше уваги археологи приділили дослідженню дромосів катакомб, що дало можливість зафіксувати наявність у них ходів повторного проникнення до поховальних камер, пов'язаних з проведенням обряду знешкодження небіжчика (Aksenov 2002; Aksenov 2013a). Матеріали цих досліджень зберігаються у фондах Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова (колекції № 157 – 161, 163, 166, 168, 171, 174, 181, 185, 188, 190, 194, 198, 203, 207, 210, 215, 225, 228, 234, 239) та зберігаються в Археологічній лабораторії Харківського педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

На четвертій ділянці некрополя (ВСМ-IV), яка займає східні схили Нетеченської яруги, експедицією музею на чолі з В. Г. Бородуліним та авторами цієї статті було досліджено 132 катакомби, 10 поховань у звичайних ґрунтових ямах, 5 поховань у ямах з підбосом, 7 дромосів без поховальних камер та одне кінське поховання в окремій ямі.

Попри більш ніж столітню історію досліджень Верхнього Салтова, який дав назву салтівський археологічній культурі, ця пам'ятка може дивувати й зараз.

Дослідження Верхньосалтівського IV могильника (ВСМ-IV) дозволяють поглибити наші знання щодо поховальної обрядовості етнічної спільноти, котрій належить Верхньосалтівський некрополь. Зокрема, виявилось, що відсоток катакомб з кам'яним закладом на ВСМ-IV є найбільшим (30 %) для катакомбних некрополів регіону. Він навіть перевищує середній показник щодо кількості дерев'яних закладів для катакомбних могильників Подоння (19,8 %) (Aksenov 2018, 46). Великий відсоток катакомб з кам'яним закладом на ВСМ-IV, вірогідно, слід розглядати як показник більш високого майнового

положення тієї групи аланського населення, котрій належала ця ділянка могильника біля Верхнього Салтова.

Дослідження ВСМ-IV дозволили виявити ті риси ритуалу, котрі раніше на могильнику біля с. Верхній Салтів не фіксувалися, однак траплялися в інших груп аланського населення Подонеччя. Це стосується передусім наявності в дромосах катакомб поховань тварин (людей), котрі супроводжували основні поховання. Зокрема, на дослідженій ділянці були відкриті всі відомі на сьогодні типи поховань у дромосах салтівських катакомб: поховання в ніші-підбої, що зроблена в одній з бокових стінок дромосу (№ 59, 64, 120); поховання на дні дромосу (№ 124); поховання в сидячому положенні на вході до поховальної камери (№ 58) (Aksenov 2003, рис. 1; Aksenov 2015b, рис. 2). Стали відомі на ВСМ-IV і поховання тварин в дромосах катакомб. Зокрема, у початковій частині дромосу (над сходинками) катакомби № 104 було зафіксоване поховання собаки (Aksenov 2018, 48).

До останнього часу на Верхньосалтівському некрополі не були відомі катакомби, у підлозі поховальних камер яких були навмисне зроблені рівчачки, як це фіксувалося на Дмитрієвському могильнику (Pletneva 1989, 183, рис. 93). Такий рівчачок, виритий паралельно до передньої торцевої стінки камери, був зафіксований у підлозі катакомби № 69 ВСМ-IV (Aksenov 2018, рис. 3: 1).

Ще в чотирьох випадках (катакомби № 77, 106, 117, 131 ВСМ-IV) безпосередньо біля входу в підлозі камери фіксувалися заглиблення прямокутної та округлої в плані форми розміром до 1,38 x 0,57 м та завглибшки до 0,10 м (Aksenov 2018, рис. 3: 2–4). У підлозі ще трьох поховальних камер (катакомби № 96, 110, 115 ВСМ-IV) біля входу були зафіксовані заглиблення-ніші на всю довжину камери, завширшки 0,8–0,85 м та глибиною до 0,1 м (Aksenov 2018, рис. 3: 5). Ці заглиблення-ніші, судячи з ситуації у поховальній камері катакомби № 96, були призначені для розміщення в них тіл померлих людей. Наявність подібних заглиблень-ніш у підлозі катакомб ВСМ-IV дозволяє виділити такий різновид поховальних камер, як камери з дворівневою підлогою.

Як свідчать матеріали розкопок на ВСМ-IV, салтівці ховали своїх небіжчиків на цій ділянці некрополя впродовж усього IX ст. Проте

привертають увагу комплекси, які репрезентують початковий етап становлення салтівської культури в регіоні. Зокрема, на ВСМ-IV було розкопано дві катакомби — № 141 (2017 р.) та 146 (2018 р.), що містили поховальний інвентар, який дозволяє датувати зазначені комплекси другою половиною VIII ст. (Aksenov 2019). До цього часу матеріали хронологічного горизонту Столбіще-Старокорсунська (740–790 рр. н.е.) були представлені в матеріалах Сатаросалтівського, Рубіжанського, Верхньосалтівського III катакомбних могильників та в похованнях Нетайлівського ґрунтового некрополя.

До останнього часу набори кінського спорядження, які виступали наочним символом належності їх володарів до військової еліти салтівської спільноти (сотників), були знайдені в поховальних комплексах, що були досліджені на головному Верхньосалтівському некрополі (ВСМ-I) (Aksenov 2005, рис. 1–4). Ще один набір кінського спорядження з начільником та позолоченими прикрасами ременів кінської зброї було знайдено в катакомбі № 25 третьої ділянки некрополя Верхнього Салтова (ВСМ-III) (Aksenov 2005, рис. 5, 6). Проте у 2008 р. на ВСМ-IV у поховальній камері катакомби № 93 було виявлено «схованку», яка містила позолочений кінський начільник разом з позолоченими прикрасами ременів кінського спорядження (Aksenov, Laptev 2009, 250, рис. 5). Ця знахідка свідчить про те, що представників військової еліти верхньосалтівської спільноти ховали на різних ділянках великого катакомбного некрополя, котрі, вірогідно, належали представникам різних родових/сімейних груп салтівського населення. Катакомба № 93 (2008 р.) цікава ще і тим, що серед прикрас похованої разом із чоловіком жінки містилися трапецієподібні привіски з Ω -подібними тримачами, які є атрибутом костюму слов'янських жінок. Належність жінки до слов'янського етносу було підтверджено антропологічними дослідженнями (Aksenov, Laptev 2009, 252).

За матеріалами дитячих поховань з катакомб ВСМ-IV було встановлено існування в населення Верхнього Салтова розподілу дітей на три вікові групи: діти до 3–4 років, діти 4–8/10 років (діти старшої вікової групи) та підлітки (10–14 років) (Horuzhaya 2015). Наявність таких груп знайшла відображення у складі поховального інвентарю

поховань дітей різного віку, який залежав від ступеня залучення дітей до соціального, суспільного та виробничого життя салтівської спільноти. Особливістю інвентарю дитячих поховань є те, що в них містяться речі, які виконували роль амулетів-оберегів. Різна кількість амулетів у костюмі дітей однієї вікової групи залежала від стану здоров'я конкретної дитини та кількості дітлахів у родині. Склад інвентарю дитячих поховань підтверджує існування в салтівській спільноті двох основних груп населення: рядових общинників та незначної за чисельністю соціальної та майнової верхівки салтівського суспільства.

Поховальний обряд аланського населення, якому належать поховання на ВСМ-IV, відповідає язичницькому світогляду. Проте в поховальній камері катакомби № 99 (2009 р), де було поховано дорослого чоловіка-воїна з шаблею та дитину, був знайдений бронзовий натільний хрестик, вірогідно, кримського виробництва (Aksenov 2010, рис. 2: 12). Хрестик разом з широким набором язичницьких амулетів (Aksenov 2010, рис. 2-4, 10, 11, 13, 14) входив до костюму дитини. На належність дитини до представників майнової верхівки салтівського суспільства вказував розкішний наборний пояс, який складався зі штампованих срібних елементів поясної гарнітури (Aksenov 2010, рис. 2: 35–40). Наявність натільного хрестика в цій катакомбі свідчить про знайомство аланського населення Верхнього Салтова з християнством. Непрямим свідченням цього слід вважати і факт виявлення в катакомбі № 148 ВСМ-IV глиняного глечика з клеймом на дні у вигляді «лопатевого хреста» (Aksenov 2020, рис. 1: 1, 4). На це вказують і знахідки хрестоподібних підвісок у катакомбах № 30, 85, 94 ВСМ-IV (Aksenov 2013b, илл. 2: 3–5).

Доволі нетипово виглядала катакомба № 119 (2013 р.), у поховальній камері якої було виявлено парне поховання (жінка + дитина), кістяки яких розміщувалися на різних рівнях, що вказує на неодноразове проникнення до катакомби. Окрім того, у цій катакомбі було виявлено 12 срібних арабських дирхемів, які були перетворені на нашивки (2 екз. в дитини) та на підвіски (10 екз. у жінки) (Aksenov 2015a). За весь час дослідження пам'яток салтівської культури такої кількості арабських срібних монет в одному поховальному комплексі не було знайдено жодного разу (Ichenskaia 1982, 145, 146, табл. 5; Laptev 2013, табл. 1).

Відсутність слідів навмисної руйнації жіночого кістяка дозволила провести реконструкцію костюму аланської жінки фертильного віку (Aksenov 2017, рис. 1), яка належала до соціально-майнової верхівки верньосалтівської громади.

У 2021 р. на могильнику було досліджено цікавий комплекс, який складався з двох поховань у ямах з підбоєм, розташованих поряд. Одне поховання належало дитині 2–4 років (№ 164), друге — дитині віком 10–12 років. Обоє дітей було поховано у випростаному положенні на спині, але орієнтовані вони були головами в різні сторони. Зокрема, дитина з поховання № 163 була орієнтована головою на захід (униз, за схилом Нетеченського яру), дитина з поховання № 164 — головою на схід (уверх по схилу) (Aksenov 2023). Поховальний інвентар обох дітлахів був представлений переважно скляним намистом. У похованні старшої за віком дитини був знайдений майстерно зроблений глиняний кухоль. Ці два комплекси доповнюють низку ямних поховань відкритих на ВСМ-IV, які маркують собою південний кордон окремої родової/сімейної ділянки на некрополі.

Для катакомб ВСМ-IV характерний досить високий порівняно з іншими ділянками Верхньосалтівського некрополя (ВСМ-I — 56 %, ВСМ-III — 54 %) відсоток людських кістяків зі слідами їх навмисної руйнації, що відбулася в давнину (81 %). Значний відсоток поховань з навмисне зруйнованими в давнину людськими кістяками на ВСМ-IV, можливо, пов'язаний з більш високим щодо інших ділянок некрополя майновим станом похованих у цих катакомбах людей. Свідченням цього є вже вище згадане поховання № 119.

У цілому ж для всіх трьох ділянок (могильників) Верхньосалтівського некрополя (ВСМ-I, ВСМ-III та ВСМ-IV) типовий високий ступінь стандартизації більшості мірних ознак, котрі характеризують поховальні споруди та обряд. Це є свідченням існування якихось «норм» поховальної обрядовості населення, котре залишило цей могильник. У цілому поховальний обряд населення Верхнього Салтова найбільше відповідає поховальним нормам східної групи аланського населення Північного Кавказу, що представлені у 7 та 8 групах аланських катакомбних могильників другої половини V — першої половини VIII ст. (Aksenov

2018, 54). Могильники цих груп концентруються у верхній та середній течії р. Сунжа, на території сучасної Інгушетії, у центральній частині Чечні та пов'язуються з представниками племінної групи «авсурки» (Korobov 2009, 75).

Отже, роботи на ВСМ-IV дозволяють наблизити рішення тих проблем, які не дозволили стати Верхньосалтівському археологічному комплексу своєрідним еталоном для салтівських старожитностей другої половини VIII — IX ст. (Pletneva 2000 29).

Список літератури / References

Aksenov V. S. Bogatое katakombnoe zahoronenіe s Verhne-Saltovskogo IV mogil'nika. *Drevnosti* 2014–2015. T. 13. Har'kov: ООО «NTMT», 2015a. S. 288–305. (In Russian)

Аксёнов В. С. Богатое катакомбное захоронение с Верхне-Салтовского IV могильника. *Древности* 2014–2015. Т. 13. Харьков: ООО «НТМТ», 2015а. С. 288–305.

Aksenov V. S. K voprosu interpretacii razrushennyh skeletov v katakombnyh zahoronenijah saltovo-majackoj kultury. *Drevnosti* 2013. T. 12. Har'kov: ООО «NTMT», 2013a. S. 192–210. (In Russian)

Аксёнов В. С. К вопросу интерпретации разрушенных скелетов в катакомбных захоронениях салтово-маяцкой культуры. *Древности* 2013. Т. 12. Харьков: ООО «НТМТ», 2013а. С. 192–210.

Aksenov V. S. Katakomba № 99 Verhne-Saltovskogo IV mogil'nika (k voprosu rasprostraneniya hristianstva sredi saltovskogo naseleniya Podoncov'ja). *Sugdejskij sbornik*. Vyp. IV. Kiev–Sudak: «Gorobec», 2010. S. 354–364. (In Russian)

Аксёнов В. С. Катакомба № 99 Верхне-Салтовского IV могильника (к вопросу распространения христианства среди салтовского населения Подонцовья). *Сугдейский сборник*. Вып. IV. Киев–Судак: «Горобец», 2010. С. 354–364.

Aksenov V. S. Kompleksy s konskimi nachel'nikami iz Verhnesaltovskogo katakombnogo mogil'nika. *Stepi Evropy v jepohu srednevekov'ja*. T. 4. Doneck: Izd-vo DonNU, 2005. S. 245–260. (In Russian)

Аксенов В. С. Комплексы с конскими начальниками из Верхнесалтовского катакомбного могильника. *Степи Европы в эпоху средневековья*. Т. 4. Донецк: Изд-во ДонНУ, 2005. С. 245–260.

Aksenov V. S., Laptev A. A. K voprosu o slavjano-saltovskih kontaktah (na primere katakomby № 93 mogil'nika u s. Verhnij Saltov). *Drevnosti* 2009. T. 8. Har'kov: ООО «NTMT», 2009. S. 242–258. (In Russian)

Аксёнов В. С., Лаптев А. А. К вопросу о славяно-салтовских контактах (на примере катакомбы № 93 могильника у с. Верхний Салтов). *Древности* 2009. Т. 8. Харьков: ООО «НТМТ», 2009. С. 242–258.

Aksenov V. S. Novi pokhovannia u yamakh z pidboiem rannoserednovichnoho Verkhno-Saltivskoho katakombnoho mohyl'nyka. *Arkheolohiia Pivnichno-Skhidnoi Ukrainy: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektyvy: materialy IV Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu* (Sumy, 27 kvitnia 2023 r.). Sumy: SumDPU imeni A. S. Makarenka. 2023. S. 6–10. (In Ukrainian)

Аксёнов В. С. Нові поховання у ямах з підбосем ранньосередньовічного Верхньо-Салтівського катакомбного могильника. *Археологія Північно-Східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю* (Суми, 27 квітня 2023 р.). Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. С. 6–10.

Aksenov V. S. Novye pogrebeniya v dromose na Verhne-Saltovskom IV katakombnom mogil'nike. *Laurea I. Antichnyy mir i srednie veka. Chtenija pamjati professora Vladimira Ivanovicha Kadeeva*. Har'kov: ООО «НТМТ», 2015b. S. 12–17. (In Russian)

Аксёнов В. С. Новые погребения в дромосе на Верхне-Салтовском IV катакомбном могильнике. *Laurea I. Античный мир и средние века. Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева*. Харьков: ООО «НТМТ», 2015b. С. 12–17.

Aksenov V. S. Obrjad obezvrezhivanija pogrebennyh v Verhne-Saltovskom i Rubezhanskom katakombnyh mogil'nikah saltovo-majackoj kul'tury. *Rossijskaja arheologija* [Russian Archaeology]. 2002. No. 3. S. 98–114. (In Russian)

Аксёнов В. С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры. *Российская археология*. 2002. № 3. С. 98–114.

Aksenov V. S. Otkrytiia poslednikh let na katakombnom mogil'nike u s. Verkhonii Saltov. *Mikheievski chytannia*. Vyp. 1. Kharkiv: Majdan. 2019. S. 4–13. (In Russian)

Аксёнов В. С. Открытия последних лет на катакомбном могильнике у с. Верхний Салтов. *Михеєвські читання*. Вип. 1. Харків: Майдан, 2019. С. 4–13.

Aksenov V. S. Pokhovalnyi obriad rannoserednovichnoho Verkhno-Saltivskoho mohyl'nyka: dosvid statystychnoho analizu. *Arkheolohiia* [Archaeology]. 2018. No. 2. S. 42–56. (In Ukrainian)

Аксёнов В. С. Поховальний обряд ранньосередньовічного Верхньо-Салтівського могильника: досвід статистичного аналізу. *Археологія*. 2018. № 2. С. 42–56.

Aksenov V. S. Rekonstrukcija kostjuma alanskih zhenshhin po arheologicheskim materialam rannesrednekovogo katakombnogo mogil'nika u s. Verhnij Saltov. *Drevnosti*. T. 15. Har'kov: ООО «НТМТ», 2017. S. 99–109. (In Russian)

Аксёнов В. С. Реконструкция костюма аланских женщин по археологическим материалам раннесредневекового катакомбного могильника у с. Верхний Салтов. *Древности*. Т. 15. Харьков: ООО «НТМТ», 2017. С. 99–109.

Aksenov V. S. Saltovskie kuvshiny s redkimi klejmami iz katakombnyh zahoronenij Verhnego Saltova. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia* — 2020. Poltava, Kharkiv: Майдан, 2020. S. 290–295. (In Russian)

Аксёнов В. С. Салтовские кувшины с редкими клеймами из катакомбных захоронений Верхнего Салтова. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я* — 2020. Полтава, Харків: Майдан, 2020. С. 290–295.

Aksenov V. S. Simvoly hristianskoj very v zahoronenijah saltovo-majackoj kul'tury s territorii Har'kovshhiny. *Saltovo-maiats'ka arkeolohichna kul'tura: problemy ta doslidzhennia*. Vyp. 3. Kharkiv: Vydavets' Savchuk O. O., 2013b. S. 15–20. (In Russian)

Аксёнов В. С. Символы христианской веры в захоронениях салтово-маяцкой культуры с территории Харьковщины. *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження*. Вип. 3. Харків: Видавець Савчук О. О., 2013б. С. 15–20.

Aksenov V. S. Sydiache pokhovannia z alanskoho katakombnoho mohyl'nyka bilia s. Verkhonii Saltiv. *Arkeolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy* [Archaeological Annals of Left-Bank Ukraine]. 2003. No. 2. S. 95–102. (In Ukrainian)

Аксёнов В. С. Сидяче поховання з аланського катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2003. № 2. С. 95–102.

Horuzhaya M. V. Detskie pogrebenija iz katakomb Verhne-Saltovskogo katakombnogo mogil'nika (popytka polovozrastnoj i social'noj interpretacii). *Drevnosti 2014–2015*. T. 13. Har'kov: ООО «НТМТ», 2015. S. 257–274. (In Russian)

Хоружая М. В. Детские погребения из катакомб Верхне-Салтовского катакомбного могильника (попытка половозрастной и социальной интерпретации). *Древности 2014–2015*. Т. 13. Харьков: ООО «НТМТ», 2015. С. 257–274.

Ichenskaia O. V. Osobennosti pogrebal'nogo obrjada i datirovka nekotoryh uchastkov Saltovskogo mogil'nika. *Materialy po khronologii arheologicheskikh pamjatnikov Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, 1982. S. 140–148. (In Russian)

Иченская О. В. Особенности погребального обряда и датировка некоторых участков Салтовского могильника. *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Київ: Наукова думка, 1982. С. 140–148.

Koloda V. V. Issledovanija rannesrednekovykh katakombnykh pogrebenij bliz s. Verhnij Saltov v 1996 g. *Hazarskij al'manah*. Т. 3. Har'kov: «Karavella», 2004. S. 213–241. (In Russian)

Колода В. В. Исследования раннесредневековых катакомбных погребений близ с. Верхний Салтов в 1996 г. *Хазарский альманах*. Т. 3. Харьков: «Каравелла», 2004. С. 213–241.

Korobov D. S. K voprosu o rasselenii alanskikh plemen Severnogo Kavkaza po dannym arheologii i pis'mennykh istochnikam. *Rossijskaja arheologija* [Russian Archaeology]. 2009. No. 1. S. 64–76. (In Russian)

Коробов Д. С. К вопросу о расселении аланских племен Северного Кавказа по данным археологии и письменных источникам. *Российская археология*. 2009. № 1. С. 64–76.

Laptev A. A. Monety v saltovskikh pamjatnikah verhnego Podoncov'ja (Verhne-Saltovskij IV-j katakombnyj i Netajlovskij gruntovoj mogil'niki). *I Mezhdunarodnaja nauchnaja konferencija «RASMir»: Vostochnaja numizmatika»: sbornik nauchnyh trudov*. Kyiv: Al'fa Reklama, 2013. S. 114–124. (In Russian)

Лаптев А. А. Монеты в салтовских памятниках верхнего Подонцовья (Верхне-Салтовский IV-й катакомбный и Нетайловский грунтовой могильники). *I Международная научная конференция «РАСМИР»: Восточная нумизматика»: сборник научных трудов*. Киев: Альфа Реклама, 2013. С. 114–124.

Pletneva S. A. Na slavyano-hazarskom pogranič'e. Dmitrievskij arheologičeskij kompleks. Moskva: Nauka, 1989. 288 s. (In Russian)

Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва: Наука, 1989. 288 с.

Pletneva S. A. Očerki hazarskoj arheologii. Moskva, Ierusalim: Gescharim, 2000. 380 s. (In Russian)

Плетнева С. А. Очерки хазарской археологии. Москва, Иерусалим: Гешарим, 2000. 380 с.

Victor Aksionov

Candidate of History, Head of the Archaeology Department

M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum

5 University St., 61003, Kharkiv, Ukraine

Email: aksyonovviktor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0648-0696>

Valerii Skyrda

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: v.v.skyrda@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7318-6166>

**PRELIMINARY RESULTS OF THE EXPLORATION
OF THE FOURTH SECTION OF THE UPPER
SALTIV BURIAL GROUND (USBG-IV) (1998–2021)**

The paper summarizes the preliminary results of the excavations undertaken on the fourth Upper Saltiv burial ground (USBG-IV) from 1998 to 2021 by the archaeological expeditions of M. F. Sumtsov Kharkiv Museum of History and V. N. Karazin Kharkiv National University. Over the years of the study of this section of the burial ground, 132 catacombs, ten burials in regular soil pits, five burials in pits with niches, seven dromoi without burial chambers, and one horse burial in a separate pit were discovered and investigated. These complexes yielded informative material that has enabled the researchers to propose a number of conclusions and hypotheses. In particular, the share of catacombs with a stone foundation at USBG-IV proved to be the largest among the catacomb necropolises of the region (30 percent). This likely indicates a higher property status of this group of the Alan population of Upper Saltiv. It was possible to identify ritual forms that had not been previously recorded at the Upper Saltiv burial ground, such as burials of animals (or people) in catacomb dromoi, which accompanied the main burials. Also for the first time on the site, catacombs were discovered with grooves intentionally made in the floor of the burial chambers. Another outcome of the study of USBG-IV is the identification of a new type of burial chambers — chambers with a two-level floor. It was established that the population of the Upper Saltiv settlement buried their dead at USBG-IV throughout the 9th century. Especially important are the catacomb burials, which represent the initial stage of the formation of the Saltiv culture in the upper reaches of the Siverskyi Donets. Thanks to the study of children's burials

in this section of the burial ground, it was established that the local population practiced the differentiation of children into three age groups. It was also possible to reconstruct the costume of an Alan woman belonging to the propertied elite of the Upper Saltiv community.

Keywords: Saltiv archaeological culture, Alans, catacomb, Upper Saltiv, second half of the 8th to 9th centuries.

Конфлікт інтересів

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автори повністю дотримувалися етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

Внесок авторів: усі автори зробили рівний внесок у виконання цієї роботи.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The authors declare the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the authors have fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

Author Contributions: All authors contributed equally to the completion of this work.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 03.01.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 03.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 24.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-08>
УДК 902.2"195/202":903.4/.5(477.53)"638.3"

Ігор Корост

директор

Історико-культурний заповідник «Більськ»

Вул. Покровська, 13, с-ще Котельва, 38600, Полтавська обл., Україна

Email: korost_igor_1987@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7191-1149>

Ірина Шрамко

кандидатка історичних наук, директорка

Музей археології Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: i.b.shramko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1009-9262>

НОВІТНІЙ ПЕРІОД У ВИВЧЕННІ БІЛЬСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Більське городище скіфського часу перебуває у сфері наукових інтересів археологів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна з 1954 р. У період з 1958 до 1994 рр. Скіфо-слов'янська археологічна експедиція під керівництвом д. і. н., професора Бориса Шрамка здійснювала на пам'ятці масштабні археологічні розкопки.

Як цитувати: Корост І., Шрамко І. Новітній період у вивченні Більського археологічного комплексу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 148–172. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-08>

How to cite: Korost I., Shramko I. The Most Recent Period in the Study of the Bilsk Archaeological Complex. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 148–172. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-08> (In Ukrainian)

© Корост І., Шрамко І., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Значна територія поселення і його округи була охоплена розвідками, проводилися науково-рятивні дослідження курганів, всебічно опрацьовувався отриманий у ході робіт речовий матеріал. За результатами досліджень підготовлено низку наукових праць, зокрема, узагальнювальну монографію, яка стала настільною книгою всіх скіфологів, що вивчають Більський мікрорегіон. Відтоді Більське городище залишається однією з пріоритетних пам'яток серед тих, які досліджують науковці університету, місцем проведення польової археологічної практики студентів, підготовки наукових кадрів для роботи у сфері археології та давньої історії. Матеріали розкопок щорічно поповнюють фонди університетського Музею археології. В останньому сформована одна з найбільш виразних колекцій артефактів з цієї відомої пам'ятки. Внесок учених університету в розроблення проблем, пов'язаних з Більським городищем, відображений у постійній експозиції музею в окремій вітрині. Після нетривалої перерви дослідження цього комплексу було відновлено, але вже в умовах плідної співпраці зі створеним у 2005 р. Історико-культурним заповідником (ІКЗ) «Більськ». У статті розглянуто основні етапи формування партнерських відносин заповідника з Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна (ХНУ), передусім — з науковцями кафедри історіографії, джерелознавства та археології, а також співробітниками Музею археології, — у науковій, охоронній, виставковій та видавничій сферах протягом останніх 20-ти років. Висвітлено основні досягнення та окреслено подальші кроки щодо вирішення проблеми вивчення, збереження та популяризації археологічної пам'ятки світового значення.

Ключові слова: Дніпровське лісостепове Лівобережжя, Комплекс пам'яток території і округи Більського городища, поселення, курганні некрополі, археологічні дослідження, неінвазивні вивчення, Історико-культурний заповідник «Більськ», Каразінський університет, історико-культурна спадщина України, співпраця, 2005–2025 рр.

Історія співпраці між Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна та Комunalною установою «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради налічує майже 20 років. Фактично співробітництво розпочинається відразу після створення заповідника в 2005 р. (Doroshenko, Shaporda 2020) і активно триває й нині¹. Саме завдяки якісно спланованій роботі та залученню до вивчення величезного археологічного комплексу широкого кола

¹ Цьому процесу сприяв договір про співпрацю, підписаний між закладами в 2012 р., а також угода про співробітництво з кафедрою історіографії, джерелознавства та археології Каразінського університету, укладена 2021 р.

фахівців-археологів та значній підтримці наукових досліджень у поєднанні з популяризацією одержаних результатів у вивченні мікрорегіону розпочався новий період.

У зв'язку з цим доцільно виділити головні етапи співпраці та визначити здобутки кожного з них (табл. 1).

I етап охоплює часовий проміжок з 2005 по 2011 рр.². У цей час археологічні розкопки на пам'ятці переважно проводили вчені Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Зокрема, вони досліджували Західне укріплення³. Останнє порівняно зі Східним укріпленням ще мало вивчено⁴. У межах Західного городища щорічно розкривались значні площі, були виявлені цікаві археологічні об'єкти, що приваблювали туристів, представників ЗМІ великою кількістю яскравих знахідок та можливістю стати свідками новітніх наукових відкриттів. Тож час від часу на регіональному телебаченні виходили сюжети про результати роботи Каразінського університету на теренах укріплення. При цьому певний акцент робили на величч та унікальності самого Більського городища, на що постійно звертав увагу у своїх численних наукових працях Борис Шрамко (Korost 2016). Інформацію переважно подавали знані вчені Каразінського університету, що, безумовно, надавало ваги цим сюжетам. Залюбки до інтерв'ю долучалися і студенти історичного факультету та випускники університету, які працювали у складі експедиції.

II етап можна обмежити проміжком часу з 2012 до 2021 рр.⁵. Основними напрямками спільної роботи двох установ у ці роки були *науково-дослідна та пам'яткоохоронна діяльність*. Співпраця за цими напрямками істотно розширюється та поступово набирає

² Посаду директора заповідника в цей час обіймали Віктор Приймак та Михайло Овчаренко.

³ Пам'ятки, досліджені на кожному з розглянутих етапів, представлено на рис. 1.

⁴ Розкопки на Західному укріпленні було відновлено 1988 р., роботи ведуться під керівництвом к.і.н. Ірини Шрамко, яка з 2005 р. очолює Скіфську археологічну експедицію Каразінського університету, керує польовою археологічною практикою студентів історичного факультету.

⁵ З січня 2012 р. директор заповідника — Ігор Корост.

обертів. Від цього моменту співробітники ІКЗ «Більськ» долучаються до археологічних досліджень Західного укріплення. Загалом з 2012 по 2021 рр. на території останнього досліджено 1216 м². Серед відкритих об'єктів є унікальні (Shramko 2015, 46–47). Підсумки розкопок надали змогу запропонувати науково обґрунтовану періодизацію розвитку Більського городища (Shramko 2021), простежити особливості формування садиб місцевого населення наприкінці VII — першої половини VI ст. до н. е. (Shramko et al. 2021), вперше отримати виразний матеріал для характеристики раннього періоду торговельних відносин місцевих мешканців з античними центрами Північного Причорномор'я (Zadnikov, Shramko 2022), виявити рідкісні зразки ранньоскіфського мистецтва (Shramko 2019).

У 2013 р. Скіфська експедиція Каразінського університету відновила дослідження Східного укріплення (Shramko, Zadnikov 2014, 7–20). Керівництво роботами з 2013 р. лягло на плечі к. і. н. Станіслава Заднікова. Загалом у період 2012–2021 рр. вдалося дослідити 1062 м². Серед найбільш цікавих відкриттів можна відзначити виявлення двох садиб, на території однієї з них знайдено унікальні глиняні статуетки у вигляді фігури баранчика, а в іншій — скупчення культових «хлібців», що вказувало на сталу традицію, імовірно, пов'язану з можливим просуванням частини населення з Сейму на Ворсклу (Zadnikov 2020, 33).

Одним із головних здобутків та проявом масштабної співпраці ІКЗ «Більськ» та Каразінського університету є проведення охоронно-рятувальних розкопок на відомому некрополі скіфського часу Скоробір. Зважаючи на нищівне розорювання території могильника, було вирішено відновити розкопки, здійснювати їх плановірно, надаючи пріоритет курганам, що опинилися під загрозою знищення⁶. У період 2013–2021 рр. спільними зусиллями експедицій Каразінського університету та ІКЗ «Більськ» вдалося дослідити 11 курганів у межах некрополя.

⁶ Некрополь Скоробір досліджувала експедиція Харківського університету під керівництвом Бориса Шрамка в 1965 та 1975 рр., хоча перші об'єкти на цьому могильнику були розкопані ще на початку минулого століття. Від 2013 р. загальне керівництво роботами незмінно здійснюють Ірина Шрамко та Станіслав Задніков.

Серед найбільш вагомих відкриттів відзначимо об'єкти, виявлені під час дослідження великого кургану № 1/2013 (Shramko, Zadnikov 2014, 34–41), поховання жінок першої половини VI ст. до н. е. із золотими прикрасами від головних уборів (Shramko 2024), а також кочовика в кургані № 2/2020 першої чверті VI ст. до н. е. із залізним обладунком, набором зброї та предметами кінського спорядження. Особливістю цього захоронення була наявність окремої кінської могили, приєднаної до камери з південного заходу (Shramko, Zadnikov 2021, 11–14). Надзвичайно цінним для науки виявилось парне поховання в кургані № 1/2017, знахідки з якого вказували на зв'язки з Центральною Азією, античною цивілізацією та центральноєвропейськими культурами гальштатського періоду (Shramko, Zadnikov 2021). Окремі артефакти можуть бути віднесені до предметів національного надбання (Shramko, Zadnikov 2018).

З 2017 р. університетська експедиція забезпечена тахеометром. Це значно спрощує процес фіксації відкритих артефактів та археологічних комплексів. Від 2018 р. істотну допомогу харківським науковцям щодо зйомки розкопів, відкритих археологічних об'єктів і навіть знахідок за допомогою квадрокоптера, GNSS-приймача та іншого сучасного обладнання надає заповідник.

У 2018 р. дослідники Каразінського університету та ІКЗ «Більськ» здійснили археологічну перевірку виявлених спеціалістами-геологами аномалій ґрунтів у межах некрополя Скоробір. У ході робіт доведено безперспективність використання цього методу для пошуку поховань на більських могильниках (Shramko, Zadnikov 2019a, 119–125).

Для дослідження місць, запроєктованих під розташування реконструйованого скіфського житла, а також перевірки даних геомагнітної зйомки (Bondar, Tsiura, Karas'ov 2018, 20–22) у період 2017–2018 рр. проведено розкопки на поселенні скіфського часу в урочищі Барвінкова гора (Задніков 2018, с. 170–174; Shramko, Zadnikov 2019a, 99–119). Виявлено ґрунтове поховання та господарські об'єкти доби раннього заліза, а також споруду XII–XIII ст. (Shaporda, Korost 2023, 182–193).

Археологічні розвідки. У рамках цього етапу спільна команда науковців університету та заповідника здійснювала розвідки як на території

Більського городища, так і навколо нього. Інколи в ході цих робіт закладали шурфи (Shramko, Zadnikov 2014, 29–34; Zadnikov, Pryjmak, Horkalo 2016; Zadnikov, Shramko 2017, 245–251; Zadnikov 2018, 174–176).

Опрацювання колекцій. Важливим напрямом співпраці стало дослідження фахівцями харківського університету артефактів, випадково виявлених на теренах Більського мікрорегіону. Серед вивчених матеріалів — типові для цієї місцевості знахідки доби заліза (Zadnikov, Shramko 2017, 251–262; Zadnikov 2018, 176–183; 2020), деякі з артефактів заслуговують на особливу увагу археологів, передусім скіфологів (Zadnikov 2018, 183–185).

Наукові проєкти. Протягом 2018–2019 рр. на замовлення ІКЗ «Більськ» та на виконання Програми збереження, вивчення та популяризації Більського городища на період 2018–2022 рр. (Korost 2018, 5) Каразінський університет досліджував різні складники Більського археологічного комплексу. У рамках двох наукових проєктів⁷ здійснено рятівні розкопки (розкрито 200 м²) на поселенні Лазьківські Ставки (Shramko, Zadnikov 2019b)⁸ та мультидисциплінарні дослідження захисних споруд Східного укріплення. Одержані результати дали змогу з'ясувати деякі важливі, а інколи й дискусійні моменти. Наприклад, щодо приєднання (інтеграції) фортифікацій Східного укріплення до загальної оборонної системи городища. Науковцям вдалося з'ясувати особливості будови валу й рову укріплення (Shramko, Zadnikov, Kushnir 2020), а також запропонувати оновлену реконструкцію зовнішнього вигляду його захисних споруд (Zadnikov, Shramko 2022). Проблемі вивчення фортифікацій Більського городища присвячено дві статті співробітників двох установ (Shramko, Korost, Zadnikov 2018; Shramko, Zadnikov, Korost 2020). Окремі матеріали стосувалися питань вивчення зольників Західного укріплення (Zadnikov, Shramko, Korotia 2022, 81–115).

⁷ Керівник теми — д. і. н. Сергій Посохов, відповідальний виконавець — к. і. н. Ірина Шрамко.

⁸ Попередньо спільно із заповідником було проведено розкопки на цьому поселенні (Shramko, Zadnikov 2018). За результатами робіт було визначено час існування пам'ятки, з'ясовано її хронологічні позиції відносно захисної системи городища (Shramko, Zadnikov 2020).

Видавнича діяльність посідає особливе місце у співпраці Каразінського університету та ІКЗ «Більськ»⁹. Саме спільними зусиллями представників двох закладів у 2014 р. започатковано проєкт — збірник наукових праць «Археологічні дослідження Більського городища». Збірка виходить щороку¹⁰ та має на меті оприлюднення попередніх результатів археологічних, археометричних та суміжних з ними досліджень за підсумками роботи в межах Більського мікрорегіону.

Ще одним важливим видавничим проєктом став збірник наукових праць «Феномен Більського городища». Він виходить раз на два роки, починаючи з 2012¹¹. Зазвичай збірник презентує матеріали наукових конференцій, семінарів та круглих столів за участі дослідників скіфських старожитностей загалом та Більського городища зокрема. Одне з видань було присвячене 95-річчю видатного науковця, археолога, професора Харківського університету, д. і. н. Б. А. Шрамка. Збірка 2018 р. вийшла у світ з нагоди 60-ліття від початку археологічних досліджень Західного укріплення Більського городища вченими Харківського університету.

Співпраця за цим напрямом полягає також у виданні авторських монографій науковців та випускників університету. Зокрема, було опубліковано монографії одного з дослідників Більського мікрорегіону, к. і. н. Юрія Бойка (Boiko 2017) та фахівця в галузі вивчення ліпленого посуду скіфського часу, к. і. н. Костянтина Пеляшенка (Peliashenko 2020).

У 2018 р. започатковано ще один спільний проєкт — «Археологічний комплекс “Більське городище”». Він має на меті публікацію матеріалів розкопок різних частин видатної археологічної пам’ятки. Першим виданням у серії стала монографія, підготовлена за матеріалами перших розкопок Харківського університету на Більському городищі (Shramko, Shramko, Zadnikov 2018).

Окремі збірки були підготовлені до 95-річчя та 100-ліття д. і. н. Бориса Шрамка. У першій з них (Korost 2016) опубліковано всі наукові

⁹ Видання, підготовлені спільними зусиллями ІКЗ «Більськ» та Каразінського університету в період 2014–2025 рр., представлено на рис. 3.

¹⁰ Автор ідеї — Ірина Шрамко; відповідальні редактори — Олександр Супруненко (2014 р., Супруненко 2014); Ігор Корост (з 2015 р., напр.: Корост 2018).

¹¹ У 2012, 2014 рр. — наук. та відп. ред. Олександр Супруненко (напр.: Супруненко 2012); з 2016 р. — відп. ред. Ігор Корост (напр.: Корост 2022).

статті, тези доповідей та повідомлень, які репрезентують підсумки досліджень науковця на Більському городищі. У другій (Posokhov 2021) опубліковано нариси, спомини та наукові статті, у яких автори висвітлюють різноманітну діяльність видатного харківського археолога. Надзвичайно важливо, що від 2016 р. в с. Більськ, яке локалізується в самому центрі Більського городища, є вулиця Бориса Шрамка — науковця зі світовим ім'ям, який зробив колосальний внесок у дослідження пам'ятки та по праву може називатися патріархом більської археології (Suprunenko 2016, 279). У 2021 р. було підготовлено збірку з нагоди ювілею дослідниці старожитностей Лісостепової Скіфії, к. і. н. Ірини Шрамко (Skoryj, Zadnikov 2021).

Організація спільних наукових заходів була одним з пріоритетних напрямів співпраці установ. Наприклад, фахівці Каразінського університету стали одними із організаторів та активних учасників першої Всеукраїнської наукової конференції «Феномен Більського городища» в селищі Котельва (2012). Надалі в різні роки ці конференції присвячували пам'ятним датам відомих учених Харківського університету: Б. А. Шрамка (2016), В. П. Андрієнка (2019), а також пам'яті полтавського археолога П. Я. Гавриша (2018). Окрему конференцію було приурочено 60-річчю від початку археологічних вивчень Західного укріплення Харківським університетом. У 2020 р. наукова спільнота збиралася з нагоди 15-ліття від заснування ІКЗ «Більськ».

III етап. Розпочався 2022 р. і триває досі. З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну співпраця двох установ не припинилась, але на цьому етапі змінився її формат. Першочергове завдання відтоді — організація роботи зі збереження археологічних колекцій. Зрозуміло, що двом установам доводиться час від часу вносити корективи до планів наукових досліджень, які з початком великої війни в Україні стали передусім охоронно-рятувними.

Археологічні розвідки та розкопки. На відміну від музейників Каразінського університету, співробітники заповідника продовжували працювати фактично у звичайному режимі. У неймовірно складній ситуації, у якій опинився Музей археології в лютому-березні 2022 р., коли головною проблемою була термінова необхідність рятувати

постраждали внаслідок ворожого обстрілу колекції, ІКЗ «Більськ» надав дієву допомогу щодо вивезення з прифронтового міста артефактів з новітніх розкопок некрополя Скоробір. Ці предмети були на тимчасовому зберіганні в Харкові для оброблення та підготовки до публікації (Shramko 2022).

З початком великої війни на теренах України науковці Каразінського університету та випускники історичного факультету долучилися до археологічних розкопок експедиції ІКЗ «Більськ» на поселеннях Старий Кар'єр та Котельва II, розташованих в окрузі Більського городища (Korost 2023b; Shaporda et al. 2023; Shaporda, Zadnikov, Semenenko 2023; Shaporda, Bujnov, Peliashenko 2024).

Протягом усього польового сезону 2022 р. в Більському мікрореєоні проводили археологічні розвідки, вивчали стан археологічних пам'яток, фіксували руйнування об'єктів (Shaporda, Korost 2023, 198–209).

Від 2023 р., спільною експедицією Каразінського університету та ІКЗ «Більськ»¹² відбувається вивчення надзвичайно цікавої пам'ятки пізньоскіфського — ранньосарматського часів — Котелевського городища. На сьогодні вже розкрито 787 м² його культурних відкладень, досліджено внутрішню територію та ділянку фортифікацій. Встановлено, що ця місцевість обживається ще за доби фінальної бронзи, до якої належать знахідки бондарихинської культури. Однак найбільш цікавими в науковому плані є артефакти III — I ст. до н. е. Хоча тут виявлено також поодинокі знахідки черняхівської культури та Нового часу (Shaporda, Peliashenko 2023; Peliashenko, Shaporda 2024).

В археологічному сезоні 2024 р. спільною експедицією ІКЗ «Більськ» та Каразінського університету відновлено дослідження Східного укріплення. Роботи продовжено й у 2025 р. Керівники робіт — Ірина Шрамко та Станіслав Задніков. Зокрема, у цей період розкрито площу 48 м², досліджено житло IV ст. до н. е., у заповненні якого знайдено ольвійську монету 370 р. до н. е., за допомогою пошукових приладів масштабно обстежено поверхневий шар поселення.

У 2025 р. Скіфська експедиція Каразінського університету на чолі Іриною Шрамко відновила розкопки на теренах Західного

¹² Керівник робіт — співробітник МА ХНУ імені В. Н. Каразіна, к. і. н. Костянтин Пеляшенко.

укріплення. У межах дослідженої ділянки (57 м²) було вивчено цікавий для археологічної науки культовий комплекс кінця VI ст. до н. е., що складався з кількох жертovníків та наземного житла.

У 2025 р. спільна експедиція за участі харківських науковців та представників ІКЗ «Більськ» досліджувала поселення Геюсів Яр II, яке виявили 2024 р. фахівці ІКЗ «Більськ» (роботи Олега Шапорди), попередньо були встановлені межі поселення та визначено його віднесення до періоду доби бронзи-раннього заліза. У 2025 р. під керівництвом Станіслава Заднікова на поселенні було розкрито площу 13 м², виявлено господарську яму, уточнено межі поселення.

Протягом останніх років вивчення мікрорегіону супроводжуються неінвазивними методами, які проводять фахівці ІКЗ «Більськ» на сучасному обладнанні (напр.: Korotia 2024; рис. 2). За підсумками багаторічних археологічних розвідок сьогодні є можливість укласти карту складників археологічних об'єктів Комплексу пам'яток території і округи Більського городища (Korost 2024). Результати обстежень будуть основою оновленого Паспорта на весь комплекс пам'яток регіону. Одними з перших укладалися картки на Західне та Східне укріплення Більського городища¹³.

Опрацювання колекцій. В умовах війни особливу увагу було приділено вивченню предметів з нових надходжень до наукових фондів. Одна з останніх знахідок — мідний тонкостінний казан — цілком може належати до категорії унікальних артефактів (Shaporda, Korost 2023, 206–210; Shramko, Shramko 2023). Предмет було ретельно, всебічно досліджено із застосуванням археометричних методів, за допомогою фотограмметрії встановлено особливості його форми та створено 3D-реконструкцію (Shramko 2023). Фахівці Каразінського університету також долучилися до опрацювання археологічної колекції полтавського археолога, к. і. н. Петра Гавриша¹⁴ (Shramko 2020; Zadnikov 2021; Shramko, Zadnikov 2024). Одна зі знахідок (рогове завершення лука), безумовно, є унікальною (Shramko 2019).

¹³ Розробники документації — науковці Каразінського університету: к. і. н. Станіслав Задніков та к. і. н. Ірина Шрамко.

¹⁴ Колекція потрапила до наукових фондів заповідника після смерті науковця.

Наукові проєкти. Під час повномасштабної російсько-української війни Більське городище всебічно досліджують учені за підтримки Німецького археологічного інституту (DAI). Це дає змогу співробітникам Каразінського університету та ІКЗ «Більськ» вести наукові дослідження за кількома напрямками: проводити розкопки, готувати наукові публікації, опрацьовувати матеріали фондів, здійснювати фіксацію складників Більського археологічного комплексу за допомогою сучасного обладнання із залученням неінвазійних методів. У 2023 р. вивчали кургани на некрополі «Скоробір» (Shramko 2024). Крім того, здійснено масштабні розкопки на багатощарових поселеннях навколо городища, підготовлено каталог столового посуду за матеріалами дослідження Східного укріплення (Zadnikov 2023; Peliashenko, Shaporda 2024). У період 2024–2025 рр. проведено моніторинг колекцій більських некрополів, що зберігаються у фондах Харкова та Котельви (Shramko, Zadnikov 2025), опрацьовано колекцію бронзових дзеркал VI ст. до н. е. з фондів двох установ (Shramko 2025), розробляються актуальні проблеми Більського археологічного комплексу¹⁵.

Видавнича діяльність. Два збірники АДБГ вийшли вже в умовах війни. Один із них (Korost 2023a) присвячено ювілею відомого харківського археолога, дослідника старожитностей доби бронзи — раннього заліза, к. і. н. Юрія Буйнова. Збірник «Феномен Більського городища — 2022» підготовлено на пошану д. і. н. Алли Моруженко, а видання 2024 р. присвячено пам'яті археолога, дослідника Більського городища, захисника України, випускника Каразінського університету Олексія Крютченка.

Одне з останніх спільних видань — колективна монографія, присвячена 60-річчю ювілею відомого знавця скіфського мистецтва, к. і. н. Юрія Полідовича, дотичного до вивчення старожитностей Більського городища (Zadnikov, Shramko, Pankovs'kyj 2023).

Організація спільних наукових заходів. У 2023 р., попри тяжкі воєнні часи, у Полтаві відбулася Всеукраїнська наукова конференція з нагоди 85-річчя д. і. н. Алли Моруженко (Korost 2022). У серпні

¹⁵ У реалізації проєктів беруть участь не тільки співробітники заповідника та науковці Каразінського університету, але й студенти та випускники цього ВНЗ, що дає можливість підвищувати фаховий рівень.

2024 р. в приміщенні Полтавського художнього музею було відкрито виставку «Рятувати та досліджувати: підсумки розкопок та розвідок Більського археологічного комплексу під час війни», підготовлену зусиллями співробітників ІКЗ «Більськ» та Каразінського університету. З нагоди 20-річчя співпраці двох вказаних закладів підготовлено виставку «Стародавній Гелон єднає». Її відкриття відбулося 06 травня 2025 р. в приміщенні Виставкової зали Музею археології Каразінського університету. У серпні 2025 р. в Полтавському краєзнавчому започатковано реалізацію міжмузейного проекту — «Більський археологічний комплекс: контексти, відкриття, знахідки».

Подальші кроки співробітництва. Проблеми дослідження, збереження та популяризації Більського археологічного комплексу актуальні й нині. Саме разом із професійними археологами Каразінського університету, які багато років досліджують Більське городище та розуміють його наукову цінність, виключну інформативність та важливість для пізнання історико-культурних процесів, що відбувалися в лісостеповій Україні за доби раннього заліза, фахові співробітники Історико-культурного заповідника «Більськ» працюють над розбудовою скансену, розробленням музейної експозиції у Виставковій залі нового Науково-дослідного центру з вивчення Більського городища.

Список літератури / References

Boiko Yu. M. Sotsialnyi sklad naselennia baseinu r. Vorskly za skifskoi doby. Kotelva; Kyiv: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2017. 188 s. (In Ukrainian)

Бойко Ю. М. Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби. Котельва; Київ: ЦП НАН України і УТОPIK, 2017. 188 с.

Bondar K. M., Tsiura I. V., Karas'ov O. O. Vysokotochna heomahnitna zjomka na pam'iatkakh v okolytsi Bil's'koho horodyscha u 2018 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2018* / vidp. red. I. I. Korost. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2019. S. 19–26. (In Ukrainian)

Бондар К. М., Цюра І. В., Карасьов О. О. Високоточна геомагнітна зйомка на пам'ятках в околиці Більського городища у 2018 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2018* / відп. ред. І. І. Корост. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОPIK, 2019. С. 19–26.

Doroshenko O. V., Shaporda O. M. Istoryko-kul'turnyj zapovidnyk «Bil's'k» — 15 rokiv diial'nosti ta osnovni zdobutky. *Fenomen Bil's'koho horodyscha — 2020* / vidp. red. I. I. Korost. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2020. S. 5–21. (In Ukrainian)

Дорошенко О. В., Шапорда О. М. Історико-культурний заповідник «Більськ» — 15 років діяльності та основні здобутки. *Феномен Більського городища — 2020* / відп. ред. I. I. Корост. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2020. С. 5–21.

Korost I. I. Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Bil's'koho mikrorehionu v period voiennoho stanu. *Konsensus* [Consensus]. 2023b. No. 2. S. 63–76. <https://doi.org/10.31110/consensus/2023-02/062-076>. (In Ukrainian)

Корост І. І. Археологічні дослідження на території Більського мікрорегіону в період воєнного стану. *Консенсус*. 2023b. №. 2. С. 63–76. <https://doi.org/10.31110/consensus/2023-02/062-076>.

Korost I. I. Deiaki aktual'ni problemy na suchasnomu etapi naukovooho vyvchennia Bil's'koho arkheolohichnoho kompleksu. *Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia: tradytsii ta innovatsii. Materialy VI Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Sumy, 8–9 hrudnia 2023 r.)*. Ch. 1. Sumy: FOP Ts'oma S. P., 2024. S. 137–142. (In Ukrainian)

Корост І. І. Деякі актуальні проблеми на сучасному етапі наукового вивчення Більського археологічного комплексу. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції (Суми, 8–9 грудня 2023 р.)*. Ч. 1. Суми: ФОП Цьома С. П., 2024. С. 137–142.

Korost I. I. (vidp. red.). Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2017. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2018. 320 s. (In Ukrainian)

Корост І. І. (відп. ред.). Археологічні дослідження Більського городища — 2017. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2018. 320 с.

Korost I. I. (vidp. red.). Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2021–2022. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2023a. 350 s. (In Ukrainian)

Корост І. І. (відп. ред.). Археологічні дослідження Більського городища — 2021–2022. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2023a. 350 с.

Korost I. I. (vidp. red.). Fenomen Bil's'koho horodyscha — 2022. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2022. 284 s. (In Ukrainian)

Корост І. І. (відп. ред.). Феномен Більського городища — 2022. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2022. 284 с.

Korost I. I. (vidp. red.), Zadnikov, S. A., Shramko, I. B. (uklad.). Bil's'ke horodysche v naukovykh pratsiakh B. A. Shramka. Kotel'va, Kharkiv: Majdan, 2016. 606 s. (In Ukrainian)

Корост І. І. (відп. ред.), Задніков, С. А., Шрамко, І. Б. (уклад.). Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка. Котельва, Харків: Майдан, 2016. 606 с.

Korotia O. Doslidzhennia Kuzemyns'koho ukriplennia Bil's'koho horodyscha za dopomohoiu LIDAR. *Konsensus* [Consensus]. 2024. No. 3. S. 8–17. <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-03/007-017>. (In Ukrainian)

Коротя О. Дослідження Куземинського укріплення Більського городища за допомогою LIDAR. *Консенсус*. 2024. № 3. С. 8–17. <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-03/007-017>.

Peliashenko K. Yu. Liplenyj posud skifs'koho chasu naselennia Dnipro-Donets'koho Lisostepu. Kyiv; Kotel'va: IA NAN Ukrainy, 2020. 378 s. (In Ukrainian)

Пеляшенко К. Ю. Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу. Київ; Котельва: ІА НАН України, 2020. 378 с.

Peliashenko K., Shaporda O. Horodysche Kotel'va v basejni r. Vorskla: doslidzhennia 2023 r. *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku. XXXIX Konferencja, Zamek Królewski w Sandomierzu (11–12 czerwca 2024)* / red. M. Florek, M. Maziarczuk, S. Mroczka, W. Rajpold. Lublin: Instytut Archeologii UMCS, 2024. S. 23–24. (In Ukrainian)

Пеляшенко К., Шапорда О. Городище Котельва в басейні р. Ворскла: дослідження 2023 р. *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku. XXXIX Konferencja, Zamek Królewski w Sandomierzu (11–12 czerwca 2024)* / red. M. Florek, M. Maziarczuk, S. Mroczka, W. Rajpold. Lublin: Instytut Archeologii UMCS, 2024. С. 23–24.

Posokhov S. (vidp. red.). Borys Andriyovych Shramko: storinky biohrafii, pidsumky doslidzhen', spohady pro vchenoho. Kharkiv; Kotel'va: Majdan, 2021. 276 s. (In Ukrainian)

Посохов С. (відп. ред.). Борис Андрійович Шрамко: сторінки біографії, підсумки досліджень, спогади про вченого. Харків; Котельва: Майдан, 2021. 276 с.

Skoryj S., Zadnikov S. (red.). Rannij zaliznyj vik Skhidnoi Yevropy. Kharkiv; Kotel'va: KhNU imeni V. N. Karazina; IKZ «Bil's'k», 2021. 336 s. (In Ukrainian)

Скорий С., Задніков С. (ред.). Ранній залізний вік Східної Європи. Харків; Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ», 2021. 336 с.

Suprunenko O. B. (vidp. red.). Fenomen Bil's'koho horodyscha — 2016. Kyiv; Poltava: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2016. 288 s. (In Ukrainian)

Супруненко О. Б. (відп. ред.). Феномен Більського городища — 2016. Київ; Полтава: ЦП НАН України і УТОПІК, 2016. 288 с.

Shaporda O. M., Bujnov Yu. V., Peliashenko K. Yu. Arkheolohichni doslidzhennia poselen' finalu doby bronzы — rann'oho zaliza na livomu berezi seredn'oi techii Vorskly u 2023 rotsi. *Konsensus* [Consensus]. 2024. No. 2. S. 7–49. <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-02/007-048>. (In Ukrainian)

Шапорда О. М., Буйнов Ю. В., Пеляшенко К. Ю. Археологічні дослідження поселень фіналу доби бронзи — раннього заліза на лівому березі середньої течії Ворскли у 2023 році. *Консенсус*. 2024. № 2. С. 7–49. <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-02/007-048>.

Shaporda O. M., Korost I. I. Doslidzhennia na terytorii Bil's'koho arkheolohichnoho kompleksu v 2021–2022 rr. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2021–2022* / vidp. red. I. I. Korost. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2023. S. 182–213. (In Ukrainian)

Шапорда О. М., Корост І. І. Дослідження на території Більського археологічного комплексу в 2021–2022 рр. *Археологічні дослідження Більського городища — 2021–2022* / відп. ред. І. І. Корост. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2023. С. 182–213.

Shaporda O. M., Peliashenko K. Yu. Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho arkheolohichnoho kompleksu v 2021–2022 rr. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2021–2022* / vidp. red. I. I. Korost. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2023. S. 158–175. (In Ukrainian)

Шапорда О. М., Пеляшенко К. Ю. Археологічні дослідження Більського археологічного комплексу в 2021–2022 рр. *Археологічні дослідження Більського городища — 2021–2022* / відп. ред. І. І. Корост. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2023. С. 158–175.

Shaporda O. M., Zadnikov S. A., Bujnov Yu. V., Semenenko A. O. Poselennia Staryj kar'ier — rozvidky, rozkopky ta perspektyvy podal'shykh doslidzhen'. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2021–2022* / vidp. red. I. I. Korost. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2023. S. 42–102. (In Ukrainian)

Шапорда О. М., Задніков С. А., Буйнов Ю. В., Семененко А. О. Поселення Старий кар'єр — розвідки, розкопки та перспективи подальших досліджень. *Археологічні дослідження Більського городища — 2021–2022* / відп. ред. І. І. Корост. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2023. С. 42–102.

Shaporda O. M., Zadnikov S. A., Semenenko A. O. Kotel'va II — dvosharove poselennia livoho bereha Vorskly. Rezul'taty doslidzhen' 2021–2022 rokiv. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2021–2022* / vidp. red. I. I. Korost. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2023. S. 103–147. (In Ukrainian)

Шапорда О. М., Задніков С. А., Семененко А. О. Котельва II — двошарове поселення лівого берега Ворскли. Результати досліджень 2021–2022 років. *Археологічні дослідження Більського городища — 2021–2022* / відп. ред. І. І. Корост. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2023. С. 103–147.

Shramko B. A. Bel'skoe gorodishhe skifskoj jepohi (gorod Gelon). Kiev: Naukova dumka, 1987. 180 s. (In Russian)

Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Киев: Наукова думка, 1987. 180 с.

Shramko B. A., Shramko I. B., Zadnikov S. A. Zakhidne ukriplennia: zol'nyk № 11 (1958 r.). *Arkheolohichnyj kompleks «Bil's'ke horodysche»*. Vyp. 1. Kharkiv; Kotel'va: Majdan, 2018. 299 s. (In Ukrainian)

Шрамко Б. А., Шрамко І. Б., Задніков С. А. Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.). *Археологічний комплекс «Більське городище»*. Вип. 1. Харків; Котельва: Майдан, 2018. 299 с.

Shramko I. B. Bilsk (Belsk) City-Site — the Largest Fortified Settlement of Scythia. *Ancient West & East*. 2021. Vol. 20. PP. 171–218. <https://doi.org/10.2143/AWE.20.0.3289534>.

Shramko I. B. Bronze Mirrors from the Burials of the Skorobir Necropolis. *Arkheolohiia [Archaeology]*. 2025. Vyp. 2. S. 46–67. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2025.02.046>.

Shramko I. B. Bronze Mirrors from the Burials of the Skorobir Necropolis. *Археологія*. 2025. Вип. 2. С. 46–67. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2025.02.046>.

Shramko I. B. Dog in the Cult Practice Inhabitants Bilsk Hillfort of Early Iron Age. *International Symposium on Funerary Anthropology “Homines, Funera, Astra”. Fifth edition. Death and animals from Prehistory to Middle Ages. (Abstracts). “11 December 1918” University of Alba Iulia, 18–21 October 2015*. Alba Iulia: University of Alba Iulia. 2015. PP. 46–47.

Shramko I. B. Doslidzhennia kurhaniv u pivdennij chastyni nekropolia Skorobir. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy [Archaeology and Early History of Ukraine]*. 2024. No. 2(51). S. 222–245. (In Ukrainian)

Шрамко І. Б. Дослідження курганів у південній частині некрополя Скоробір. *Археологія і давня історія України*. 2024. № 2(51). С. 222–245.

Shramko I. B. Jewelry, Accessories, and Decorative Elements of Women's Funeral Costume of the First Half of the 6th Century BCE in the Territory of Forest-Steppe Scythia. *Arts*. 2024. Vol. 13. No. 1: 35. PP. 1–27. <https://doi.org/10.3390/arts13010035>.

Shramko I. B. Metalevi vyroby z rozkopok zol'nyka 7 Zakhidnoho Bil's'koho horodyscha (doslidzhennia P. Ya. Havrysha). *Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2019 / vidp. red. I. I. Korost*. Kyiv, Kotel'va: TsP NAN Ukrainy, UTOPIK, 2020. S. 231–265. (In Ukrainian)

Шрамко І. Б. Металеві вироби з розкопок зольника 7 Західного Більського городища (дослідження П. Я. Гавриша). *Археологічні дослідження Більського городища — 2019* / відп. ред. І. І. Корост. Київ, Котельва: ЦП НАН України, УТОPIK, 2020. С. 231–265.

Shramko I. B. Muzej arkheolohii Karazins'koho universytetu v umovakh vijny: vyklyky ta vidpovidi. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2022. Vyp. 62. S. 232–247. (In Ukrainian)

Шрамко І. Б. Музей археології Каразінського університету в умовах війни: виклики та відповіді. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2022. Вип. 62. С. 232–247.

Shramko I. B. Rohove zavershennia luka z Bil's'koho horodyscha. *Arkheolohiia* [Archaeology]. 2019. Vyp. 4. S. 52–59. (In Ukrainian)

Шрамко І. Б. Рогове завершення лука з Більського городища. *Археологія*. 2019. Вип. 4. С. 52–59.

Shramko I. B., Korost I. I., Zadnikov S. A. Oboronitel'naja sistema Vostochnogo ukreplenija Bel'skogo gorodishha. *Arkheolohiia i davnja istoriia Ukrainy* [Archaeology and Early History of Ukraine]. 2018. No. 2(27). S. 77–100. (In Russian)

Шрамко І. Б., Корост І. І., Задніков С. А. Оборонительная система Восточного укрепления Бельского городища. *Археологія і давня історія України*. 2018. № 2(27). С. 77–100.

Shramko I. B., Zadnikov S. A. Arkheolohichni doslidzhennia v okruzi Bil's'koho horodyscha v 2018 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2018* / відп. ред. І. І. Корост. Київ; Котел'ва: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2019a. S. 99–132. (In Ukrainian)

Шрамко І. Б., Задніков С. А. Археологічні дослідження в окрузі Більського городища в 2018 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2018* / відп. ред. І. І. Корост. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОPIK, 2019a. С. 99–132.

Shramko I. B., Zadnikov S. A. Arkheolohichni koleksii kurhannykh nekropoliv Bil's'koho horodyscha u muzejnykh fondakh Kharkova ta Kotel'vy. *Arkheolohiia i davnja istoriia Ukrainy* [Archaeology and Early History of Ukraine]. 2025. No. 2(55). S. 236–259. (In Ukrainian)

Шрамко І. Б., Задніков С. А. Археологічні колекції курганних некрополів Більського городища у музейних фондах Харкова та Котельви. *Археологія і давня історія України*. 2025. № 2(55). С. 236–259.

Shramko I. B., Zadnikov S. A. Doslidzhennia Bil's'koho horodyscha u 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2013* / відп. ред. І. І. Корост. Київ; Котел'ва: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2014. S. 5–64. (In Ukrainian)

Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження Більського городища у 2013 р. Археологічні дослідження Більського городища — 2013 / відп. ред. І. І. Корост. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОPIK, 2014. С. 5–64.

Shramko I. B., Zadnikov S. A. Doslidzhennia kurhaniv na nekropoli Skorobir u 2017 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2017* / відп. ред. І. І. Корост. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2018. S. 6–23. (In Ukrainian)

Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження курганів на некрополі Скоробір у 2017 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2017* / відп. ред. І. І. Корост. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОPIK, 2018. С. 6–23.

Shramko I. B., Zadnikov S. A. Doslidzhennia rann'oskifs'koho poselennia Laz'kivs'ki stavky I ekspedytsiiei Kharkivs'koho universytetu 2018 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2018* / відп. ред. І. І. Корост. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2019b. S. 78–88. (In Ukrainian)

Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження ранньоскіфського поселення Лазьківські ставки І експедицією Харківського університету 2018 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2018* / відп. ред. І. І. Корост. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОPIK, 2019b. С. 78–88.

Shramko I. B., Zadnikov S. A. Novi doslidzhennia kurhannoho mohyl'nyka Skorobir (ur. 6-te pole). *Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2020* / відп. ред. І. І. Корост. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2021. S. 7–15. (In Ukrainian)

Шрамко І. Б., Задніков С. А. Нові дослідження курганного могильника Скоробір (ур. 6-те поле). *Археологічні дослідження Більського городища — 2020* / відп. ред. І. І. Корост. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОPIK, 2021. С. 7–15.

Shramko I. B., Zadnikov S. A. Ornamentovani cherpaky iz zol'nyka № 7 Zakhidnoho Bil's'ka. *Materialy III Vseukrains'koi arkheolohichnoi konferentsii «Putyv'l's'ki chytannia». Do 80-richchia viddilu arkheolohii rann'oho zaliznoho viku Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy / holov. ред. S. A. Skoryj, S. V. Tupyk. Kyiv: IA NAN Ukrainy, 2024. S. 80–87. (In Ukrainian)*

Шрамко І. Б., Задніков С. А. Орнаментовані черпаки із зольника № 7 Західного Більська. *Матеріали III Всеукраїнської археологічної конференції «Путівльські читання». До 80-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України / голов. ред. С. А. Скорий, С. В. Тупик. Київ: ІА НАН України, 2024. С. 80–87.*

Shramko I. B., Zadnikov S. A., Korost I. I. Zakhysni sporudy Zakhidnoho ukriplennia Bil's'koho horodyscha: doslidzhennia ta interpretatsii. *Fenomen Bil's'koho horodyscha — 2020* / відп. ред. І. І. Корост. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2020. S. 22–70. (In Ukrainian)

Шрамко І. Б., Задніков С. А., Корост І. І. Захисні споруди Західного укріплення Більського городища: дослідження та інтерпретації. *Феномен Більського городища — 2020* / відп. ред. І. І. Корост. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОPIK, 2020. С. 22–70.

Shramko I. B., Zadnikov S. A., Kushnir A. S. Doslidzhennia dilianky valu na zakhidnomu v'izdi do Skhidnoho ukriplennia (rozkop 37). *Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2019* / vidp. red. I. I. Korost. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2020. S. 95–110. (In Ukrainian)

Шрамко І. Б., Задніков С. А., Кушнір А. С. Дослідження ділянки валу на західному в'їзді до Східного укріплення (розкоп 37). *Археологічні дослідження Більського городища — 2019* / відп. ред. І. І. Корост. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОPIK, 2020. С. 95–110.

Shramko I. B., Snitko I. A., Zadnikov S. A., Maliarevskaya A. A. Usad'ba ranneskifskogo vremeni Zapadnogo Bel'skogo gorodishha. *Stratum plus*. 2021. No. 3. S. 357–397. <https://doi.org/10.55086/sp213357397>. (In Russian)

Шрамко І. Б., Снитко І. А., Задніков С. А., Маляревська А. А. Усадьба раннескифского времени Западного Бельского городища. *Stratum plus*. 2021. № 3. С. 357–397. <https://doi.org/10.55086/sp213357397>.

Shramko I. B., Shramko V. S. Ridkisnyj artefakt sered novykh popovnen' fondiv IKZ «Bil's'k». *Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2021–2022* / vidp. red. I. I. Korost. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2023. S. 214–221. (In Ukrainian)

Шрамко І. Б., Шрамко В. С. Рідкісний артефакт серед нових поповнень фондів ІКЗ «Більськ». *Археологічні дослідження Більського городища — 2021–2022* / відп. ред. І. І. Корост. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОPIK, 2023. С. 214–221.

Shramko I. B., Zadnikov S. A. The Bilsk Fortified Settlement and the Hallstatt World. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*. 2021. T. 63. S. 123–148.

Zadnikov S. A. Arkheolohichni rozvidky ta rozkopky na Bil's'komu horodyschi v 2017 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2017* / vidp. red. I. I. Korost. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2018. S. 170–187. (In Ukrainian)

Задніков С. А. Археологічні розвідки та розкопки на Більському городищі в 2017 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2017* / відп. ред. І. І. Корост. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОPIK, 2018. С. 170–187.

Zadnikov S. A. Greek Ware of the Bilsk Hillfort, Second Half of the 5th – 4th Centuries B.C. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2023. 330 p.

Zadnikov S. A. Novi nadkhodzhennia do fondiv Istoryko-kul'turnoho zapovidnyka «Bil's'k» u 2020 r. («skifs'ka kolektsiia» Petra Havrysha). *Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2019 / vidp. red. I. I. Korost*. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2021. S. 168–185. (In Ukrainian)

Задніков С. А. Нові надходження до фондів Історико-культурного заповідника «Більськ» у 2020 р. («скіфська колекція» Петра Гавриша). *Археологічні дослідження Більського городища — 2019 / відп. ред. І. І. Корост*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОPIK, 2021. С. 168–185.

Zadnikov S. A. Vypadkovi znakhidky z terytorii Kotelevs'koho rajonu. Nadkhodzhennia do fondiv IKZ «Bil's'k» 2019 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2019 / vidp. red. I. I. Korost*. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2020. S. 269–276. (In Ukrainian)

Задніков С. А. Випадкові знахідки з території Котелевського району. Надходження до фондів ІКЗ «Більськ» 2019 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2019 / відп. ред. І. І. Корост*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОPIK, 2020. С. 269–276.

Zadnikov S. A., Pryjmak V. V., Hopkalo O. V. Arkheolohichni rozvidky na terytorii Bil's'koho horodyscha v 2015 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2015 / vidp. red. I. I. Korost*. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2016. S. 139–150. (In Ukrainian)

Задніков С. А., Приймак В. В., Гопкало О. В. Археологічні розвідки на території Більського городища в 2015 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2015 / відп. ред. І. І. Корост*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОPIK, 2016. С. 139–150.

Zadnikov S. A., Shramko I. B. Arkheolohicheskye razvedky na Bel'skom horodysche v 2016 h. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha — 2016 / vidp. red. I. I. Korost*. Kyiv; Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2017. S. 245–264. (In Ukrainian)

Задніков С. А., Шрамко І. Б. Археологические разведки на Бельском городище в 2016 г. *Археологічні дослідження Більського городища — 2016 / відп. ред. І. І. Корост*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОPIK, 2017. С. 245–264.

Zadnikov S. A., Shramko I. B. Do pytannia pro arkhitekturu zakhysnykh sporud Skhidnoho ukriplennia Bil's'koho horodyscha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy* [Archaeology and Early History of Ukraine]. 2022. № 1 (42). S. 203–233. (In Ukrainian)

Задніков С. А., Шрамко І. Б. До питання про архітектуру захисних споруд Східного укріплення Більського городища. *Археологія і давня історія України*. 2022. № 1 (42). С. 203–233.

Zadnikov S. A., Shramko I. B. Greek Pottery 7th – 6th Centuries BC on Bils'k Fortified Settlement. *Connecting the Ancient World West and East. Studies Presented to prof. Gocha R. Tsetskhladze* / eds. J. Boardman, J. Hargrave, A. Avram, A. Podossinov. Vol. I. Leuven: Peeters, 2022. PP. 877–892.

Zadnikov S. A., Shramko I. B., Korotia O. V. Onovlenyj plan roztashuvannia zol'nykiv u mezhakh Zakhidnoho ukriplennia Bil's'koho horodyscha. *Fenomen Bil's'koho horodyscha* — 2022 / vidp. red. I. I. Korost. Kyiv, Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2022. S. 81–115. (In Ukrainian)

Задніков С. А., Шрамко І. Б., Коротя О. В. Оновлений план розташування зольників у межах Західного укріплення Більського городища. *Феномен Більського городища* — 2022 / відп. ред. І. І. Корост. Київ, Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2022. С. 81–115.

Zadnikov S., Shramko I., Pankov's'kyj V. (red.). *Mystets'ka stylistyka, tekhnika ta zmistovnist' za doby rann'oho zaliza Yevrazii*. Kharkiv; Kotel'va: Majdan, 2023. 282 s. (In Ukrainian)

Задніков С., Шрамко І., Панковський В. (ред.). *Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Євразії*. Харків; Котельва: Майдан, 2023. 282 с.

Рис. 1. Пам'ятки, досліджені в період 2005–2025 рр.

1 — Західне укріплення Більського городища; 2 — Східне укріплення Більського городища;
 3 — могильник Скоробірів; 4 — поселення Скоробірів I; 5 — поселення Лазьківські Ставки I;
 6 — поселення в урочищі Марченки; 7 — поселення Кут;
 8 — поселення Поле 2-ї бригади; 9 — поселення Геюсів Яр II; 10 — поселення в урочищі Барвінкова Гора I; 11 — поселення Пристань; 12 — поселення Котельва II; 13 — поселення Старий Кар'єр; 14 — Котельвське городище; 15 — поселення Холодівка.

Fig. 1. Archaeological sites (settlements and burial grounds) investigated in the period 2005–2025.

1 — Zakhidne fortification of the Bil'sk hillfort; 2 — Skhidne fortification of the Bil'sk hillfort;
 3 — Skorobir burial ground; 4 — Skorobir settlement I; 5 — Lazkivski Stavky I settlement;
 6 — settlement in the Marchenky tract; 7 — Kut settlement; 8 — Pole 2-yi bryhady settlement;
 9 — Geyusiv Yar II settlement; 10 — settlement in the Barvinkova Gora I tract; 11 — Prystan settlement;
 12 — Kotelva II settlement; 13 — Stary Kar'y settlement; 14 — Koteleva hillfort;
 15 — Kholodivka settlement.

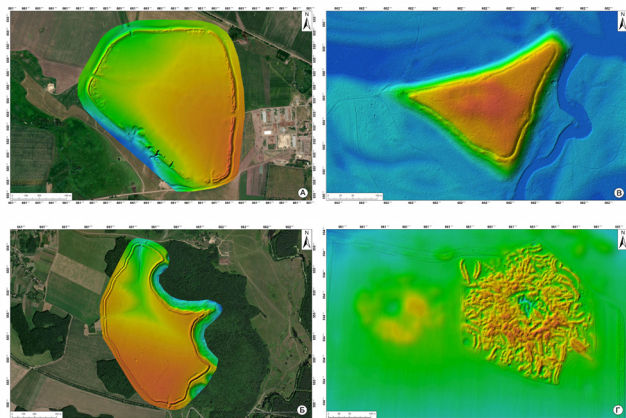

Рис. 2. Пам'ятки Більського мікрорегіону, досліджені методом LIDAR у 2024 р.
Керівник робіт — Олексій Коротя.
А — Західне укріплення; Б — Східне укріплення; В — Котелевське городище;
Г — майдан «Великий Скоробір».

Fig. 2. Settlements of the Bilsk microregion, investigated by the LIDAR method in 2024.
The head of the work is Oleksiy Korotyia.
A — Western (Zakhidne) fortification; B — Eastern (Skhidne) fortification;
C — Kotelva hillfort; D — “Velykyi Skorobir” meadow.

Рис. 3. Наукові видання, підготовлені спільною командою ІКЗ «Більськ» та Каразинського університету в період 2014–2025 рр.

Fig. 3. Scientific publications prepared by a joint team of the Historical and Cultural Reserve “Bilsk” and Karazin University in the period 2014–2025.

Табл. 1. Основні етапи співробітництва Каразінського університету та Історико-культурного заповідника «Більськ» у період з 2005 до 2025 рр.

Table 1. Main stages of cooperation between Karazin University and the Historical and Cultural Reserve “Bilsk” in the period from 2005 to 2025.

Етапи	Напрями діяльності
І етап 2005– 2012	Створення Історико-культурного заповідника «Більськ». Популяризація досліджень Більського городища в ЗМІ Сумської та Полтавської областей, а саме результатів роботи Скіфської археологічної експедиції Каразінського університету на Західному укріпленні.
ІІ етап 2012– 2021	Долучення співробітників ІКЗ «Більськ» до археологічних досліджень Скіфської експедиції Каразінського університету на Західному та Східному укріпленнях Більського городища. Підтримка університетської практики та експедиції. Відновлення розкопок курганів на некрополі Скоробір, виконання науково-дослідних робіт експедицією Каразінського університету на замовлення ІКЗ «Більськ». Спільні археологічні розвідки, дослідження ділянок поселень. Наукове опрацювання матеріалів та публікація матеріалів вивчень. Організація спільних виставок та конференцій. Розроблення облікової документації об'єктів Більського археологічного комплексу. Започаткування видання збірників «Археологічні дослідження Більського городища» (АДБГ) та «Феномен Більського городища». Підготовка монографій (зокрема колективних), збірок. Проведення спільних заходів, польових семінарів, ведення профорієнтаційної роботи. Підготовка проєктів щодо розвитку музейної справи в межах городища та його округи.
ІІІ етап 2022– 2025	Спільні рятівні дослідження на території Більського археологічного комплексу (поселення Котельва ІІ, Старий Кар'єр, Котелевське городище). Відновлення археологічних розкопок на Західному та Східному укріпленнях. Початок досліджень на поселенні Геюсів Яр ІІ. Спільна обробка колекцій, публікація матеріалів. Участь у міжнародних наукових проєктах (розкопки курганів, створення каталогів, публікація наукових статей, проведення неінвазивних досліджень, видавнича, виставкова діяльність).

Ihor Korost

Director

Historical and Cultural Reserve “Bilsk”

13 Pokrovska St., vill. Kotelva, 38600, Poltava oblast, Ukraine

Email: korost_igor_1987@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7191-1149>

Iryna Shramko

Candidate of History, Director

Museum of Archaeology, V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: i.b.shramko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1009-9262>

THE MOST RECENT PERIOD IN THE STUDY OF THE BILSK ARCHAEOLOGICAL COMPLEX

The Scythian-era Bilsk hillfort has been an object of research interest to the archaeologists of V. N. Karazin Kharkiv National University since 1954. In the period from 1958 to 1994, the Scythian-Slavic Archaeological Expedition, led by Prof. Borys Shramko, carried out wide-ranging excavations on the site. A large area of the settlement and its vicinity was explored, rescue digs were done on kurgans, and the excavated material was extensively systematized. This work provided the basis for a number of publications, including a general monographic study completed by Prof. Shramko in 1987, which became an essential reference work for all Scythologists interested in the Bilsk microregion. Since then, the Bilsk hillfort has remained a priority subject for Kharkiv University researchers and an important site for undergraduate archaeological field practice and postgraduate training in archaeology and ancient history. Material from new excavations enriches the collections of the University Museum of Archaeology every year. The museum now boasts one of the most impressive assemblages of artifacts from this famous site. The contribution of the university's researchers to the exploration of the Bilsk hillfort is reflected in a dedicated display that is part of the museum's permanent exhibition. After a brief interruption, the study of the archaeological complex was resumed and even significantly expanded in productive collaboration with the Bilsk Historical and Cultural Reserve, established in 2005. The paper traces the progress of the partnership between the reserve and V. N. Karazin Kharkiv National University (primarily researchers from the Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology and the University Museum of Archaeology) in the areas

of research, conservation, exhibition, and publication over the past 20 years. The main achievements are outlined, together with further steps necessary to advance the study, preservation, and popularization of this archaeological site of global importance.

Keywords: Left-Bank Dnipro forest-steppe, complex of sites of the Bilsk hillfort and its vicinity, settlements, kurgan necropolises, archaeological research, non-invasive studies, Historical and Cultural Reserve “Bilsk”, Karazin University, historical and cultural heritage of Ukraine, collaboration, 2005–2025.

Конфлікт інтересів

Автори засвідчують, що, незважаючи на те, що один із авторів рукопису є членом редакційної колегії цього журналу, процес рецензування, ухвалення рішення щодо публікації та редагування здійснювалися незалежно, без його участі чи впливу. Будь-які потенційні конфлікти інтересів були повністю усунені шляхом зовнішнього контролю за процесом. Крім того, автори повністю дотримувалися етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

Внесок авторів: усі автори зробили рівний внесок у виконання цієї роботи.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The authors certify that, despite one of the authors of the manuscript being a member of the editorial board of this journal, the processes of peer review, editorial decision-making regarding publication, and editing were conducted independently, without the author's participation or influence. Any potential conflicts of interest were fully mitigated through external oversight of the process. In addition, the authors have fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

Author Contributions: All authors contributed equally to the completion of this work.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 02.01.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 02.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 24.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-09>
УДК 903'1(477)"638.3":902.2"195/196"

Vladyslav Shchepachenko

PhD in History and Archeology, Researcher

Institute of Archaeology, NAS of Ukraine

12 Volodymyr Ivasiuk Avenue, 04210, Kyiv, Ukraine

Email: kartergovard@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9137-235X>

**KOMARIV: OLD EXCAVATIONS — NEW HORIZONS
(THE EXCAVATIONS OF MARKIYAN SMISHKO, 1950s TO 1960s)**

The paper outlines the history and prospects of the study of the archaeological materials excavated near the village of Komariv (Dniester District, Chernivtsi Region) under the leadership of Markiyan Smishko in the 1950s to 1960s. Discovered in the middle of the last century, this site is primarily known as a unique center of glass working outside the limes, located in the area of the Cherniakhiv/Sântana de Mureș culture, more than 300 km from the nearest section of the Roman border. Evidence of glass working, including the remains of a glass-melting furnace, pieces of raw glass, and fragments of moils and molds for blowing vessels, was first documented in Komariv during the excavations of M. Smishko. In total, during the five field seasons of 1956–1957, 1962, 1965, and 1969, across a section that encompasses almost half of the area of the settlement excavated so far, archaeologists

Як цитувати: Shchepachenko V. Komariv: Old Excavations — New Horizons (The Excavations of Markiyan Smishko, 1950s to 1960s). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 173–191. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-09>

How to cite: Shchepachenko V. Komariv: Old Excavations — New Horizons (The Excavations of Markiyan Smishko, 1950s to 1960s). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 173–191. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-09> (In Ukrainian)

© Shchepachenko V., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

discovered 37 structures of the late Roman and early Migration periods (including the glass-melting furnace remains and a stone building) and three structures from the early Iron Age, thousands of fragments of glassware, imported and local ceramic vessels, hundreds of non-ferrous metal objects, and many other elements of the material culture of the local population. The results of this extensive work were published by M. Smishko in the form of a brief review article. Later research into this material focused mainly on certain categories of finds — first and foremost those pertaining to glass working in Komariv. Other evidence from the settlement has not yet been the subject of scholarly scrutiny. The results of M. Smishko's excavations remain an important source for the study of life in Komariv in the late Roman and early Migration periods, and can throw light on various developments that go far beyond the borders of the Middle Dniester region. This rich trove of information undoubtedly deserves careful assessment and deeper rethinking. Its comprehensive analysis, systematization, and publication should be an important step in this direction.

Keywords: Komariv glass workshop, archaeological excavations, Markiyan Smishko, late Roman period, early Migration era, Cherniakhiv culture, Eastern Europe.

Introduction

The completeness of the source base is a characteristic that imposes many restrictions on the research process. The methodology employed is contingent on the sample size, with the most appropriate approach being selected for the material. The comprehensiveness of the information directly impacts the validity of the results and the objectivity of observations. The quality of our reconstructions is contingent on this. Finally, the amount of processed data is closely related to the predictive capabilities of the study. Consequently, the expansion of this database, whether through the publication of novel research findings or the integration of unpublished excavation materials into the scientific discourse, constitutes a pivotal undertaking for archaeologists.

Despite the substantial history of research focused on the Cherniakhiv/Sântana de Mureș culture, large-scale excavations have hitherto encompassed only a limited number of settlements. Perhaps, the most outstanding of these is the late Roman — early Migration period settlement at Komariv. Discovered in the middle of the last century, it is known at present, first and foremost, as the unique glassworking centre located outside the *limes*, more than 300 km from the nearest section of the Roman frontier (Fig. 1: A). Within

the broader context of other Cherniakhiv settlements, Komariv also stands out for its comparatively modest size (30–35 hectares) and distinct specialisation. In addition to glassworking, recent research has revealed the presence of several extant craft industries in the area, including pottery production and metalworking (Petrauskas 2014a, 176; Petrauskas, Avramenko 2019, 78). In addition, the Komariv settlement is notable for stone construction, which adheres to Roman architectural traditions (Fig. 1: D; 2: d), and abundance of imported ceramic vessels, including amphorae (Fig. 2: e), tableware, and lamps.

The oldest chronological markers documented in Komariv correspond to the stage B2/C1 (AD 160/180–200) of the Eggers-Godłowski-Tejral chronological system¹, while the youngest fall within the D2 stage (AD 380/400–440/450) (Petrauskas 2014a, 176–177; Petrauskas, Avramenko 2019, 74–75; Petrauskas, Shyshkin 2024). Life at the Komariv settlement is assumed to have continued uninterruptedly from the early third to the mid-fifth centuries; however, the key problem in determining the site's chronology remains the limited number of archaeological structures that can be confidently associated with specific chronological indicators.

Evidence of glassworking, including the remains of a glass-melting furnace (Fig. 2: a), pieces of raw glass (Fig. 2: b), moils, and fragments of moulds for blowing vessels (Fig. 2: c), was first discovered at the site during excavations conducted by Markiyani Smishko between 1956 and 1957², and subsequently in 1962³, 1965⁴, and 1969⁵. Almost fifteen years later, Komariv's investigations

¹ For more detailed information on this topic, see (Eggers 1955; Godłowski 1970; Tejral 1986, 1992, 1997).

² Смішко М. Ю. Звіт про розкопки поселення першої половини I тисячоліття н. е. біля с. Комарів Кельменецького р-ну, Чернівецької обл. в 1956–1957 рр. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. 1957/37.

³ Смішко М. Ю. Звіт про дослідження поселення 3–4 ст. з скляною майстернею біля с. Комарове Чернівецької обл. в 1962 р. *Науковий архів Інституту археології ...* 1962/61.

⁴ Смішко М. Ю. Звіт про дослідження поселення 3–4 ст. із слідами скляного виробництва біля с. Комарове Чернівецької обл. в 1965 р. *Науковий архів Інституту археології ...* 1965/68.

⁵ Смішко М. Ю. Звіт про дослідження поселення біля с. Комарове Чернівецької обл. в 1969 р. *Науковий архів Інституту археології ...* 1969/34.

were resumed for a single field season by an expedition of Lomonosov Moscow State University led by Yulia Shchapova (Smishko, Shchapova 1975; Shchapova 1978), following which the research of the settlement was interrupted until 2012, when a joint expedition of the Institute of Archaeology and the Rescue Archaeological Service of the National Academy of Sciences of Ukraine, with Oleh Petrauskas in charge, initiated work on the site. This group continues to excavate the Komariv archaeological complex at the present time.

State of previous research and innovativeness

Over the course of five field seasons (1956–1957, 1962, 1965, 1969), archaeologists operating in Komariv under the leadership of Markiyan Smishko uncovered within an area of 3732 square metres (Fig. 1: C-D) a total of 37 structures dating to the late Roman and early Migration periods (including the remains of a glass furnace and a stone building) and three Early Iron Age structures, thousands of fragments of glassware, imported and local ceramic vessels, hundreds of non-ferrous metal objects and many other elements of the native material culture (Smishko 1956–1957; 1962; 1965; 1969). However, the results of this substantial endeavour were published by the author of the excavations only in a concise review article (Smishko 1964).

Subsequent researchers of Smishko's contributions have focused predominantly on the finds and structures related to glassworking in Komariv. The chemical composition of these materials was the subject of further analysis in publications by Mykhailo Bezborodov (Bezborodov 1964) and Yulia Shchapova (Shchapova 1964). A detailed study of the morphology and chemical composition of these finds was subsequently conducted by Olga Rumyantseva (2014a; 2014b; 2016; 2017a; 2017b; 2020; Rumyantseva, Shcherbakov 2016; Rumyantseva, Belikov 2017; Rumyantseva et al. 2022). The glass artefacts discovered in Komariv during the 1950s and 1960s were the subject of a master's thesis by Sebastian Lenfers (Lenfers 2019). Some of these finds have been mentioned by other authors (Kokowski 1991; Tsyhylyk 2006). To date, the most comprehensive attempt to present a complete picture of the outcomes of previous archaeological research in Komariv

was made by O. Petrauskas, who attempted to reconstruct the general excavation plan, summarise the list of archaeological structures, briefly outline the range of finds and their chronology (Petrauskas 2014a; 2014b; Petrauskas, Avramenko 2019). However, all of these works, addressed only specific categories of artefacts from Smishko's excavations. Meanwhile, other materials excavated in Komariv, have not received attention in the literature.

The contributions of Y. Shchapova, O. Petrauskas, O. Rummyantseva, and S. Lenfers have advanced the investigation of the organisation, supply, range of products at the Komariv glass workshop, and the chronology of its functioning. However, the majority of these issues remain the subject of debate. For instance, despite the delineation of the primary morphological features and technological characteristics of potential Komariv product types (Shchapova 1978; Rummyantseva 2014a; Rummyantseva, Belikov 2017, 260; Rummyantseva 2020), the determination of their range remains rather challenging. Furthermore, due to the negligible size of the majority of pieces, it is almost unfeasible to accurately ascertain the original shape of the glass containers to which they belonged. As a consequence, local products are almost impossible to separate from imported Roman cullet (Rummyantseva 2017b, 150; Rummyantseva, Belikov 2017, 260). While the circulation period of glass vessels resembling the "potential" Komariv products in Barbaricum or Roman provinces is commonly regarded as a reliable indicator of the chronology of the workshop's operation (Shchapova 1978, 240–242; Stern 2010, 26; Rummyantseva 2020). It is evident that the application of such model in this scenario is wholly unsuitable.

Attempts to outline the chronology of the Komariv workshop with reference to the design of the glass-melting furnace, or the circulation period of imported raw materials within the Empire, also appear to lack credibility (Rummyantseva 2014a; Rummyantseva, Shcherbakov 2016; Rummyantseva, Belikov 2017; Rummyantseva et al. 2022). Generally, even in Roman provinces, the remains of glass-melting furnaces provide limited opportunities for the reconstruction of their configuration. The extant information regarding the interior of such structures is derived exclusively from epigraphic sources (Charleston 1978, 10; Taylor, Hill 2008, 251; Antonaras 2017, 10), and it seems there is no compelling evidence to substantiate the hypothesis that significant

changes in the design of glass-melting furnaces occurred during the 2nd — 4th centuries. The dating of various groups of raw glass recorded in Komariv covers a period of several centuries (Rumyantseva et al. 2022) and can hardly be considered a reliable argument for determining the chronology of the workshop's operation.

Notably, the matter of glassmaking in Komariv continues to be a subject of debate, despite the presence of substantial evidence supporting the introduction of Roman raw materials⁶. Evidence from chemical studies of production waste indicates that raw glass was utilised here in conjunction with both local and imported cullet (Rumyantseva 2016; Rumyantseva 2017b, 150; Rumyantseva, Belikov 2017, 260).

Our understanding of the Komariv settlement itself, the circumstances of its emergence and decline, the specifics of building traditions, the organisation of living and working space, local craft industries and the range of their products also requires further advancement. The provision of an exhaustive response to these queries is contingent on the continuation of excavations of the settlement. However, the integration of materials from extant studies of this site is of fundamental importance for a general understanding of its structure and functioning. First and foremost, this pertains to the outcomes of Smishko's research, which encompassed nearly half of the area excavated in Komariv at present.

It is also important to acknowledge that the vast majority of publications addressing these materials are in Slavic languages, with only a limited number of works directed towards English or German-speaking audiences (Petrauskas 2014b, Rumyantseva, Belikov 2017; Petrauskas, Avramenko 2019). Consequently, Smishko's contributions and unique materials remain relatively unknown to the global scientific community. While a few references to Komariv can be found in the works of Western European researchers, these are exclusively related to glassworking (Rau 1972; 1973; 1974; 1975; Näsman 1984; Straume 1987; Stjernquist 2001; Stern 2010).

Another consequence of this problem is the numerous mistakes that appear in the literature, primarily due to incorrect translation and misunderstanding

⁶ For more information on the arguments put forward by those who support the hypothesis that glassmaking took place in Komariv, see (Tsyhylyk 2006; Petrauskas 2014a; 2014b; Petrauskas, Avramenko 2019).

of Slavic texts. Small inaccuracies in the geographical location of a site or the interpretation of individual artefacts and archaeological structures rapidly become entrenched in the scientific community as myths, which subsequently gain general acceptance among scholars⁷. In my view, the most effective method of counteracting the distribution of distorted information is to publish the original source in one of the international languages of communication.

Thus, the necessity to engage in the study of materials from the excavations of the Komariv settlement under the direction of M. Smishko, with the intent to demonstrate how the systematisation and comprehensive analysis of the range of finds and archaeological structures can complement and transform the contemporary perception of this phenomenon, arises due to both the scarcity of published information in general and its inaccessibility to a substantial number of foreign scientists.

Objectives and expected results

In accordance with the aforementioned goal, it is possible to identify a **minimum** of priority tasks, which include:

- detailed analysis of the range of finds, their typological and chronological attribution
- determination of their location in space and correlation with archaeological structures
- analysis of the planography of archaeological structures,
- and the **maximum** possible number of operations under favourable circumstances, which, in addition to the above, encompass:
 - study of organic remains, primarily animal bones, and palaeobotanical materials
 - geochemical studies of non-ferrous metal finds.

The successful completion of even a limited range of tasks will undoubtedly allow us to broaden and enhance our understanding of how

⁷ For example, G. Rau often incorrectly determines the geographical location of the site, placing it either in the Carpathians (Rau 1972, 168; 1974, 375) or in the Upper Dniester region (Rau 1975, 478, 485). The same inaccuracy may also be observed in the work of U. Näsman (Näsman 1985, 52), who erroneously placed Komariv in northwestern Ukraine (Ukrainian SSR).

human life functioned and was organised in Komariv between the end of the Early Roman and the beginning of the Migration periods. It is imperative to acknowledge that the outcomes of Smishko's excavations represent merely a fraction of the extant data. Consequently, elucidating the chronology of the site, the external contacts, and the daily practices of the local population (building traditions, use of the space, etc.) necessitates a comprehensive examination of other materials from Komariv's investigations to be used as a point of comparison.

A complex investigation of the artefacts and archaeological structures unearthed during the 1950s and 1960s excavations reveals several promising avenues for further research, both within the local context and in a broader pan-European framework. A substantial corpus of remains from diverse industrial activities, encompassing defective and discarded objects, production waste, raw materials, and production facilities, offers a considerable domain for the study of the technological, spatial, and social organisation of different barbarian crafts. Despite the limited scope of the Komariv sample, the integration of materials from other synchronous manufacturing centres⁸, and the analysis of various local specialised products (e.g. jewellery, dress accessories, etc.) should mitigate the risk of speculative interpretations.

Given that Komariv is one of the largest trade and industrial centres of studied period in Eastern *Barbaricum*, there is considerable potential for the investigation of the interaction between different local crafts, in particular the exchange of information, occupation of shared space, utilisation of raw materials and the coordination of product sales, the similarity of technological processes, etc. In the field of classical archaeology, cross-craft studies have recently received a lot of attention in the literature (Clair 2003; Gosner 2022; Meredith, Murphy 2024; Meredith 2024; Murphy, Snyder 2024). Meanwhile, the investigation of cross-craft interactions in a barbarian environment appears to be a promising new area of research.

Finally, the extended period of occupation at the Komariv settlement (spanning over two centuries) offers a valuable opportunity to examine

⁸ For example, deer antler processing workshops (Velyka Snitynka 2/UA (Magomedov 1992), Bârlad, Valea Seacă/RO (Palade 1966; 1969), Fedești/RO (Palade 1971), Suceagu-Râdaia/RO (Opreanu, Lăzărescu 2022)).

the dynamic of numerous processes, varying from the evolution of material culture to the progression of technological thought.

Materials and challenges

The materials recovered during the excavations at Komariv, conducted by M. Smishko, are now open to the public access, albeit they are scattered among three state institutions: the Chernivtsi Regional Museum of Local Lore, the Lviv Historical Museum, and the Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies (Lviv). The majority of movable artefacts have been stored in the latter's collections. Preliminary estimates suggest that the Smishko's excavation assemblage encompasses a minimum of several thousand artifacts, comprising numerous fragments of finished products (glassware, ceramic tableware of both local and Roman origin, jewellery, dress accessories, and various household items), evidence of diverse production activities (defective and discarded objects, waste, raw materials, production facilities, the majority of which are primarily associated with glassworking), and remains of archaeological structures of either habitation or other functions. A comprehensive compendium of reports illustrating the outcomes of these studies is available for perusal. The majority of these reports are stored in the Scientific Archives of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv). A proportion of the field documentation is also held by the Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies (Kyiv).

All of the aforementioned institutions are presently receptive to collaboration with scholars, despite the prevailing state of martial law. However, experience shows that the dispersion of materials often poses a serious challenge to preserving the integrity of archaeological collections (Levada 2003).

A significant dilemma encountered when working with materials from excavations conducted in the last century pertains to the verification of available sources. In instances where communication with participants or eyewitnesses of the process is impossible, the sole source of information remains field and reporting documentation. The quantity and quality of this information is contingent on the methodological approach adopted for fixation

of the archaeological situation during excavations. The latter is significantly divergent from the modern one*, which to a certain extent restricts our interpretative capabilities, for example, in determining the location of individual finds in space or their correlation with specific archaeological structures.

Conclusions

Summarising the aforementioned points, the following remarks can be made. The materials of Smishko's excavations are undoubtedly a significant source for the study of human life in Komariv between the end of the Early Roman and the beginning of the Migration periods. The involvement of these finds, as demonstrated above, presents a valuable opportunity to explore processes that extend far beyond the confines of Middle Dniester region. A mere fraction of the substantial corpus of data collected during the course of five years of Komariv excavations has thus far been introduced to the scientific community. The potential of this information is worthy of careful assessment and deeper rethinking, and a comprehensive analysis, systematization and publication of these materials should be an important step on this path.

Список літератури / References

Antonaras A. Ch. *Glassware and Glassworking in Thessaloniki 1st Century BC — 6th Century AD*. Oxford: Archaeopress Archaeology. 2017. 383 p.

Bezborodov M. A. Issledovanie stekol iz steklodelatel'noj masterskoj III—IV vv. u s. Komarovo. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia ta Volyni* [Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area]. 1964. Vyp. 5. S. 81–85. (In Russian)

Безбородов М. А. Исследование стекол из стеклоделательной мастерской III—IV вв. у с. Комарово. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині*. 1964. Вип. 5. С. 81–85.

Charleston R. J. Glass Furnaces Through the Ages. *Journal of Glass Studies*. 1978. 20. PP. 9–33.

* The comprehensive documentation of material on plans with indication of depth and description of finds became a widespread practice only in the final decade of the twentieth century.

Clair A. St. Carving as Craft: Palatine East and the Greco-Roman Bone and Ivory Carving Tradition. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 2003. 244 p.

Eggers H.-J. Zur absoluten Chronologie der Römischen Kaiserzeit im Freien Germanien. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*. 1955. 2. PP. 196–252.

Godłowski K. The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego. 1970. 126 p.

Gosner L. R. Subsidiary Industries and Cross-Craft Production in the Roman Mining Landscapes of Southwest Iberia. *Ancient Mining Landscapes. Panel 4.2. Archaeology and Economy in the Ancient World: Proceedings of the 19th International Congress of Classical Archaeology*, Cologne/Bonn 2018, Band 25 / eds. F. Hulek, S. Nomicos. Heidelberg, Propylaeum. 2022. PP. 113–128. <https://doi.org/10.11588/propylaeum.896>.

Kokowski A. Zagadnienie dyspersji szklanych pucharkyw ze «szlifowanymi owalami» i naczyń cienkościennych w swietle materiałów z Komarowa nad Dniestrem. *Archeologia*. 1991. XVIII. PP. 209–218.

Lenfers S. Die Glasfunde einer Siedlung der Černjachov-Sântana-de-Mureș-Kultur bei Komariv, Oblast Tscherniwi, Ukraine. Der Versuch einer typologischen Aufarbeitung der Gläser aus den Ausgrabungen der 1950er und 1960er Jahre. Freie wissenschaftliche Arbeit zu Erlangung eines Mastergrades im Fachbereich Geschichts- und Kulturwissenschaften der Freien Universität Berlin im Masterstudiengang Prähistorische Archäologie. 2019. 286 p.

Levada M. Ye. Mohyl'nyk Cherepashyntsi: sprobа arkhivnoi rekonstruktsii doslidzhen' arkeolohichnoi pam'iatky. *Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kul'tura* [Landmarks of Ukraine. History & Culture]. 2003. No. 4. S. 12–19. (In Ukrainian)

Левада М. Є. Могильник Черепашинці: спроба архівної реконструкції досліджень археологічної пам'ятки. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2003. № 4. С. 12–19.

Magomedov B. V. Velyka Snitynka 2 — poselennia hrebinykyv III–V st. n. e. *Starodavnie vyrobnytstvo na terytorii Ukrainy* / red. S. V. Pan'kov. Kyiv: Naukova dumka, 1992. С. 94–116. (In Ukrainian)

Магомедов Б. В. Велика Снітинка 2 — поселення гребінників III–V ст. н. е. *Стародавнє виробництво на території України* / ред. С. В. Паньков. Київ: Наукова думка, 1992. С. 94–116.

Meredith H. G. Late Antique Glass Carving as Cross-Craft. *Journal of Late Antique, Islamic and Byzantine Studies*. 2024. Vol. 3. Iss. 1–2. PP. 152–178. <https://doi.org/10.3366/jlaibs.2024.0031>.

Meredith H. G., Murphy E. A. An Introduction to Late Antique Cross-Craft Studies. *Journal of Late Antique, Islamic and Byzantine Studies*. 2024. Vol. 3. Iss. 1–2. PP. 138–151. <https://doi.org/10.3366/JLAIBS.2024.0030>.

Murphy E. A., Snyder R. Bound by Binders: Multicraft Organisation and Industrial Interdependence of Lime Production for Mortar in the Eastern Mediterranean during Late Antiquity. *Journal of Late Antique, Islamic and Byzantine Studies*. 2024. Vol. 3. Iss. 1–2. PP. 179–208. <https://doi.org/10.3366/JLAIBS.2024.0032>.

Näsman U. Glas och handel i senromersk tid och folkvandringstid. En studie kring glas från Eketorp-II, Öland, Sverige. Uppsala: Institutionen för Arkeologi. 1984. 166 p.

Opreanu C. H., Lăzărescu V.-A. Antler Comb Production in the Settlement at Suceagu-Rădaia (Cluj County). A Contribution to the Study of the Cultural Contacts at the Beginnings of the Migration Period. *Ephemeris Napocensis*. 2022. XXXII. PP. 95–134. <https://doi.org/10.33993/ephnap.2022.32.95>.

Palade V. Ateliere pentru lucrat piepteni din os din sec. IV e.n. de la Bîrlad-Valea Seacă. *Arheologia Moldovei*. 1966. IV. PP. 261–277.

Palade V. Noi ateliere de lucrat piepteni din corn de cerb în secolul al IV-lea e.n. la Valea Seacă Bîrlad. *Carpica*, 1969. II. PP. 233–252.

Palade V. Un nou centru de prelucrare a cornului de cerb din secolul al IV-lea e.n. de la Fedești, com. Șuletea (jud. Vaslui). *Carpica*. 1971. IV. PP. 207–214.

Petrauskas O., Avramenko M. The Settlement Komariv-Glass-Production Centre in the European Barbaricum: A Cultural and Natural Environment. *Plural. History, Culture, Society*. 2019. Vol. 7. No. 2. PP. 68–91.

Petrauskas O. V. Deiaki pidsumky doslidzhen' kompleksu pam'iatok pizn'oryms'koho chasu bilia s. Komariv. *Cherniakhiv's'ka kul'tura. Do 120-richchia vid dnia narodzhennia V. P. Petrova* (Oium, 4) / red. O. V. Petrauskas, S. A. Horbanenko. Kyiv: Instytut arheolohii Natsional'noi akademii nauk Ukrainy. 2014a. S. 165–183. (In Ukrainian)

Петраускас О. В. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів. *Черняхівська культура. До 120-річчя від дня народження В. П. Петрова* (Оіум, 4) / ред. О. В. Петраускас, С. А. Горбаненко. Київ: Інститут археології Національної академії наук України. 2014а. С. 165–183.

Petrauskas O. Komariv — ein Werkstattzentrum barbarischen Europas aus spätrömischer Zeit (Forschungsgeschichte, einige Ergebnisse und mögliche Perspektiven). *Ephemeris Napocensis*. 2014b. XXIV. PP. 87–116.

Petrauskas O., Shyshkin R. Glass-production Workshop of the Hunnic Times Near Komariv on the Dnister River. *Archaeologia Polona*. 2024. Vol. 62. PP. 133–158. <https://doi.org/10.23858/APa62.2024.3555>.

Rau G. Facettschliffgläser und die Chronologie der Spätkaiserzeit. *Archäologisches Korrespondenzblatt*. 1973. Bd. 3. PP. 441–446.

Rau G. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. Nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum. *Acta Praehistorica et Archaeologica*. 1972. Bd. 3. PP. 109–214.

Rau G. Spätantike Glasfunde im Karpatenraum. *Zeitschrift für Ostforschung*. 1975. Bd. 24. PP. 464–485.

Rau G. Zur Provenienzfrage spätantiker Gläser. *Archäologisches Korrespondenzblatt*. 1974. Bd. 4. PP. 371–378.

Rumyantseva O., Belikov C. A Late Roman Glass Workshop at Komarov (Middle Dniester) and the Problem of the Origin of “Barbarian” Facet Cut Beakers. *Annales du 20e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre (Fribourg/Romont, 7–11 septembre 2015)* / eds. S. Wolf, A. de Pury-Gysel. Romont: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2017. PP. 257–266.

Rumyantseva O. S. Konicheskie kubki v areale chernjahovskoj kul'tury: kollekciya Istoricheskogo muzeja i othody masterskoj v Komarove. *Drevnie pamjatniki, kul'tury i progress. A caelo usque ad centrum. A potentia ad actum. Ad honores* / red. I. V. Rukavishnikova, O. A. Radjush. Moskva: Institut arheologii Rossijskoj akademii nauk, 2020. S. 172–179. (In Russian)

Румянцева О. С. Конические кубки в ареале черняховской культуры: коллекция Исторического музея и отходы мастерской в Комарове. *Древние памятники, культуры и прогресс. A caelo usque ad centrum. A potentia ad actum. Ad honores* / ред. И. В. Рукавишников, О. А. Радюш. Москва: Институт археологии Российской академии наук, 2020. С. 172–179.

Rumyantseva O. S. Litoe steklo s poselenija chernjahovskoj kul'tury Komarov: prestizhnaja posuda ili syr'e steklodelatel'noj masterskoj? *Kratkie soobshhenija Instituta Arheologii* [Brief Communications of the Institute of Archaeology]. 2016. Vyp. 245. S. 203–218. (In Russian)

Румянцева О. С. Литое стекло с поселения черняховской культуры Комаров: престижная посуда или сырье стеклоделательной мастерской? *Краткие сообщения Института Археологии*. 2016. Вып. 245. С. 203–218.

Rumyantseva O. S. Stekol'naja masterskaja v Komarove: harakter i osobennosti proizvodstvennogo kompleksa. *Cherniakhivs'ka kul'tura. Do 120-richchia vid dnia narodzhennia V. P. Petrova* (Oium, 4) / red. O. V. Petrauskas, S. A. Horbanenko. Kyiv: Instytut arheolohii Natsional'noi akademii nauk Ukrainy, 2014a. S. 184–197. (In Russian)

Румянцева О. С. Стекольная мастерская в Комарове: характер и особенности производственного комплекса. *Черняхівська культура. До 120-річчя від дня народження В. П. Петрова* (Oium, 4) / ред. О. В. Петраускас, С. А. Горбаненко. Київ: Інститут археології Національної академії наук України, 2014a. С. 184–197.

Rumyantseva O. S. Stekljannye sosudy so shlifovannym dekorom i hronologija poselenija Komarov. *Problemy vzaimodejstviya naselenija Vostochnoj Evropy v jepohu Velikogo pereselenija narodov* (Ranneslavjanskij mir, 15) / red. A. M. Oblomskij. Moskva: Institut arheologii Rossijskoj akademii nauk, 2014b. S. 401–435. (In Russian)

Румянцева О. С. Стекланные сосуды со шлифованным декором и хронология поселения Комаров. *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов* (Раннеславянский мир, 15) / ред. А. М. Обломский. Москва: Институт археологии Российской академии наук, 2014b. С. 401–435.

Rumyantseva O. S. Riflenye formy i nahodki riflenogo stekla s poselenija chernjahovskoj kul'tury Komarov: k voprosu o hronologii i vidah produkcii stekol'noj masterskoj. *Evropa ot Latena do Srednevekov'ja: varvarskij mir i rozhdenie slavyanskij kul'tur: K 60-letiju A. M. Oblomskogo* (Ranneslavjanskij mir, 19) / red. V. E. Rodinkova, O. S. Rumjanceva. Moskva: Institut arheologii Rossijskoj akademii nauk, 2017a. S. 193–204. (In Russian)

Румянцева О. С. Рифленые формы и находки рифленого стекла с поселения черняховской культуры Комаров: к вопросу о хронологии и видах продукции стекольной мастерской. *Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур: К 60-летию А. М. Обломского* (Раннеславянский мир, 19) / ред. В. Е. Родинкова, О. С. Румянцева. Москва: Институт археологии Российской академии наук, 2017a. С. 193–204.

Rumyantseva O. S. Steklodelie za limesom: novye dannye ob organizacii proizvodstva i hronologii masterskoj v Komarove. *Stratum Plus*. 2017b. No. 4. S. 141–164. (In Russian)

Румянцева О. С. Стеклоделие за лимесом: новые данные об организации производства и хронологии мастерской в Комарове. *Stratum Plus*. 2017b. № 4. С. 141–164.

Rumyantseva O. S., Shcherbakov I. B. Steklo syrec s poselenija Komarov na Srednem Dnestre: himicheskij sostav i dannye o haraktere i hronologii steklodatel'nogo kompleksa pozdnerimskogo vremeni. *Stratum plus*. No. 4. 2016. S. 299–318. (In Russian)

Румянцева О. С. Щербаков И. Б. Стекло сырец с поселения Комаров на Среднем Днестре: химический состав и данные о характере и хронологии стеклоделательного комплекса поздне римского времени. *Stratum plus*. 2016. № 4. С. 299–318.

Rumyantseva O. S., Trifonov A. A., Khanin D. A., Cherviakovskaya M. V., Cherviakovsky V. S. Steklo-syrec iz Komarova: proishozhdenie, hronologija, praktiki steklodelov. *Jepoha vsadnikov na Severnom Kavkaze: k 90-letiju Very Borisovny Kovalevskoj* / red. Z. H. Albegova, D. S. Korobov, A. V. Mastykova. Moskva: Institut arheologii Rossijskoj akademii nauk, 2021. S. 299–324. <https://doi.org/10.25681/IARAS.2021.978-5-94375-377-0.299-324> (In Russian)

Румянцева О. С., Трифонов А. А., Ханин Д. А., Червяковская М. В., Червяковский В. С. Стекло-сырец из Комарова: происхождение, хронология, практики стеклоделов. *Эпоха всадников на Северном Кавказе: к 90-летию Веры Борисовны Ковалевской* / ред. З. Х. Албегова, Д. С. Коробов, А. В. Мاستыкова. Москва: Институт археологии Российской академии наук, 2021. С. 299–324. <https://doi.org/10.25681/IARAS.2021.978-5-94375-377-0.299-324>

Shchapova Ju. L. Masterskaja po proizvodstvu stekla u s. Komarovo (III–IV vv.). *Sovetskaja arheologija* [Soviet Archaeology]. 1978. No. 3. S. 230–242. (In Russian)

Щапова Ю. Л. Мастерская по производству стекла у с. Комарово (III–IV вв.). *Советская археология*. 1978. № 3. С. 230–242.

Shchapova Ju. L. Rezul'taty spektral'nogo analiza stekljannyh izdelij i braka iz steklodelatel'noj masterskoj, otkrytoj v s. Komarov, Chernovickoj oblasti. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia ta Volyni* [Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area]. 1964. Vyp. 5. S. 86–87. (In Russian)

Щапова Ю. Л. Результаты спектрального анализа стеклянных изделий и брака из стеклоделательной мастерской, открытой в с. Комаров, Черновицкой области. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині*. 1964. Вип. 5. С. 86–87.

Smishko M. Yu. Poselennia III–IV st. n. e. iz slidamy sklianoho vyrobnytstva bilia s. Komariv Chernivets'koi obl. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia ta Volyni* [Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area]. 1964. Vyp. 5. S. 67–80. (In Ukrainian)

Смішко М. Ю. Поселення III–IV ст. н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької обл. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині*. 1964. Вип. 5. С. 67–80.

Smishko M. Yu., Shchapova Ju. L. Raskopki u s. Komarovo-Dnestrovka. *Arheologicheskie otkrytija 1974 g.* / otv. red. B. A. Rybakov. Moskva: Nauka, 1975. S. 355. (In Russian)

Смишко М. Ю., Щапова Ю. Л. Раскопки у с. Комарово-Днестровка. *Археологические открытия 1974 г.* / отв. ред. Б. А. Рыбаков. Москва: Наука, 1975. С. 355.

Stern E. M. Audacis plebeia toreumata vitri. Souffler le verre dans les moules. *D'Ennion au Val Saint-Lambert. Le verre soufflé-moulé. Actes des 23e Rencontres de l'Association Française pour l'Archéologie du Verre. Colloque international Bruxelles-Namur 17–19 octobre 2008*. (Scientia Artis, 5) / ed. C. Fontaine-Hodiamont. Bruxelles: IRPA, 2010. PP. 25–38.

Stjernquist B. A Magnificent Glass Bowl from Uppåkra. *Continuity for Centuries. A Ceremonial Building and its Context at Uppåkra, Southern Sweden*. (Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8, 48) / ed. L. Larsson. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2004. PP. 103–151.

Straume E. Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. Oslo: Instituttet for sammenlignende kulturforskning, 1987. 158 p.

Taylor M., Hill D. Experiments in the Reconstruction of Roman Wood-Fired Glassworking Furnaces. *Journal of Glass Studies*. 2008. Vol. 50. PP. 249–270.

Tejral J. Einige Bemerkungen zur Chronologie der späten römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa. *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latenezeit bis zum Frühmittelalter* / eds. K. Godłowski, R. Madyda-Legutko. Krakow: Secesja, 1992. PP. 227–248.

Tejral J. Fremde Einflüsse und kulturelle Veränderungen nördlich der mittleren Donau zu Beginn der Völkerwanderungszeit. *Archaeologia Baltica*. 1986. T. VII. PP. 175–238.

Tejral J. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum. *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaauraum* / eds. J. Tejral, H. Friesinger, M. Kazanski. Brno: Spisy Archeologického ústavu AV ČR, 1997. PP. 321–362.

Tsyhylyk V. Do pytannia zarodzhennia sklianoho vyrobnytstva na Prykarpatti. Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia ta Volyni [Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area]. 2006. Vyp. 10. S. 100–106. (In Ukrainian)

Цигилик В. До питання зародження скляного виробництва на Прикарпатті. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині*. 2006. Вип. 10. С. 100–106.

Fig. 1. Komariv settlement: geographical location (A) and topographic position (B) of the site. General plan of the excavations conducted by M. Smishko (C-D). C — after Смішко 1969, D — after Смішко 1957.

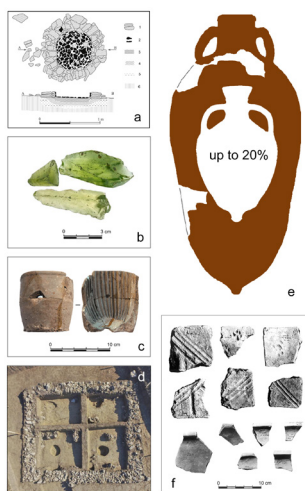

Fig. 2. Komariv phenomenon. Evidence of glassworking activity: remains of glass-melting furnace (a), pieces of raw glass (b) and ceramic moulds for blowing vessels with relief decoration (c). Remains of the stone construction, adhering to Roman architectural traditions (d), fragments of bricks and tiles, which are incongruous with the barbarian material culture (e). Roman amphorae (f), which along with the other categories of imported ceramic ware constitute up to 20% of wheel-thrown pottery documented in Komariv.

a — after Petrauskas 2014a, b — after Rumyantseva, Shcherbakov 2016, c — after Rumyantseva 2017a, d — photo by Oleh Petrauskas, e — create by author after Smishko 1964, f — after Смішко 1957.

Владислав Щепаченко

доктор філософії, науковий співробітник

Інститут археології НАН України

Просп. Володимира Івасюка, 12, 04210, Київ, Україна

Email: kartergovard@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9137-235X>

**КОМАРІВ: СТАРІ РОЗКОПКИ — НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ
(МАТЕРІАЛИ РОЗКОПОК МАРКІЯНА СМІШКА
1950–1960-х РОКІВ)**

Стаття являє собою спробу охарактеризувати історію вивчення та окреслити можливі перспективи майбутніх досліджень колекції матеріалів, здобутих під час розкопок Комарова під керівництвом Маркіяна Смішка у період 1950–1960-х рр. Відкрита в середині минулого століття, ця пам'ятка насамперед відома як унікальна склообробна майстерня, розташована за межами Лімесу, в ареалі культури Черняхів/Синтана де Муреш, більш як за 300 км від найближчої ділянки римського кордону. Свідчення оброблення скла, зокрема залишки склоплавильної печі, шматки сирцевого скла, уламки ковпачків, а також фрагменти форм для видування посудин вперше були задокументовані в Комарові саме під час розкопок М. Смішка. Загалом протягом п'яти польових сезонів (1956–1957, 1962, 1965, 1969) на ділянці поселення, що охоплює майже половину площі, розкопаної тут на цей момент, зусиллями археологів виявлені 37 об'єктів пізньоримського часу — початку доби Великого переселення народів (серед них зокрема і залишки склоплавильної печі та кам'яної будівлі) та три споруди ранньозалізної доби, тисячі уламків скляного посуду, імпортованих та місцевих керамічних посудин, сотні виробів із кольорових металів та безліч інших елементів матеріальної культури місцевого населення. Результати цих масштабних досліджень були опубліковані автором розкопок у вигляді незначної за обсягом оглядової статті. Об'єктом уваги наступних дослідників доробку Смішка стали переважно окремі категорії знахідок, насамперед пов'язаних із обробленням скла у Комарові. Інші матеріали дослідження поселення досі так і не були залучені до наукового обігу. Результати розкопок М. Смішка залишаються важливим джерелом для вивчення життя в Комарові протягом пізньоримського часу — початку доби Великого переселення народів, а також відкривають перспективи для вивчення різноманітних процесів, що виходять далеко за межі Середнього Подністров'я. Потенціал цієї інформації безперечно вартий ретельної оцінки та глибокого переосмислення, і комплексний аналіз, систематизація і публікація цих матеріалів мають стати важливим кроком на цьому шляху.

Ключові слова: Комарів, склоробна майстерня, розкопки М. Смішка, пізньоримський час, початок доби Великого переселення народів, черняхівська культура, Східна Європа.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій. У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 05.01.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 05.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 23.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-10>
УДК 069.5:737.1]:378.4(477.54-25)(091)

Олег Калугін

магістр історії, аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: kalugin10oleg@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8485-9060>

Кирило Мизгін

доктор габілітований, ад'юнкт

Варшавський університет

Вул. Краківське Передмістя, 26/28, 00-927, Варшава, Польща

E-mail: k.myzgin@uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5881-3376>

«ЗНИЩИВ НАМ ПАН ВЕСЬ НУМІЗМАТИЧНИЙ КАБІНЕТ...». КОЛЕКЦІЯ МОНЕТ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Як цитувати: Калугін О., Мизгін К. «Знищив нам пан весь нумізматичний кабінет...». Колекція монет Харківського університету між двома світовими війнами. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 192–208. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-10>

How to cite: Kaluhin O., Myzgin K. "You've Completely Wrecked Our Entire Numismatic Collection...". The Kharkiv University Coin Collection Between the Two World Wars. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 192–208. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-10> (In Ukrainian)

© Калугін О., Мизгін К., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

У статті розглянуто малодосліджений міжвоєнний період історії нумізматичної колекції Харківського університету — одного з найстаріших університетських зібрань подібного типу в Україні, який відіграв важливу роль в освітньому та музейному процесах міста. Після активного поповнення упродовж XIX — початку XX ст., зокрема завдяки надходженню монет із Несвізької колекції Радзивіллів, подальша доля цього зібрання в період 1920–1930-х рр. перетворилася переважно на історію втрат. Зазначено, що перші втрати могли статися ще за Громадянської війни 1918–1920 рр., коли колекцію, імовірно, було пограбовано під час евакуації з Харкова. Особливу увагу приділено подіям, пов'язаним із Ризьким мирним договором 1921 р., за яким Польща домоглася повернення частини культурних цінностей, серед них — щонайменше восьми тисяч монет із Несвізької колекції Радзивіллів, що входила до складу університетського зібрання. На основі архівних джерел і публікацій міжвоєнного часу простежено процес ревіндикації цих матеріалів, визначено коло установ і осіб, причетних до їх передачі, та окреслено нерозв'язані питання щодо складу й кількості монет. Після повернення до Польщі монети надійшли до Нумізматичного кабінету Державного монетного двору, а згодом увійшли до складу Національного музею у Варшаві. Під час Другої світової війни колекція музею була депаспортизована, тому нині монети з Несвізької збірки є частиною його фондів, але без можливості їх виокремлення. Окремо розглянуто наслідки реорганізації 1920–1930-х рр., коли поповнення не компенсували втрат. Під сумнів поставлено відомості про 40-тисячний обсяг колекції напередодні Другої світової війни; імовірно, вона налічувала не більш як 8–10 тисяч екземплярів. Під час німецької окупації Харкова колекція зазнала остаточного знищення — більшість монет було розграбовано, втрачено або знищено під час пожежі.

Ключові слова: Харківський університет, нумізматичний кабінет, колекція Радзивіллів, Ризький мирний договір, Друга світова війна.

Історія нумізматичної колекції Харківського університету досить добре досліджена в межах періоду від її заснування до початку Першої світової війни (Kovrizhnykh 2001; 2003; 2006; 2012). Відомо, що її започаткував куратор університету, попечитель Харківського навчального округу граф С. О. Потоцький (1762–1829 рр.): у 1804 р. він передав університету в дар 820 срібних і 20 золотих монет (Kovrizhnykh 2001, 185). Найбільше ж поповнення колекції пов'язане з ім'ям адмірала П. В. Чичагова (1767–1849), який у 1814 р. передав університету конфісковану ним колекцію із замку Радзивіллів у Несвіжі під Мінськом, захоплену під час кампанії 1812 р. (більш детально див. Бул' 2021).

Це зібрання налічувало 13 271 монету та медаль переважно польського і західноєвропейського походження, різних історичних періодів (Kovrizhnykh 2001, 187). Надалі колекцію поповнювали шляхом закупівель або пожертв. Станом на 1 січня 1913 р. вона налічувала 18 318 монет, а до 1 січня 1917 р. — 18 370 одиниць зберігання (Kovrizhnykh 2003, 312–313; див. також: Shertsl, 1910; 1912).

Після завершення Другої світової війни ректор Харківського університету Н. П. Барабашов, описуючи завдану шкоду, зазначив, що було втрачено нумізматичну колекцію, яка на той момент налічувала близько 40 тисяч монет (Barabashov 1945, 4). Отже, між 1917 і 1941 рр. колекція мала би збільшитися більш ніж удвічі — на понад 20 тисяч одиниць. З яких джерел могло відбутися таке істотне поповнення? Якими подіями воно могло бути зумовлене? І, зрештою, чи справді воно було?

На жаль, міжвоєнний період в історії нумізматичної колекції Харківського університету залишається майже не вивченим. Цій проблематиці ми вже присвятили окрему статтю (Kalugin, Myzgin 2019), проте отримані після цього нові матеріали дозволяють дещо доповнити наші попередні спостереження. Отже, метою цієї статті є не так створення повної картини розвитку колекції у зазначений час, як окреслення ключових подій у її історії в міжвоєнний період та привернення уваги до проблеми її реконструкції.

Забігаючи наперед, зазначимо: міжвоєнна історія нумізматичної колекції Харківського університету — це період не її поповнення, а, на жаль, період її великих утрат. Власне, ця історія втрат фактично починається від моменту встановлення радянської влади.

На наш погляд, перших можливих втрат колекція могла зазнати ще під час Громадянської війни 1918–1920 рр. Письменник Ю. М. Кларов у своїй книзі «Станція призначення — Харків» (Klarov 1986, 64) наводить оригінальний текст «Довідки підвідділу мінц-кабінетів і ювелірних колекцій Народного комісаріату художньо-історичних цінностей РСФРР», складеної Л. Гейштором і підписаної завідувачем підвідділу Б. Лапшиним на запит начальника бригади «Мобіль» Центrorозшуку РСФРР Л. Б. Косачевського.

Згідно з цим документом навесні 1919 р., під час наступу на Харків армії А. І. Денікіна, Харківська комісія охорони пам'яток мистецтва і старовини звернулася до командування Червоної армії з проханням про евакуацію до Курська найбільш цінних експонатів Музею витончених мистецтв Харківського університету, зокрема й таких, що походили з нумізматичної колекції. Для цього було виділено спеціальний вагон, який «причепили до ешелону, що евакуював з міста родини партійних, військових, радянських і профспілкових працівників. Однак 10 червня 1919 р., за п'ятнадцять — двадцять верст південніше станції Белгород Курсько-Харківської залізниці, на потяг напала невідома банда. Під час перестрілки було вбито кількох червоноармійців, що супроводжували ешелон, а також п'ятьох осіб із числа евакуйованих. Колекції були пограбовані. Подальша доля працівників музею, які перебували у спеціальному вагоні (три особи), залишилася невідомою» (пер. з рос.)^{*} (Klarov 1986, 64).

Сьогодні ми не беремося остаточно підтвердити достовірність цих подій — загалом ця історія виглядає не до кінця зрозумілою і рідко згадується в офіційній історії університету. Б. П. Зайцев і В. О. Латишева припустили, що пограбування було здійснено «одним із летючих загонів Н. І. Махна» з огляду на те, що деякі експонати з Музею витончених мистецтв Харківського університету, зокрема й монети, згодом траплялися в Гуляйполі, де базувався Н. І. Махно (Zaitsev, Latysheva 1992, 105). За даними дослідників, частина експонатів, що залишилася в Харкові, відповідно до матеріалів розслідування Харківської Надзвичайної Комісії, потрапила до рук приватних колекціонерів і зникла безслідно (Zaitsev, Latysheva 1992, 105). Підтвердити або спростувати цей факт могли б інвентарні книги предметів Музею витончених мистецтв і Нумізматичного кабінету за 1920 р., однак вони не збереглися.

У будь-якому разі можна припустити, що в період Громадянської війни 1918–1920 рр. нумізматична колекція Харківського університету зазнала втрат, обсяг яких на сьогодні залишається не встановленим.

^{*} Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторам статті.

У 1920 р. університет зазнав реорганізації — на його базі було створено Академію теоретичних знань (Bakirov et al. 2004, 305). Того ж року університетський Археологічний музей, частиною якого стала нумізматична колекція, отримав статус міського (Zaitsev, Latysheva 1992, 105). Припускають, що певна частина монет із нього була передана до інших музеїв міста для формування окремих колекцій (Beidin et al. 2006, 4). Обсяг цих передач, як і питання про те, чи надходили до колекції нові монети в той період, залишаються невідомими: документація того часу майже повністю втрачена в роки Другої світової війни.

Найбільших втрат нумізматичний кабінет, який тоді входив до складу міського Археологічного музею, зазнав у період з 1920-х рр., у час, коли університет існував під назвою Харківський інститут народної освіти (Bakirov et al. 2004, 307). Цікаво, що цей епізод абсолютно не висвітлений в офіційній історії університету, хоча, як можна буде побачити нижче, він був досить значущим.

Ці втрати були безпосередньо пов'язані з умовами Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р., який оформив результати радянсько-польської війни 1919–1921 рр.¹ Згідно зі статтею XI, пунктом 1-б, «Україна й Росія повертають Польщі слідуючі речі, вивезені до України або Росії за час з 1-го січня 1772 р. з території Польської Республіки: ... б) книгозбірні, книжні археологічні й архивні збірки, мистецькі твори, стародавні речі в також всякого роду колекції й речі, що мають історичну, національну, мистецьку, археологічну й наукову чи взагалі культурну цінність. Збірки й речі ... повертаються незалежно від того, при яких обставинах або згідно з якими розпорядженнями за яких обставин або за якими распорядженнями тогочасної влади їх було вивезено, а також незалежно від того, якій правній чи фізичній особі спочатку чи після вивозу вони належали»². У пункті 7 цієї ж статті спеціально зазначалося, що «... систематизовані, науково-опрацьовані й становлячі викінчено-ціле колекції, котрі є основою скарбниці

¹ Dziennik Ustaw. 1921. Nr 49. Poz. 300. S. 814–867. У наведених цитатах з документа збережено оригінальну орфографію.

² Dziennik Ustaw ... S. 814–867.

світового культурного значіння — не повинні руйнуватися, ... повинна залишатися на місці за еквівалент у формі річі рівного наукового або мистецького значіння»³.

Однак генеральна угода між СРСР і Польською Республікою про повернення архівів та пам'яток культури була підписана у Варшаві лише 16 листопада 1927 р. (Matelski 2011, 70–74).

У 2017 р. вийшло дослідження Є. В. Лепехіної, присвячене процесу передачі Державним Ермітажем Польщі відповідно до Ризького договору еквівалентної колекції Варшавського університету (Lepekhina 2017, 78–104). Це дослідження є цінним не лише з огляду на наведені факти та докладну бібліографію, але й завдяки низці архівних матеріалів, що висвітлюють сам процес підготовки та передачі колекції (Lepekhina 2017, 89–96). Подібне також могло відбуватись і щодо харківського зібрання.

Варто зазначити, що сам процес передачі не тільки ермітажної колекції, але й інших зібрань до Польщі, розпочався зовсім не одразу після підписання договору 1921 р., що свого часу спричинило обурення польської сторони. Наприклад, голова Краківського відділу Нумізматичного товариства А. Волянський і секретар відділу Л. Гурський опублікували 1924 р. в журналі «Нумізматичні та археологічні новини» (Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne) відкритий лист-протест, адресований міністрові закордонних справ, у якому повідомляли, що в період 1921–1924 рр. до Польщі було передано менше ніж півтора відсотка з 75 187 одиниць монет, що підлягали поверненню (Górski, Wolański 1924, 73). Імовірно, саме це звернення пришвидшило передачу предметів з Ермітажу: 30 березня 1925 р. директор музею отримав розпорядження від Головного управління наукових, науково-художніх та музейних установ надати відомості про стан колекції Варшавського університету, на що вже 3 квітня було надано відповідь: з Варшави було вивезено 18 111 одиниць (Lepekhina 2017, 85). Зрештою, скориставшись правом еквівалентної заміни,

³ Dziennik Ustaw ... S. 814–867.

для передачі з колекції Ермітажу було відібрано 11 397 монет і медалей (Lepekhina 2017, 87). З польського боку Комісію з прийому колекції очолював професор М. Гумовський. 5 липня 1928 р. колекція в зазначеній кількості була передана польській делегації, а два ящики, у які вона була запакована, — опломбовані Ленінградською портовою митницею (Lepekhina 2017, 88; Lepekhina 2017, 96). Згодом М. Гумовський у своїх спогадах, опублікованих у 1965 р., писав про успішне прибуття ящиків до Варшави (Gumowski 1965, 111).

У випадку з нумізматичною колекцією Харківського університету поверненню мали підлягати монети з Несвізького зібрання Радзивіллів, а також монети з колекції Віленського університету. На сьогодні єдине пряме свідчення факту повернення частини колекції Харківського університету відповідно до Ризького договору 1921 р., що стосується згаданих польських зібрань, міститься у «Спогадах нумізмата» (Wspomnienia numizmatyka) професора М. Гумовського, який, власне, і очолював Комісію з прийому цих колекцій (Gumowski 1965, 99–104).

З місією повернення монет за Ризьким договором М. Гумовський, за його ж спогадами, двічі перебував у Харкові — у 1924 та 1925 рр. (Gumowski 1965, 101–102). Перший візит М. Гумовського був присвячений лише переговорам про передачу колекції. У переговорах брали участь професори університету Д. І. Багалій, Н. С. Гольдін та ін. М. Гумовський зазначав, що самі переговори були для нього надзвичайно складними, оскільки він не мав каталогу Несвізької колекції, а лише дуже загальний перелік монет. Було вирішено надати харківській стороні рік для підготовки відібраних М. Гумовським монет-еквівалентів для передачі (Gumowski 1965, 102). Варто зазначити, що як під час цих переговорів, так і надалі йшлося лише про повернення колекції Радзивіллів — монети з колекції Віленського університету не згадували.

До 1925 р., як зазначає М. Гумовський, монети були підготовлені: загорнуті в папір і поміщені у велику залізну скриню, яку опечатав консул Польської Республіки в Харкові. До польського кордону скриня мала залишатися під охороною радянської міліції, а після її перетину — під охороною польської поліції (Gumowski 1965, 102). Гумовський досить докладно описує процес прийому колекції, зокрема наводить свою

промову, звернену до професорів університету. У ній він висловлює захоплення містом та університетом, а на зауваження професора Д. І. Багалія про те, що «пан знищив нам весь нумізматичний кабінет, витягнувши з нього найкращі зразки монет і медалей і позбавивши нас найціннішої частини зібрання»⁴, відповідає, що претензії слід адресувати радше не йому, а адміралу Чичагову, який свого часу пограбував Несвізьський палац (Gumowski 1965, 103).

Слід зауважити, що, попри відсутність документального підтвердження факту передачі, наявні окремі відомості, які опосередковано свідчать про її здійснення. Розглянемо їх детальніше.

Одне з таких свідчень міститься в листуванні завідувача нумізматичним кабінетом Ермітажу Н. П. Бауера з завідувачем нумізматичного кабінету Державного історичного музею в Москві О. В. Орешниковим. Ідеться про лист Бауера до Орешникова, датований 23 квітня 1930 р., у якому, зокрема, згадується куратор нумізматичної колекції Харківського університету І. Г. Спаський — майбутній керівник нумізматичного відділу Ермітажу та знаний фахівець. Н. П. Бауер пише: «Вас [тобто О. В. Орешникова — О. К., К. М.], можливо, зацікавить новина, що мій учень І. Г. Спаський став завідувачем Харківського нумізматичного зібрання. На жаль, зібрання вже не те, що було за часів Шерця і під час складання ним каталогу: Гумовський його добряче “потріпав”» (пер. з рос.) (Haidukov 2014, 548–549). Як бачимо, ці два речення не лише підтверджують факт передачі колекції комісії під керівництвом М. Гумовського, але й свідчать про те, що навіть через п’ять років після цих подій її наслідки оцінювалися як істотно негативні.

Найкращим свідченням є карточка, яка зберігається у зібранні Національного музею у Варшаві*: «Zbiór numizmatyczny t. zw. charkowski t.j. nieświeski — otrzymany 9.XI.1925 w dwóch skrzyniach i sepecie znajduje się jako depozyt w Zbiorach Państwowych. Protokół przyj. 22.XII.25 980/25 Inny nieco spis» (Więcek 2019, 6–7)**. Варто звернути увагу, що йдеться

⁴ Оригінальний текст: «...rozbił nam Pan cały gabinet numizmatyczny, wyciągając z niego najpiękniejsze okazy monet i medali i pozabawiając nas najcenniejszej części zbiorów...» (Gumowski 1965, 103).

* На жаль, на момент підготовки публікації карточка була на реставраційних працях.

** «Нумізматична колекція т. зв. “харківська”, тобто “несвізька”, — отримана 9.XI.1925 у двох скринях і сепеці, — зберігається як депозит у Державних Зібраннях. Протокол прийому від 22.XII.25, № 980/25 Дещо інший опис.»

про дві великі скрині та малу скриньку (М. Гумовський писав про одну — тобто монети могли бути перепаковані), не вказано точну кількість монет і те, що колекція є частиною Польського державного фонду.

Одним із головних питань, що виникають у зв'язку з передачею польській комісії Несвізької колекції є: скільки саме монет було повернуто. М. Гумовський згадує лише про кількість монет, отриманих з Ермітажу — 11 247 екземплярів (як уже зазначалося, фактично було передано 11 397 монет і медалей (Lepkchina 2017, 87), що становило майже 63 % від початкового зібрання (18 111 екземплярів) (Gumowski 1965, 106). Кількість же монет, відібраних для передачі з Харкова, нумізмат чомусь не наводить. Єдиним свідченням щодо їх обсягу є інформація з уже згаданого листа-протеста Краківського відділення Нумізматичного товариства. Зокрема там зазначено, що за домовленістю експертів обох сторін із харківської нумізматичної колекції Польщі мали бути повернуті 8 000 монет і медалей — замість конфіскованого у Несвіжі зібрання П. В. Чичаговим, яке налічувало 13 271 одиницю (Górski, Wolański 1924, 73), тобто приблизно 60 %.

Не зовсім зрозумілою залишається і подальша доля вже переданої Несвізької колекції. Сам М. Гумовський пише, що монети щасливо прибули до Варшави і, оскільки нащадки Радзивіллів не намагалися їх повернути, зібрання перейшло в державну власність і було передано до Нумізматичного кабінету Державного монетного двору, де монети навіть експонували в спеціальних вітринах. Згодом, за словами Гумовського, це зібрання увійшло до складу Національного музею у Варшаві (Gumowski 1965, 104). Останні дослідження польських колег із Національного музею у Варшаві показують, що монети з Несвізької колекції залишалися в цьому музеї до кінця серпня 1939 р., і якась частина, імовірно, античні монети, була підготовлена до евакуації (збереглися описи ящиків для евакуації, які були підписані літерами СН — імовірно, Харків (тобто польською Charków), та Е — ймовірно, Ермітаж (тобто — Ermitaż) (Więcek 2019, 11–12).

Закінчуючи цей сюжет, зазначимо ще один загадковий момент, на який звернув увагу Т. Венцек: у матеріалах Гумовського, що зберігаються в архіві Національного музею у Кракові, міститься записник, у якому подано докладний опис процесу ревіндикації колекції з Ерміта-

жу. На сторінці 36 цього документа міститься опис, що починається словами: «... Другим польським зібранням, повернення якого з російських рук було моїм завданням, була нумізматична колекція Варшавського університету, вивезена 1832 р. ...»*. Це прямо вказує, що першим об'єктом ревіндикації була Несвізька колекція з Харкова. Др. Венцек звернув увагу на той факт, що перші 35 сторінок цього записника відсутні, а отже, немає і опису монет, які належали до харківської колекції. Цілком імовірно, що цю частину було навмисно вилучено або приховано — можливо, самим Гумовським, хоча не можна виключити, що це зробила інша особа (Więsek 2019, 7).

Нині в самій колекції Національного музею у Варшаві неможливо виокремити монети, що походять із Несвізької колекції — після Другої світової війни зібрання було депаспортизоване, а самі монети не мають жодних маркувань. Водночас подальші пошуки нових документів, що стосуються історії цієї колекції у Варшаві, видаються перспективними.

У 1933 р. відбулася чергова реорганізація, і на базі Харківського інституту народної освіти було відновлено Харківський державний університет (Bakirov et al. 2004, 366). Історико-археологічний музей, а разом з ним і Нумізматичний кабінет увійшли до складу історичного факультету університету й перебували в підпорядкуванні кафедри давньої історії та археології (Zaitsev, Latysheva 1992, 106).

Імовірно, у цей час, аж до німецької окупації, тривало поповнення колекції музею та кабінету новими експонатами (музей займав два поверхи в головному корпусі університету на вул. Університетській). Матеріали надходили до музею і раніше — протягом 1920-х рр, насамперед завдяки дослідженням його директора О. С. Федоровського (Zaitsev, Latysheva 1992, 105). У 1930-ті рр. поповнення колекції продовжив новий директор музею І. М. Луцкевич (Zaitsev, Latysheva 1992, 106). Наскільки інтенсивним було в цей час поповнення нумізматичної колекції — достеменно невідомо. Лише у 1930 р. вона

* Оригінал тексту: «Drugim zbiorem polskim, którego odzyskanie z rąk rosyjskich było moim zadaniem, była kolekcja numizmatyczna Uniwersytetu Warszawskiego, wywieziona w 1832 r.».

поповнилася Безлюдівським скарбом, що складався з 1092 срібних арабських дирхемів IX–X ст. та їх наслідувань (Zaitsev, Latysheva 1992, 107).

Коли оцінюють кількість монет, що зберігалися в Нумізматичному зібранні Харківського державного університету імені О. М. Горького в останній рік перед німецькою окупацією, тобто у 1940 р., традиційно вживають цифру 40 тис. (Zhuravskiy, Zaitsev, Myhal 1989, 95; Zaitsev, Latysheva 1992, 106–107; Beidin et al. 2006, 5).

Нагадаємо, що станом на 1 січня 1917 р. колекція налічувала 18 370 монет і медалей. Після цього, імовірно, частина зібрання була втрачена в роки Громадянської війни 1918–1920 рр.; колекція зменшувалася також унаслідок передачі матеріалів іншим музеям міста у 1920-х рр.; нарешті, щонайменше 8 тис. монет і медалей згідно з Ризьким договором 1921 р. було передано Польській Республіці. Навіть найскромніші підрахунки дозволяють говорити про втрати Нумізматичного зібрання протягом 1917–1925 рр. у кількості не менш як 10 тис. екземплярів. Звичайно, певне поповнення відбувалося в період 1920–1930-х рр., про що йшлося вище. Проте нагадаємо, що у 1930 р. Н. П. Бауер, посилаючись на слова І. Г. Спаського, писав, що харківське нумізматичне зібрання вже не було таким приголомшливим, як за часів Р. І. Шерцеля. Отже, протягом десятиліття перед німецькою окупацією Нумізматичне зібрання Харківського університету якимось дивом мало би збільшитися у 3–4 рази.

Як правило, дослідники в цьому питанні посилаються на працю Ю. І. Журавського, Б. П. Зайцева та Б. К. Мигаля «Харківський університет у роки Великої Вітчизняної війни» (Zhuravskiy, Zaitsev, Myhal 1989). Автори ж, своєю чергою, посилаються на статтю ректора університету, професора (пізніше — академіка) Н. П. Барабашова «Найстаріший університет України», опубліковану 27 січня 1945 р. у № 18 газети «Правда України» (Barabashov 1945, 4). Н. П. Барабашов, описуючи втрати, яких зазнав університет у роки війни, справді наводить таку цифру: «Тут же [тобто в університеті — О. К., К. М.] було створено одну з найбільших у Союзі нумізматичних колекцій, що налічувала 40 000 монет, починаючи з VII століття до н. е.» (Barabashov 1945,

4). Як і належить жанру газетної статті, її автор не наводить жодних посилань на це твердження. Поки що немає підтвердження цієї інформації в інших довоєнних джерелах чи публікаціях. Водночас саме ці дані Н. П. Барабашова, можливо, помилково або неправильно подані йому (а можливо, і свідомо написані для підсилення драматизму наслідків окупації), стали джерелом, яке, очевидно, ввело в оману цілі покоління подальших дослідників. На наш погляд, цифра, що її навів Н. П. Барабашов, значно перебільшена. Найімовірніше, ідеться не більш як про 8–10 тис. монет.

Доля Нумізматичної колекції в роки Другої світової війни, без перебільшення, була найбільш трагічною. З початком наступу німецьких військ на Харків у жовтні 1941 р. університет був евакуйований до Казахстану, у маленьке містечко Кизил-Орда. 10 грудня 1941 р. ректор підписав наказ № 1, яким оголошувалося про початок роботи Харківського університету імені О. М. Горького в Кизил-Орді. Евакуація відбувалася поспіхом. Ані університетські, ані міські музейні колекції практично не були переміщені, а сам університет через тривалі приготування, зумовлені зарахуванням студентів, розпочав роботу лише в січні 1942 р. (Korolivskiy 1955, 307–308). Уважають, що Археологічний музей університету включно з Нумізматичною колекцією були пограбовані німецькими окупантами (Zhuravskiy, Zaitsev, Myhal 1989, 95; Zaitsev, Latysheva 1992, 107). Як зазначалося в «Довідці про збитки, завдані гітлерівцями Харківському університету», «...були знищені експонати археологічного музею та розграбована нумізматична колекція — одна з найкращих у Радянському Союзі...»⁵.

Особливо значні втрати колекція зазнала під час пожежі в головному корпусі університету в березні 1943 р.: частина зібрання згоріла, інша — була розграбована (Beidin et al. 2006, 5). Співробітникам університету вдалося зібрати й зберегти лише незначну кількість монет, серед яких чимало обгорілих або оплавлених. За деякими відомостями, у 1980-х рр. серед харківських колекціонерів траплялися монети з тушевими написами номерів, які відповідали тим, що описав Р. І. Шерцль (Beidin

⁵ З довідки про збитки, завдані гітлерівцями Харківському університету. *Архів ХНУ імені В. Н. Каразіна*. 1933/44 р. Спр. 9. Арк. 62–63.

et al. 2006, 5–6). За даними Б. П. Зайцева та В. А. Латишевої, з довоєнних матеріалів уціліло менш ніж чверть Нумізматичної колекції (Zaitsev, Latysheva 1992, 107).

Підсумовуючи, слід констатувати, що історія нумізматичної колекції Харківського університету між двома світовими війнами є складним і багатшаровим процесом, у центрі якого лежить насамперед історія значних втрат. Перші істотні втрати були зумовлені подіями Громадянської війни 1918–1920 рр. та реорганізаційними змінами в університеті й Археологічному музеї на початку 1920-х рр. Однак найбільш масштабних і незворотних утрат колекція зазнала внаслідок двох ключових історичних подій. Перша з них пов'язана з радянсько-польською війною 1919–1921 рр., після якої, згідно з положеннями Ризького мирного договору 1921 р., Польській Республіці підлягали поверненню всі предмети, вивезені з її території після 1772 р. З Харківського нумізматичного зібрання було передано щонайменше 8 тис. монет, тотожних колекції Радзивіллів, яку з Несвізького палацу в 1812 р. вивіз адмірал П. В. Чичагов та подарував у 1814 р. університету. Другою, ще більш руйнівною подією стала Друга світова війна, яка спричинила величезні та безповоротні втрати нумізматичного фонду університету.

Список літератури / References

- Bakirov V. S., Dukhopelnykov V. M., Zaitsev B. P. та ін. Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina za 200 rokiv. Kharkiv: Folio, 2004. 750 s. (In Ukrainian)
- Бакіров В. С., Духопельников В. М., Зайцев Б. П. та ін. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.
- Barabashov N. P. Stareishiy universytet Ukrainy. *Pravda Ukrainy* [Truth of Ukraine]. 1945. No. 18. S. 4. (In Russian)
- Барабашов Н. П. Старейший университет Украины. *Правда Украины*. 1945. № 18. С. 4.
- Beidin H. V., Hryhoriant M. N., Zadnykov S. A., Skyrd V. V. Rimskie monety iz sobraniya Muzeja arheologii i jetnografii Slobodskoj Ukrainy Har'kovskogo nacional'nogo universiteta imeni V. N. Karazina. «*Dzhereloznavchi zoshyty*»: *Zoshyt 3*. Har'kov: HNU imeni V. N. Karazina, 2006. 84 s. (In Russian)
- Бейдин Г. В., Григорьянц М. Н., Задников С. А., Скирда В. В. Римские монеты из собрания Музея археологии и этнографии Слободской Украины Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. «*Джерелознавчі зошити*»: *Зошит 3*. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2006. 84 с.

Byl' H. Peradacha niasvizhskai manetna-medal'nai kalektsyi Kharkaŭskamu universytetu (z arkhŭnykh dokumentaŭ). *Bankaŭski vesnik* [Banking Bulletin]. 2021. No. 2 (691). S. 69–72. (In Belarusian)

Быль Г. Перадача нясвіжскай манетна-медальнай калекцыі Харкаўскаму ўніверсітэту (з архіўных дакументаў). *Банкаўскі веснік*. 2021. № 2 (691). С. 69–72.

Górski L. K., Wołański A. Do Pana Ministra Spraw Zagranicznych w Warszawie, Wierzbowa 1 (Protest Towarzystwa Numizmatycznego w Krakowie). *Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne*. 1924. Nr. 1–12. S. 71–74.

Gumowski M. Wspomnienia numizmatyka. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1965. 115 s.

Haidukov P. H. Materialy k biografii N. P. Bauera. Moskva: Russkoe slovo, 2014. Ch. II. S. 533–553. (In Russian)

Гайдуков П. Г. Материалы к биографии Н. П. Бауера. Москва: Русское слово, 2014. Ч. II. С. 533–553.

Kalugin O., Myzgin K. Zbiór numizmatyczny Uniwersytetu Charkowskiego: krótkie wprowadzenie do historii strat. *Utracone kolekcje numizmatyczne, Polskie Towarzystwo Numizmatyczne*. Warszawa, 2019. S. 44–59.

Klarov Yu. M. Stancija naznachenija — Har'kov. Moskva: Moskovskij rabochij, 1986. 111 s. (In Russian)

Кларов Ю. М. Станция назначения — Харьков. Москва: Московский рабочий, 1986. 111 с.

Korolivskiy S. M. Har'kovskij gosudarstvennyj universitet imeni A. M. Gor'kogo za 150 let. Har'kov: Izdatel'stvo Har'kovskogo universiteta, 1955. 384 s. (In Russian)

Короливский С. М. Харьковский государственный университет имени А. М. Горького за 150 лет. Харьков: Издательство Харьковского университета, 1955. 384 с.

Kovrizhnykh A. S. Istoriia monetnoho kabinetu Kharkivskoho universytetu vid zasnuvannia do trydtsiatykh rokiv XIX st. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii* [Current Issues of National and World History]. 2001. No. 4. S. 185–191. (In Ukrainian)

Коврижных А. С. Історія монетного кабінету Харківського університету від заснування до тридцятих років XIX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2001. № 4. С. 185–191.

Kovrizhnykh A. S. Numizmatika i minc-kabinet v Har'kovskom universitete v konce HIIH — nachale HH vv. Dejatel'nost' R. I. Sherclja. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2003. Vyp. 35. No. 594. S. 308–315. (In Russian)

Коврижных А. С. Нумизматика и минц-кабинет в Харьковском университете в конце XIX — начале XX вв. Деятельность Р. И. Шерцля. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2003. Вип. 35. № 594. С. 308–315.

Kovrizhnykh O. S. O. P. Zernin i minc-kabinet Har'kovskogo imperatorskogo universiteta v 1849–1864 gg. *Kraieznavstvo* [Regional Studies]. 2006. No. 1–4. S. 128–132. (In Russian)

Ковріжних О. С. О. П. Зернин и ми́нц-кабинет Харьковского императорского университета в 1849–1864 гг. *Краєзнавство*. 2006. № 1–4. С. 128–132.

Kovrizhnykh O. S. Numizmatychna nauka v Kharkivskomu universyteti (XIX – pochatok XX st.): avtoreferat. kand. ist. nauk: 07.00.06 — istoriohrafia, dzhereloznavstvo ta spetsialni istorichni dysypliny. Dnipropetrovsk: Dnipropetr. nats. un-t im. Olesia Honchara, 2012. 19 s. (In Ukrainian)

Ковріжних О. С. Нумізматична наука в Харківському університеті (XIX – початок XX ст.): автореферат. канд. іст. наук: 07.00.06 — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Дніпропетровськ: Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеса Гончара, 2012. 19 с.

Lepekhina E. V. O vydache v Pol'shu po Rizhskomu dogovoru 1921 goda jekvivalentnoj numizmaticheskoy kollekcii Varshavskogo universiteta. *Trudy Gosudarstvennogo Jermityazha. T. 87. Materialy i issledovaniya Otdela numizmatiki*. Sankt-Peterburg: Otdel numizmatiki, 2017. S. 78–104. (In Russian)

Лепёхина Е. В. О выдаче в Польшу по Рижскому договору 1921 года эквивалентной нумизматической коллекции Варшавского университета. *Труды Государственного Эрмитажа. Т. 87. Материалы и исследования Отдела нумизматики*. Санкт-Петербург: Отдел нумизматики, 2017. С. 78–104.

Matelski D. Rola muzeów i muzealników polskich w ratowaniu restytucji utraconego dziedzictwa kultury w XX–XXI wieku (część I — do 1945 r.). *Rocznik Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu*. 2011. T. 2. S. 65–106.

Sherts I. R. I. Opisanie medalej i monet, hranihshihsj v numizmaticheskom kabine imp. Har'kovskogo universiteta. Ch. 1–2. Har'kov: Universitetskaja tipografija, 1910. 1044 s. (In Russian)

Шерцль Р. И. Описание медалей и монет, хранившихся в нумизматическом кабинете имп. Харьковского университета. Ч. 1–2. Харьков: Университетская типография, 1910. 1044 с.

Sherts I. R. I. Opisanie medalej i monet, hranihshihsj v numizmaticheskom kabine imp. Har'kovskogo universiteta. Ch. 3. Vostochnye monety. Har'kov: Universitetskaja tipografija, 1912. 185 s. (In Russian)

Шерцль Р. И. Описание медалей и монет, хранившихся в нумизматическом кабинете имп. Харьковского университета. Ч. 3. Восточные монеты. Харьков: Университетская типография, 1912. 185 с.

Więcek T. Numizmatyka w PZS. Muzeum Narodowe w Warszawie: website. 2019. URL: https://www.mnw.art.pl/download/gfx/muzeumnarodowe/pl/defaultaktualnosci/111/42/1/numizmatyka_w_pzs.pdf (accessed: 06.06.2025).

Zaitsev B. P., Latysheva V. A. Arheologicheskij muzej Har'kovskogo universiteta. *Vestnik Har'kovskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of Kharkiv State University]. 1992. Вып. 25. No. 362. S. 103–110. (In Russian)

Зайцев Б. П., Латышева В. А. Археологический музей Харьковского университета. *Вестник Харьковского государственного университета*. 1992. Вып. 25. № 362. С. 103–110.

Zhuravskiy Yu. I., Zaitsev B. P., Myhal B. K. Har'kovskij universitet v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. Har'kov: Izdatel'stvo pri Har'kovskom gosudarstvennom universitete izdatel'skogo ob'edinenija «Vyshcha shkola», 1989. 151 s. (In Russian)

Журавский Ю. И., Зайцев Б. П., Мигаль Б. К. Харьковский университет в годы Великой Отечественной войны. Харьков: Издательство при Харьковском государственном университете издательского объединения «Выща школа», 1989. 151 с.

Oleh Kaluhin

Master of History, PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: kalugin10oleg@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8485-9060>

Kyrylo Myzgin

Dr. habil., Associate Professor

University of Warsaw

26/28 Krakowskie Przedmieście St., 00-927, Warsaw, Poland

E-mail: k.myzgin@uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5881-3376>

“YOU’VE COMPLETELY WRECKED OUR ENTIRE NUMISMATIC COLLECTION...”. THE KHARKIV UNIVERSITY COIN COLLECTION BETWEEN THE TWO WORLD WARS

The paper considers the little-studied interwar period in the history of the numismatic collection of Kharkiv University — one of the oldest such university collections in Ukraine, which played a notable role in the cultural life of the city. After a period of active enlargement during the 19th and early 20th centuries, in particular thanks to the acquisition of coins from the Nesvizh collection of the Radziwill family, the subsequent history of the university’s numismatic cabinet in the 1920s and 1930s was for the most part a story of progressive depletion. It is noted that the first losses may have occurred as early as the Civil War of 1918–1920, when the collection was likely looted during its evacuation from Kharkiv. Special attention is given to the aftermath of the Riga Peace Treaty of 1921, under

which Poland was able to reclaim some of its cultural heritage, including at least eight thousand coins from Kharkiv University's Nesvizh assemblage. Based on archival sources and publications from the interwar period, the paper traces the process of restitution, identifies the institutions and individuals involved, and sums up the unresolved issues regarding the quantity and composition of the coins subject to repatriation. After being returned to Poland, the coins were deposited at the Numismatic Cabinet of the State Mint, and later were transferred to the National Museum in Warsaw. During World War II, the provenance records for the museum's numismatic collection were lost, and so today coins originating from the Nesvizh assemblage cannot be identified with any confidence. The paper further considers the consequences of the reorganizations of the 1920s to 1930s, when new acquisitions did not compensate for the losses. The information that the university's numismatic collection totaled up to forty thousand items on the eve of World War II is questioned; the actual numbers probably did not exceed eight to ten thousand. Finally, during the German occupation of Kharkiv the collection was destroyed completely — most of the coins were looted, lost, or perished in a fire.

Keywords: Kharkiv University, numismatic cabinet, Radziwill collection, Riga Peace Treaty, World War II.

Конфлікт інтересів

Автори засвідчують, що, незважаючи на те, що один із авторів рукопису є членом редакційної колегії цього журналу, процес рецензування, ухвалення рішення щодо публікації та редагування здійснювалися незалежно, без його участі чи впливу. Будь-які потенційні конфлікти інтересів були повністю усунені шляхом зовнішнього контролю за процесом. Крім того, автори повністю дотримувалися етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

Внесок авторів: усі автори зробили рівний внесок у виконання цієї роботи.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The authors certify that, despite one of the authors of the manuscript being a member of the editorial board of this journal, the processes of peer review, editorial decision-making regarding publication, and editing were conducted independently, without the author's participation or influence. Any potential conflicts of interest were fully mitigated through external oversight of the process. In addition, the authors have fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

Author Contributions: All authors contributed equally to the completion of this work.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 04.01.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 04.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 24.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-11>
УДК 316.658.2(=162.1:477.5)"175/184"

Тетяна Литвинова

докторка історичних наук, професорка

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Просп. Науки, 72, 49045, Дніпро, Україна

E-mail: litvinova.tf@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>

**ПОЛЬСЬКІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ
ТРАДИЦІЇ В СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ
XIX СТОЛІТТЯ***

Статтю присвячено виявленню впливів польської інтелектуальної традиції на формування суспільної думки та громадських практик Лівобережної України другої половини XVIII — першої половини XIX ст. Попри стабільну увагу вітчизняної історіографії до польсько-української взаємодії, предметом спеціальної наукової розробки до сьогодні не стала проблема ролі та місця Польщі, використання польської інтелектуальної спадщини в проєктах щодо реформування українського

Як цитувати: Литвинова Т. Польські інтелектуальні та політико-правові традиції в суспільній думці Лівобережної України другої половини XVIII — першої половини XIX століття. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 209–233. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-11>

How to cite: Lytvynova T. Polish Intellectual, Political, and Legal Traditions in the Civic Thought of Left-Bank Ukraine, Second Half of the 18th to First Half of the 19th Centuries. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 209–233. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-11> (In Ukrainian)

© Литвинова Т., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

* Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу імені Юліуша Мєрошевського (Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego), Польща.

суспільства в складі Російської імперії. У статті представлені джерела, прийоми і методи використання праць та ідей польських істориків, письменників, юристів, польського права у творчій лабораторії та громадській діяльності видатного українського інтелектуала й політичного діяча середини XVIII ст. Григорія Полетики. Стверджується, що державний устрій, правові норми, ідейна спадщина Речі Посполитої стали вагомими аргументами для вироблення Г. Полетикою «програм» реформування Гетьманщини, спрямованих на модернізацію та збереження давніх прав і вольностей в умовах централізаторської імперської політики. Ідеї Г. Полетики, які спирались на глибоке знання історії та права, історіографії, зокрема й Речі Посполитої, заклали основи ставлення до Гетьманщини, які будуть органічно сприйняті наступними поколіннями. «Патріоти» початку XIX ст. відчували на собі глибокий вплив текстів Г. Полетики, а опосередковано й польської політико-правової традиції. Інтелектуальна спадщина Г. Полетики, у якій завершилося оформлення концепції домодерної української (малоросійської) нації, створила міцний ґрунт для ідейних пошуків поколінь дітей та онуків. Одним з результатів цього стало визрівання протягом першої половини XIX ст. модерної етнонаціональної ідентичності.

Ключові слова: Григорій Полетика, Річ Посполита, Лівобережна Україна, Гетьманщина, польська інтелектуальна традиція.

Спадщина Речі Посполитої в українському інтелектуальному та суспільно-політичному просторі ранньомодерної та модерної епохи, уявлення про Польщу та поляків стали досить популярними сюжетами в сучасній вітчизняній історіографії. Вони з'являються в різних дисциплінарних і тематичних контекстах — імагології, ментальної географії, соціальної та інтелектуальної історії, українсько-польських відносин та взаємовпливів, формування національних рухів, модерних ідентичностей, про що свідчать десятки різного роду публікацій наукового, публіцистичного, дидактичного характеру, історіографічні узагальнення (Baturina 2020; Vys'kyj 2008; Zashkil'niak 2008; Hoshko 2015; Hud' 2018; Zems'kyj 2018; Kravchuk 2009; Silets'kyj 2008; Struminski 1995; Zubrycka 1995; Yaremchuk 2025).

Проте на сьогодні в українському інтелектуальному середовищі стосовно окресленої тематики здебільшого панують дещо однобічні, істотно спрощені та стереотипні уявлення. Навіть побіжний погляд на численні спроби реконструкції образу/образів Польщі/поляка

дозволяє відзначити деяку схематичність, наявність певних кліше, що, гадаю, зумовлено не тільки складністю розв'язання такої задачі в умовах недостатньої опрацьованості емпіричного матеріалу, а й своєрідною магією текстів першопрохідників, наприклад, Л. Зашкільняка, Н. Яковенко (Zashkil'niak 2011; Yakovenko 2002; Yakovenko 2012). Попри застереження, які робили ці історики щодо складності проблеми, в результаті все ж загальним місцем стало твердження, що саме «батьки-засновники» української ідеї XIX — початку XX ст. М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Дорошенко та ін. не лише сконструювали образ модерної української нації, а й «призначили» її ворогів та суперників, серед яких головними для української незалежності стають Польща і поляк. Вплив на українських істориків творчості зарубіжних учених лише підживлює такий конфронтаційний дискурс і уявлення про історичну вкоріненість, непримиренність українсько-польського конфлікту (Hud' 2008). Такому підходу апріорі притаманна серйозна вразливість, особливо з огляду на історичні, регіональні, релігійні, часові специфіки взаємодії та сприйняття українців і поляків, що вже відзначено в історіографії (Lytvynova 2015).

Водночас уявлення про істотний вплив річпосполитської традиції на українських інтелектуалів XVIII — початку XIX ст. стало загальним місцем в історіографії та суспільній думці. Не виникають сумніви й відносно ретрансляторської функції Речі Посполитої щодо західноєвропейських впливів на українську традицію. Навіть більше, один з провідних історіографів визначає Річ Посполиту як «своєрідний резервуар, через який поширювались в Україні прогресивні західноєвропейські просвітницькі ідеї», зокрема й через навчання вихідців з України в Кракові, Варшаві, Львівському університеті (Kalakura 2012, 130). Значення польського посередництва і польської традиції підкреслюють історики культури, літератури, читацьких зацікавлень тощо (Dziuba 2004; Posokhova 2025; Radyshevs'kyj 2005). Історіографи, висвітлюючи особливості «козацького літописання», твори українських інтелектуалів XVIII ст., не оминають вказівки на використання ними праць польських авторів М. Кромера, А. Гваньїні, С. Твардовського, В. Коховського, М. Стрийковського,

на переклади С. Савицьким, С. Лукомським текстів С. Окольного, Я. Рубинковського, М. Титлевського, С. Твардовського та ін. (Dzyga 2006, 161, 303–304; Doroshenko 1996, 25–26, 33).

Водночас загальні констатації досі не привели до постановки питання щодо відбору, механізмів засвоєння і трансляції цих ідей у суспільну практику України XVIII — першої половини XIX ст. Тим більше предметом спеціального наукового вивчення в інтелектуальній історії України до сьогодні не стала проблема ролі та місця Польщі, використання польської інтелектуальної спадщини в проєктах щодо реформування українського суспільства в складі Російської імперії. Поза полем зору істориків практично залишається вивчення того, що думали, як ставилися до поляків річпосполитської традиції різні групи українського суспільства, як змінювалися чи не змінювалися ці уявлення в часі, починаючи від українсько-польського зіткнення середини XVII ст., якими мотивами визначалося сприйняття поляка, що, безперечно, відбивало перипетії взаємин двох народів на різних етапах. Значною мірою це стосується обраного періоду та регіону — Лівобережна Україна / Гетьманщина / Малоросія, який відіграв надважливу роль у формуванні української модерної ідентичності. Водночас історіографічне підґрунтя, створене для цього персоніфікованими дослідженнями, дозволяє істотно розширити дослідницькі горизонти і в подальшому перейти на рівень початкових узагальнень.

Не варто заперечувати, що в середині XVII ст. сформувався стійкий образ поляка-ворога, який зберігався в приєднаному до Росії регіоні завдяки інерції пам'яті. Здавалося б, українсько-польська драма середини XVII ст. мала би назавжди визначити негативне, вороже ставлення українців і до того ладу, який асоціювався з польським пануванням і який був зруйнований Хмельниччиною. При цьому козацька старшина/ шляхта Гетьманщини у 60-ті рр. XVIII ст., усвідомлюючи необхідність «модернізації» краю та одночасно збереження його самості, як орієнтир все-таки обирає адаптовану до місцевої специфіки модель, що склалася в литовсько-польський період нашої історії. Це було відображено в низці текстів, а також у сформульованих «програмах» 1764 та 1768 рр., спрямованих до центральної влади. Часова дистанція, відсутність

безпосередніх щільних контактів з Річчю Посполитою, а також правові норми, що збереглися в краї — Литовський статут, Магдебурзьке право, звичаєве право, соціальні й господарські практики, шляхетські традиції, які порівняно зі статусом російського дворянства до 1762 р. та імперською політичною системою виглядали привабливіше, — все це значною мірою визначало ставлення лівобережної еліти до власного минулого. Її інтелектуальним лідером у цей період можна вважати Григорія Андрійовича Полетику (1725–1784), вшанування 300-річного ювілею якого цьогооріч підтримано на державному рівні (Lytvynova 2025). Уже на так званому Глухівському з'їзді 1763 р. в полум'яній промові Г. Полетики, зверненої до присутніх, Польща згадується як «славное тогда (до Хмельниччини — *авт.*) в свете и сильное государство»¹, як Республіка, яка ще й нині «перед целым светом»² може похвалитися своїми «правами, вольностями и преимуществами»³. Саме ця промова надихнула поважне зібрання на укладання петиції Катерині II, де фактично були повторені всі основні положення, що їх висловив Г. Полетика⁴.

У цьому контексті закономірно постає проблема рецепції інтелектуальної (правової, історичної, суспільно-політичної) річпосполитської традиції в український та імперський простір у текстах (проєктах, програмах, промовах, історичних творах) та суспільній практиці Г. Полетики. Це передбачає виявлення репертуару пам'яток, критеріїв відбору творів польських інтелектуалів і правових джерел, їх осмислення Г. Полетикою в контекстах поточної ситуації, а також способів і механізмів трансляції його ідей у вітчизняний публічний простір. Не зупиняючись

¹ Укр. «славну тоді (до Хмельниччини — *авт.*) у світі й сильну державу». Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторці статті.

² Укр. «перед усім світом».

³ Укр. «правами, вольностями, перевагами». Промова Г. А. Полетики на загальних зборах старшини і чинів в Глухові 1763 р. *Пам'ятки суспільної думки України (XVIII — перша половина XIX ст.): хрестоматія* / під ред. А.Г. Болебруха. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. С. 97–101.

⁴ Прошение малороссийского шляхетства и старшины вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году. *Киевская старина*. 1883. Июнь. С. 317–345.

на біографічних деталях, уважаємо, що варто побіжно звернути увагу на джерела формування світоглядних засад задля виділення польського сегменту і розуміння його призначення в творчості Г. Полетики.

За загальним визнанням істориків, Г. Полетика був одним з найосвіченіших представників Гетьманщини свого часу. Ще М. Василенко, один з перших його біографів, наголошував, що саме з творів Г. Полетики потрібно починати українську історіографію. Публікуючи джерела до історії Лівобережної України та українського права, зокрема «Историческое известие на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою...», вчений чітко визначав їх автора, оскільки той «виявляє таке знайомство з історією та історичними фактами, яке в представників української інтелігенції з другої половини XVIII в. було тільки у Г. А. Полетики» (Vasylenko 1926, 55).

Визнаний свого часу знавець церковної та світської історії, права, російської та зарубіжної друкованої продукції, добре обізнаний із західноєвропейською просвітницькою традицією, він не міг не опинитись перед проблемою орієнтації на величезне різноманіття політичних програм, світоглядних концепцій, філософських конструкцій видатних мислителів XVIII ст. А тому попереднє знайомство з усім проблемно-тематичним і жанровим різноманіттям творчої спадщини Г. Полетики перед дослідником ставить закономірне запитання: чому серед джерел його інтелектуальних вправ домінували не твори Декарта, Локка, Спінози, Бекона, Пуфендорфа, Руссо, Вольтера, Дідро, Монтеск'є, які він не оминув увагою, а польських правознавців, істориків, публіцистів, практиків державного будівництва? Адже в одному з листів І. А. Полетики до старшого брата є пряма, хоча й уїдлива, вказівка на те, що Григорій Андрійович був «философом Руссовской секты»⁵, а самого Руссо він «обожнював»⁶. Але навряд чи є достатньо підстав вважати Г. Полетику прямим послідовником французького філософа-просвітителя. Без сумніву, він був знайомий з французькою (і не тільки) просвітницькою думкою, але вона не стала структуроутворювальним чинником його

⁵ Укр. «філософом секти Руссо».

⁶ Частная переписка Григория Андреевича Полетики. *Киевская старина*. 1894. Октябрь. С. 111–112.

світогляду. І в цьому розумінні він — типовий представник тієї частини освіченої людності, яка здобувала освіту в духовних академіях, що давали класичну та схоластичну закваску. Нагадаю, що навіть відносно Г. Сковороди, найбільш близького Руссо, за твердженням Ю. Барабаша, можна говорити лише про типологічну близькість, а не про прямі впливи (Barabash 1989, 232). Тому якщо й можна сприймати Г. Полетику як типового просвітителя в розумінні XVIII ст., то не в строго термінологічному розумінні. Йдеться лише про те, що своєю діяльністю — письменник, перекладач, педагог — він об'єктивно сприяв поширенню просвіти. Він радше гуманіст, який жив в епоху Просвітництва, світогляд якого спирався на антично-ренесансну традицію, що стала важливим складником світогляду і джерелом творчих імпульсів на все життя (Zhurba, Lytvynova, 2023).

Знайомство з різного спрямування творами польських авторів Г. Полетика міг розпочати ще під час навчання в Києво-Могилянській академії, адже її викладачі у власних курсах поетики та риторики широко використовували польську барокову літературну теорію. Твори відомого польського теоретика бароко і поета М. Сарбєвського справили значний вплив не лише на польські поетики, а й на твори киево-могилянців. Вони були в бібліотеці С. Тодорського (Dziuba 2004, 367), значний вплив на Г. Полетику якого підкреслено навіть у «Свідощті», наданому йому після завершення навчання в Академії у 1745 р.⁷ Києво-Могилянські вихованці користувалися польськими риториками Й. Квяткевича «*Phenix rhetorum*», І. Пісарського «*Mówca polski*». Зокрема, популярною була праця Я. Бочиловица «*Orator politicus*», «*Wymowny politik*» (Dziuba 2004, 368). Ще в студентські часи Г. Полетика міг познайомитись з польською історіографією. Історики книги та бібліотек подають детальний перелік книг, зокрема й з історії, які були в духовних та світських інтелектуалів Гетьманщини (Dziuba 2004; Posokhova 2025). У приватних і монастирських книгозбірнях були хроніки В. Кадлубка, Я. Длугоша, М. Кромера, М. Бельського, М. Стрийковського, А. Гваньїні, М. Кояловича, П. Пясецького, щоденник

⁷ Матеріали для истории Императорской Академии Наук. Санкт-Петербург: Тип. Имп. АН, 1895. Т.8. С.150–151; 218–219.

С. Окольського, які мали великий вплив на формування української історичної думки XVII — першої половини XVIII ст. (Dziuba 2004, 370–371). Проте в цьому разі важливо звернути увагу на той репертуар польської історичної літератури, який був в обігу в Г. Полетики, а також на практику її використання.

У своєму творі «О начале, возобновлении и распространении учения и училищ в России и о нынешнем оных состоянии», який повинен був з'явитися в березневому числі часопису «Ежемесячные сочинения» за 1757 р., але так і не був опублікований, Г. Полетика у розлогих примітках умістив два біографічні начерки про видатних діячів, яким зобов'язана поява навчальних закладів у Києві в першій третині XVII ст. У нарисі про Петра Конашевича Сагайдачного, крім рукописних «літописів малоросійських», він широко використав відому працю П. Пясецького «Хроніка подій у Європі» («Летопись достопамятных действий в Европе» — так у Г. Полетики), С. Кобержицького про життя та правління польського короля Володислава IV (История Владислава, королевича польского и шведского — так у Г. Полетики), трактат Ш. Старовольського «Сарматські полководці» (О храбрых вождах сарматских — так у Г. Полетики). У біографічній довідці про Петра Могилу він спирався на «Свет Польский» Ш. Окольського, «Корону Польскую» К. Несецького. Побіжно зауважу, що саме Петра Сагайдачного та Петра Могилу Г. Полетика неодноразово згадує і в інших його текстах саме як фундаторів освіти. Причому Сагайдачний-воjak майже не цікавив цього вихідця з козацько-старшинського середовища.

Репертуар польських авторів у бібліотеці Г. Полетики розширювався й завдяки тривалим відносинам з архієпископом Георгієм (Кониським), від якого він отримував твори Ш. Старовольського, Я. Длугоша, В. Кадлубека, Й. Пасторія, С. Кобежицького, С. Твардовського, В. Коховського та ін. Отже, в текстах, які, безсумнівно, належать до періоду роботи Г. Полетики в Комісії по складанню Нового уложення 1767–1774 рр., перелік польських авторів розширюється. У створеному в цей час і найбільш відомому в літературі «Историческом известии на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою...» він використав також роботи М. Кромера, Й. Пасторія,

Ш. Старовольського, М. Стрийковського. М. Кромер міг бути добре знайомий Г. Полетиці й через твори і бібліотеку Феофана Прокоповича, у виданні в Петербурзі повного зібрання промов та проповідей якого він брав активну участь, згодом поширюючи в Гетьманщині видані томи⁸.

Г. Полетиці на той час були добре відомі й Синопис, і різні «малоросійські літописці», зокрема С. Величка та Г. Грабянки. Відповідно він був знайомий і з творами польських письменників, на яких посилались козацькі автори. Величко в назві праці вказав як одне з базових джерел «Війну домову» С. Твардовського, покликався й на М. Кромера, А. Гваньїні, діаріуш С. Окольського, щоденник М. Титловського (Doroshenko 1996, 25–26). До речі, в колекції Г. Полетики містилася єдина відома на сьогодні копія літопису Величка, якою, як припускають історики, користувався його добрий знайомий, один з найосвіченіших людей Лівобережної України того часу, автор «Краткого описания о козацком малороссийском народе и о военных его делах» (1765) П. Симоновський (Dzyga 2006, 161).

Безпосереднє знайомство Г. Полетики з річпосполитською інтелектуальною традицією відбувалось і в процесі пошуків варіантів продовження освіти для своїх синів. Цікаво, що цей вихованець Київської академії, який продовжував виучку в столиці імперії та мав доволі обширні зв'язки в Петербурзі та Москві, для навчання дітей все ж віддавав перевагу закладам Речі Посполитої. Цьому можуть бути різні, зокрема й побутові, пояснення. Проте очевидно, що батько орієнтувався на новітні тогочасні освітні стандарти й до таких, припускаю, Г. Полетика не відносив навчальні заклади імперії, з системою викладання в яких він був добре обізнаний. Водночас, попри численні проблеми, Річ Посполита ще з середини XVIII ст. з ініціативи Станіслава Конарського, блискучого політичного і релігійного мислителя, педагога, розпочала реформу освіти (Battervik 2025, 94–95). Її продовжила Комісія народної освіти (Едукаційна комісія), затверджена сеймом 1773 р. після ліквідації ордену єзуїтів. Проект реформ, як вважають, був просякнутий атмосферою «освіченого і водночас глибоко емоційного патріотизму», що позна-

⁸ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Ф. 36. Д. 1. Л. 49–50, 81.

чилося й на навчальних програмах (Battervik 2025, 146). Реформа стосувалась середніх закладів та університетів і передбачала розширене викладання основ математики, хімії, фізики, права й економіки, запровадження навчання польською мовою, вивчення сучасних європейських мов, насамперед французької та німецької. І сучасники, і дослідники неоднозначно оцінювали такі новації в освітній сфері. Проте, очевидно, відомості про різні негаразди в країні, про проблеми, пов'язані, зокрема, з переходом від духовної до світської системи навчання, не надто засмучували тих, хто прагнув забезпечити своїм нащадкам добру освіту. Тому річпосполитські навчальні заклади користувались попитом і в еліті Лівобережної Гетьманщини. У вересні 1780 р. після домашнього вишколу Г. Полетика сам відвіз синів Василя, Івана та Павла для продовження освіти до Вітебська, де навчання тривало до 1782 р.⁹ Згодом Василь Полетика був відправлений до Віленського університету, навчання в якому, на жаль, перервалось через смерть батька у 1784 р.

Отже, вже на початку своєї літературної і громадської діяльності Г. Полетика оперував доволі широким набором праць польських авторів. Та, безперечно, основу його конкретно-історичних поглядів становили актові джерела. І тут варто говорити не тільки про прагматичний інтерес, пов'язаний з активною участю в судових процесах за маєтки, які з червня 1748 р. він за дорученням батька вів, представляючи інтереси сім'ї та всіх зацікавлених осіб у різних судових інституціях (Lytvynova 2025, 84). Мимохідь зауважу, що для історіографії XVIII ст. характерно обґрунтування історичних поглядів, позицій передусім на основі наративних джерел. Якщо ж автори й звертались до актових матеріалів, то переважно черпали з них конкретно-історичну інформацію про події політичного характеру і, як наслідок — головна увага приділялась зовнішній стороні історичного процесу. Г. Полетика — один з небагатьох прикладів предтечі юридичної школи у вітчизняній історіографії. Фактично він постає як соціальний історик. Значна частка його історичних інтересів — це історія права та історія станів.

Навіть готуючи твір про київські училища, Г. Полетика не задовольнявся тільки польськими наративами, вітчизняними літописцями, відо-

⁹ Частная переписка Григория Андреевича Полетики. *Киевская старина*. 1893. Июнь. С. 491–497.

мостями зі «Степенной книги». Він широко використав низку грамот, зокрема й патріарха Феофана, які вмістив у примітках, привілей короля Яна Казимира єзуїтській колегії в Києві тощо. Йому недостатньо було свідчень з духовної Петра Могили від 22 грудня 1647 р., де містилась вказівка на королівський привілей про заснування шкіл у Києві. Він намагався, на жаль, безуспішно віднайти сам документ¹⁰.

Тим більшої уваги до актових джерел потребувалось для обґрунтування власної програми щодо «модернізації» устрою Гетьманщини та обстоювання її прав в імперській системі, активне вибудовування якої з 1760-х рр. значно прискорилось. У контексті дослідження світогляду, діяльності Г. Полетики, його професійних якостей як юриста та історика особливий інтерес становлять документи, на які досі історики не звертали увагу. Зокрема, це його виписки з Литовського статуту, де він детально аналізував різні статті, відзначаючи протиріччя між окремими положеннями, артикулами, намагаючись через етимологію понять глибше зрозуміти зміст та сутність правових норм.

Не тільки промова Г. Полетики на так званому Глухівському з'їзді лівобережної еліти 1763 р.¹¹, а й весь комплекс його текстів часу Уложеної комісії 1768–1774 рр. демонструють, яку велику роботу він розгорнув з виявлення, пошуку по всій Гетьманщині необхідних документів, що підтвердили б традиційні права «малоросійського народу» в цілому, а також шляхти, козацтва, міщанства, духовенства зокрема. Він давав доручення довіреним особам на батьківщині, адже розумів, що збереження автономії краю можливе лише за збереження прав, гарантованих монархами кожному стану. Особливо промовистими є різноманітні чернеткові нотатки, наприклад «Записка чего искать», де надавалися вказівки депутатам від козацтва, від міст відшукати й привезти деякі акти, починаючи від привілеїв Сигізмунда I 1507, 1548 рр. «першому гетману козацкому Дашкевичу»¹² до Зборівського й Білоцерківського договорів Богдана Хмельницького з королем, грамот

¹⁰ Лазаревский А. Записка Г. А. Полетики о начале Киевской Академии Чтения исторического общества Нестора Летописца. 1896. Кн. XI. Отд. III. С. 53–59.

¹¹ Промова Г.А. Полетики на загальних зборах старшини і чинів в Глухові 1763 р. ...

¹² Укр. «першому гетьману козацькому Дашкевичу».

російського царя та листів до нього від гетьмана, послань шведських монархів Христини й Карла Густава, турецького султана, кримського хана, угорського князя Ракоци «и прочих великих людей»¹³, а також привілеї містам «на тех языках, на которых оныя писаны, или урядовыя из оных выписки»¹⁴.

Значна частина з цього та подібних запитів, очевидно, посприяла остаточному оформленню часто згадуваної в літературі збірки «Права, привилегии, преимущества, вольности и свободы Малороссийского шляхетства...»¹⁵, остаточно завершеної й представленої Уложеній комісії 20 червня 1768 р. Зауважу, що з позицій інтелектуальної історії, історії права весь цей комплекс джерел становить значний інтерес. Тут же зупиняю увагу тільки на «річпосполитському» його складнику, що важливо з огляду на розуміння елітою Гетьманщини «традиційних прав» своєї батьківщини і того, як глибоко сягає їх коріння.

Крім різноманітних документів (укази, грамоти, договірні статті гетьманів), наданих Гетьманщині російською владою після 1654 р., третину грубого фоліанту «Прав...» зайняли привілеї польських королів, починаючи з Владислава Ягайла 1433 р., присяги королів (5), підтвердження «установлений», прав (8), статті Конституцій 1567, 1588, 1601, 1633, 1635, 1647 рр., договори королів (2). Важливо, що, на відміну від «Экстракту прав, преимуществ и вольностей шляхетства Королевства Польского и Великаго Княжества Литовского», матеріали «Прав...» стосувались не тільки шляхетства, захисником якого часто називають Г. Полетику. Низку привілеїв було надано окремим регіонам у цілому (Руське воєводство, Київське, Чернігівське князівства/воєводства) або стосувався прав мешканців всієї Речі Посполитої тощо.

¹³ Укр. «та інших значних людей».

¹⁴ Укр. «тими мовами, якими ті писані, або урядові з тих виписки». *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Ф. VIII. № 1643–1647.

¹⁵ Права, привилегии, преимущества, вольности и свободы Малороссийского шляхетства данныя оному от королей польских и Великих Князей литовских и утверждения от Всепресветлейших Государей, Царей, Императоров и Императриц Всероссийских, поданныя в Комиссию о сочинении поекта Нового уложения. Июня 20 дня 1768 года. *ІР НБУВ*. Ф. VIII. № 173. 310 арк. Ф. 30. № 129.

Варта уваги й ретельна робота укладача над Литовським статутом, виписки зі 60 статей якого зайняли більше 60 аркушів збірки.

Посилання на колишні права, звичаї, привілеї, вільності й переваги, дані та затверджені від королів польських і великих князів литовських, стало загальним місцем у всіх текстах і виступах періоду роботи Великого зібрання Катерининської комісії 1767–1774 рр., спрямованих на обстоювання автономії батьківщини. Це правове підґрунтя збірки Г. Полетики під час дебатів використовували й інші депутати Гетьманщини. Твори й виступи самого укладача «Прав...», зокрема й різке «Возражение» на наказ Малоросійської колегії її депутату Д. Натальїну, «Мнение» на проєкт прав дворянства¹⁶, стали не просто демонстрацією аргументів на користь збереження традицій краю, всіх груп суспільства, а й способом формулювання програми перетворень, гармонізації устрою з урахування нових реалій та орієнтацією на приклади освічених народів (Lytvynova 2015, 93).

Як вище зазначено, до періоду Уложеної комісії належить і створення Г. Полетикою найбільш відомого в літературі незавершеного твору «Исторического известия на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою...»¹⁷, де ставилась мета, слідуючи незаперечним свідченням, показати, на яких засадах Мала Росія «дісталась» Республіці Польській. Тут найбільш повно були представлені не тільки історичні погляди Г. Полетики, а і його політична «програма». Крім Синопису, «малоросійських літописців», праць уже згаданих польських авторів, базовими для Г. Полетики стали статті Литовського статуту, різні статті Конституцій королівства Польського і великого

¹⁶ Возражение депутата Григория Полетики на наставление Малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину. *Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских*. 1858. Кн. 3. Смесь. С. 23–54; Полетика Г. А. Мнение о начитанном проекте правам благородных. *Сборник императорского русского исторического общества*. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Елеонского и К°, 1882. Т. 36. С. 346–356.

¹⁷ Полетика Г. А. Историческое известие на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою и на каких договорах поддалась российским государям, и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную ныне учредить, чтобы она полезна могла быть российскому государству без нарушения прав и вольностей. *Український археографічний збірник*. Київ: УАН, 1926. Т. 1. С. 147–161.

князівства Литовського 1433, 1507, 1569 pp., «давние магистратские и ратушные книги»¹⁸. Таке різноманіття джерел пояснюється тим, що для Г. Полетики історія як наукова справа була не метою, а засобом, основою для доказів, вироблення та обґрунтування власного бачення перетворень у Гетьманщині. Тому історичні екскурси в нього наявні майже в усіх текстах і виступах у Комісії. І в такому разі якщо й говорити про прагматичний інтерес до історії, що часто закидають козацькій еліті історики, то не про власний, а про інтерес батьківщини, який він намагався обстоювати різними засобами.

Не вдаючись до деталей, у контексті цієї теми зауважу, що суть концепції Г. Полетики полягала в сприйнятті своєї батьківщини — Малої Росії, Гетьманщини, що складалась з великих князівств Київського, Переяславського, Чернігівського, як частини колись великої держави. Саме в ті часи й сягає формування традицій, які вдавалося зберігати і в складі інших держав: «...от времени древняго русскаго правления православную веру, русский язык, имена городов и некоторых селений, древние права, уставы, привилегии, обычаи и разделение состояний народа»¹⁹. Ця давність і була запорукою гарантій, які надавали монаршими грамотами держави-патрони, підтверджуючи і навіть розширюючи права, привілеї та вольності включених до них територій²⁰. Порушення гарантій почалось тільки після входження до складу Московської держави, коли, крім іншого, відбулася узурпація влади гетьманами, що сконцентрували у своїх руках всі важелі влади.

Отже, правові та соціокультурні традиції сформувались ще в давні часи, вони стали основою для гарантій великих князів литовських і польських королів, які зміцнили й навіть розширили традиційні права і привілеї приєднаних українських територій. І що важливо, на думку Г. Полетики, його батьківщина, якій гарантувалась непорушність кордонів і збереження правових норм, «...со всеми городами,

¹⁸ Укр. «давні магистратські та ратушні книги».

¹⁹ Укр. «Від часу давнього руського правління православну віру, руську мову, імена міст та окремих поселень, давні права, уставы, привілеї, звичаї та розподіл станів народу».

²⁰ Полетика Г. А. Историческое известие... С. 147.

крепостями, местами, местечками, селами, землями и уездами»²¹ приєдналась до Польщі «как ровные до ровных и вольные до вольных люди и каждому из них по своему чину и достоинству дозволяется пользоваться теми ж привилегиями и свободами, которыми пользуются все прочие обитатели королевства»²². Саме в польський період Україна «имела форму правления республиканскую»²³, і шляхта, до якої належав і «духовний чин»²⁴, мала такі самі права, як і польська, навіть з деякими перевагами. На своїх сеймиках вона могла вирішувати всі питання внутрішнього життя, зокрема «поправлять законы, прибавлять и убавлять, а для подтверждения вносят королю на главный сейм»²⁵. І головне, що «малороссийское шляхетство имело участие в обоих чинах, которые вместе с королем управляют Республикою Польскою, то есть в сенаторском и рыцарском»²⁶. З посиланням на відповідні статті та положення актових матеріалів Г. Полетика виписував правову ситуацію й щодо інших станів — міщанства і козацтва. Саме такої системи взаємовідносин між Гетьманщиною і російською владою він прагнув, у чому намагався переконувати не лише еліту краю на Глухівському з'їзді 1763 р., а й Велике зібрання Уложеної комісії.

Отже, інструменталізуючи історію, Г. Полетика сформував власну концепцію, в основі якої стояли уявлення про батьківщину як про частину колись великої давньоруської держави, в часи якої вже були витворені правові, соціальні, світоглядні, культурні засади її існування. Це надбання дозволило отримати гарантії збереження традицій від великих князів литовських та польських королів, посісти

²¹ Укр. «... з усіма містами, фортецями, містечками, селами, землями та повітами».

²² Укр. «як рівні до рівних і вільні до вільних, і кожний з них за її станом і достоїнством дозволено користуватися тими самими привілеями і свободами, якими користуються всі інші мешканці королівства».

²³ Укр. «мала форму правління республіканську».

²⁴ Укр. «духовний стан».

²⁵ Укр. «виправляти закони, додавати й зменшувати, а для підтвердження вносити королю на головний сейм».

²⁶ Укр. «Малоросійське шляхетство мало участь в обох чинах, які разом з королем керують Республікою Польською, тобто в сенаторському та лицарському». Там само. С. 149–152.

гідне місце в складі польсько-литовської держави, а республіканізм, сформований у річпосполитський період, не тільки закріпився у свідомості лівобережної еліти, а й у його козацькому варіанті, і, попри все, продовжував жити і в часи Гетьманщини. Зміцнити його могло управління краєм без втручання центральної влади у внутрішні справи, розділення військової та цивільної влади, повернення до таких представницьких органів, як цивільні суди, сейми, сеймики, ради, Генеральна рада, де справи вирішували би представники всіх груп населення — шляхта, козацтво, міщанство, духовенство, а в найважливіших випадках і поспільство. Зрозуміло, тут не йшлося про буквально повернення до часів «історичної Польщі», якій Г. Полетика також виставляв свої рахунки. Складно сказати й про те, що він уважав змінами «по примеру просвещенных народов»²⁷. Та в цьому разі важливо, що вироблені Г. Полетикою ідеї, які спирались на правові та історичні аргументи, засновані на глибоких знаннях історіографічної спадщини, права та практик Речі Посполитої, заклали основи ставлення до Гетьманщини, які будуть органічно сприйняті наступним поколінням. «Патріоти» початку XIX ст. відчували глибокий вплив текстів Г. Полетики, а опосередковано й польської політико-правової традиції. Інтелектуальна спадщина Г. Полетики, в якій завершилося оформлення концепції домодерної української (малоросійської) нації, створила міцний ґрунт для ідейних пошуків поколінь дітей та онуків. Одним з результатів цього стало визрівання протягом першої половини XIX ст. модерної етнонаціональної ідентичності. Це перше постгетьманське покоління сприйняло від Г. Полетики й усвідомлення свого історичного первородства, що забезпечило відсутність в еліті Лівобережної України комплексу провінційної неповноцінності як мінімум до середини XIX ст. (Lytvynova 2025, 98).

Ліквідація особливостей суспільно-політичного устрою Гетьманщини наприкінці XVIII — на початку XIX ст. поставила еліту регіону перед проблемою пошуку нових ідентичностей, які б дозволяли, інтегруючись до імперії, зберігати власні економічні, соціальні, пра-

²⁷ Укр. «за взірцем освічених народів».

вові специфіки і стати запорукою відновлення політичної суб'єктності. Подібні проблеми виникають і в польському суспільстві після розділу Речі Посполитої. Саме тому і в польському, і в українському інтелектуальному просторі цей час позначився напруженою ідейною роботою щодо вироблення стратегій національного розвитку в нових умовах. Роздуми над перспективами реформування власного суспільства в різних галузях спонукали і українських, і польських інтелектуалів зважати на традиції, враховувати спадщину один одного. Загальновідомі яскраві приклади такого взаємообміну — «українська школа» в польській літературі, орієнтація Кирило-Мефодіївського товариства на тексти польських інтелектуалів тощо.

При цьому наприкінці XVIII — на початку XIX ст. дедалі більше виявляється інтерес до історії своєї козацької вітчизни, що актуалізує створені козацьким літописанням образи Польщі та поляків межі XVII–XVIII ст. Незабаром це буде закріплено і в художній історичній літературі. Іноді історики згадують також і стереотипи, що формувались внаслідок безпосередньої повсякденної взаємодії двох народів як на побутовому, так і на суспільному рівні. Як уважає О. Кравчук, результатом цього стала амбівалентність у сприйнятті українцями поляків та річпосполитської спадщини (Kravchuk 2009, 213).

Проте тексти, що вийшли з-під пера освіченої соціальної еліти Лівобережної України, навіть при згадуванні колишніх зіткнень, не свідчать про ворожість до поляків. Показово, що й у колі кирило-мефодіївців, які створили в середині 1840-х рр. найбільш радикальний з часів Гадяцького трактату 1658 р. текст «Закон Божий», або «Книга буття українського народу», що став своєрідним дороговказом для українського національного руху, не спостерігається негативне ставлення до поляків. Навіть більше, ідеї панславізму, які вони сповідували, ніби диктували забути колишні образи, на що звертають увагу деякі українські історики: «Ідеалізована картина українського козацтва, змальована в цьому документі, доповнена своєрідним нереалізованим у минулому проєктом створення “трьох Річ Посполитих” перемоги “панів” над козаками. Але “не вмерла Україна”,

вона збудить Польщу — бо “не пам’ятує зла і любити сестру свою так, якби нічого не було між ними”» (Zashkil’niak 2010–2011). Таким самим пафосом пронизано й програмне звернення «Браття великороссияне и поляки»: «Це каже до вас Україна, злиденна ваша сестра, яку ви розіп’яли і розтерзали і яка не пам’ятає зла і співчуває про ваші лиха і готова проливати кров дітей своїх за вашу свободу»²⁸.

У середині XIX ст. змінюються уявлення про національні обшири, які відтепер виходять за межі колишньої Гетьманщини, включають й інші українські регіони, перетворюючись з адміністративної на етнічну територію. Та «відкриваючи» для себе Правобережну Україну не як польську, українські патріоти відчували загрозу цьому перетворенню з боку поляків. Уявні образи нової вітчизни і старої юридичної Польщі прийшли в непримиренний конфлікт і забезпечили міцний антипольський союз імперської влади і тогочасного українського (малоросійського) істеблішменту. Яскравим прикладом рішення «польського питання» по-українськи стали приватні й публічні тексти Григорія Галагана (Zhurba, Lytvynova 2022; Koval’ov 2022), аналіз яких під таким кутом зору, можливо, поставить крапку в дискусії щодо питання про те, коли ж стався перелом у сприйнятті поляка не просто як «чужого», а як «ворожого», що в історіографії залишається не до кінця проясненим (Kotenko 2012, 54, 57).

Отже, підсумовуючи, попередньо зазначу, що ставлення до польської традиції в українському інтелектуальному просторі наводить на цікаву думку щодо столітньої циклічності: від ворожих, агресивних настроїв відносно усього польського козацьких літописців кінця XVII — початку XVIII ст. через спокійне, розважливе, просвітницьке, цілком прагматичне використання річпосполитської спадщини Г. Полетикою та певною мірою першим постгетьманським поколінням до амбівалентного ставлення до Польщі та поляків перших справді українських народників кола кирило-мефодіївців й однозначно негативних характеристик і сприйняття польського як політично й культурно ворожого в текстах Г. Галагана.

²⁸ Відозва «Браття великороссияне и поляки», вилучена у М. Гулака під час обшуку 2 квітня 1847 р. *Кирило-Мефодіївське товариство*. У 3 т. Київ, 1990. Т. 1. С. 172.

Уважне спостереження за зовнішніми чинниками формування образу Польщі та поляків виявляє цікавий парадокс, коли боротьба за незалежність Речі Посполитої у 1830-х рр. визначила цілком різне ставлення українських інтелектуалів до польського чинника в суспільному та політичному житті імперії та її українських регіонів. У молодіжному середовищі батьків-засновників українського модерного проєкту Україна і Польща, попри розуміння їх складних історичних взаємин, сприймалися як рівноправні партнери в боротьбі за демократичну слов'янську єдність. Представники ж нової малоросійської ідентичності (Г. Галаган та його коло) вбачали у визвольних прагненнях поляків виключно загрозу для інтересів своєї малої Батьківщини. І в цьому розумінні Григорій Галаган як прагматик, попри ідейні розбіжності, значно ближче до Григорія Полетики, ніж мрійливо налаштовані кирило-мефодіївці. Г. Полетика використовував польську спадщину як зброю у боротьбі проти централізаторських потуг імперії. Через сто років Г. Галаган, фактично виступаючи нащадком антипольських настроїв козацьких літописців, прагнув використати силу імперії в обороні інтересів своєї батьківщини.

Список літератури / References

- Barabash Ju. «Znaju cheloveka...» Grigorij Skovoroda: Pojezija. Filosofija. Zhizn'. Moskva: Hudozhestvennaja literatura, 1989. 335 s. (In Russian)
- Барабаш Ю. «Знаю человека...» Григорий Сковорода: Поэзия. Философия. Жизнь. Москва: Художественная литература, 1989. 335 с.
- Battervik R. Svitlo i plomin. Rich Pospolyta.1733–1795. Lviv: Lokal'na istoriia, 2025. 576 s. (In Ukrainian)
- Баттервік Р. Світло і пломінь. Річ Посполита. 1733–1795. Львів: Локальна історія, 2025. 576 с.
- Baturina S. Obraz poliakiv i Pol'schi v ukrains'kykh shkil'nykh pidruchnykakh. *Siverians'kyj litopys*. 2020. No. 6. S. 52–62. (In Ukrainian)
- Батурина С. Образ поляків і Польщі в українських шкільних підручниках. *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 52–62.

Doroshenko D. I. Ohliad ukrains'koi istoriohrafii. Kyiv: Instytut ukrains'koi arkhoeohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho, 1996. 256 s. (In Ukrainian)

Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1996. 256 с.

Dziuba O. Pol's'ka knyha u bibliotekakh Ukrainy XVIII st. (do istorii ukrains'ko-pol's'kykh kul'turnykh vzaiemyn). «Istynu vstanovliuie sud istorii». Zbirnyk na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka. T. 2. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2004. S. 364–372. (In Ukrainian)

Дзюба О. Польська книга у бібліотеках України XVIII ст. (до історії українсько-польських культурних взаємин). «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 2. Київ: Інститут історії України, 2004. С. 364–372.

Dzyra I. Kozats'ke litopysannia 30-kh – 80-kh rr. XVIII st.: dzhereloznavchyy ta istoriohrafichnyy aspekty. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2006. 567 s. (In Ukrainian)

Дзира І. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. Київ: Інститут історії України, 2006. 567 с.

Hoshko T. Chuzha doba svoiei istorii: interpretatsii lytovs'ko-pol's'koi doby v ukrains'komu istoriopysanni. *Istoriia i suspil'stoznavstvo v shkolakh Ukrainy: teoriia ta metodyka navchannia* [History and Social Studies in the Schools of Ukraine: Theory and Teaching Methods]. 2015. No. 6(47). S. 35–43. (In Ukrainian)

Гошко Т. Чужа доба своєї історії: інтерпретації литовсько-польської доби в українському історіюписанні. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*. 2015. № 6(47). С. 35–43.

Hud' B. Ukrains'ko-pol's'ki konflikty XIX – pershoi polovyny XX st.: etnosotsial'nyy aspekt: avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.02 / NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva imeni I. Kryp'iakevycha, Instytut narodoznavstva. L'viv, 2008. 34 s. (In Ukrainian)

Гудь Б. Українсько-польські конфлікти XIX – першої половини XX ст.: етносоціальний аспект: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / НАН України, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, Інститут народознавства. Львів, 2008. 34 с.

Hud' B. Z istorii etnosotsial'nykh konfliktiv. Ukraintsi j poliaky na Naddnyprianschyni, Volyni j u Skhidnij Halychyni v XIX – pershij polovyny XX st. Kharkiv: Akta, 2018. 482 c. (In Ukrainian)

Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків: Акта, 2018. 482 с.

Kalakura Ya. Ukrains'ka istoriohrafia: Kurs leksij. Kyiv: Geneza, 2012. 511 s. (In Ukrainian)

Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. 511 с.

Koval'ov Ye. Proiekt pryiednannia chastyny Malorosijs'koho kraiu do Kyivsekoï hubernii Hryhoriia Galagana ta joho ideolohichnyj kontekst. *Kyivs'ki istorychni studii* [Kyiv Historical Studies]. 2022. No. 1 (14). S. 116–123. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.114>. (In Ukrainian)

Ковальов Є. Проект приєднання частини Малоросійського краю до Київської губернії» Григорія Галагана та його ідеологічний контекст. *Київські історичні студії*. 2022. № 1 (14). С. 116–123. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.114>.

Kotenko A. Do pytannia pro tvorennia ukrains'koho natsional'noho prostoru v zhurnali «Osnova». *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2012. No. 2. S. 42–57. (In Ukrainian)

Котенко А. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа». *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 42–57.

Kravchuk A. Stereotyp poliaka u movnij svidomosti ukrains'koi molodi. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Serii filolohichna* [Visnyk of the Lviv University. Series Philology]. 2009. Vyp 48. S. 212–222. (In Ukrainian)

Кравчук А. Стереотип поляка у мовній свідомості української молоді. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2009. Вип. 48. С. 212–222.

Lytvynova T. F. Rozdumy nad «maloiu ukrains'koiu trylohiieiu» Danyelia Bovua. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2015. No. 6. S. 154–174. (In Ukrainian)

Литвинова Т. Ф. Роздуми над «малою українською трилогією» Даниеля Бовуа. *Український історичний журнал*. 2015. № 6. С. 154–174.

Lytvynova T. Hryhorij Poletyka: do 300 richchia vid dnia narodzhennia. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2025. No. 3. S. 81–104. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.081>. (In Ukrainian)

Литвинова Т. Григорій Полетика: до 300 річчя від дня народження. *Український історичний журнал*. 2025. № 3. С. 81–104. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.081>.

Posokhova L. Knyhy pol's'koiu movoiu v bibliotetsi Chernihivs'koho kolehiumu. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. 2025. No. 2 (37). S. 5–24. <https://doi.org/10.15407/rksu.37.005>. (In Ukrainian)

Посохова Л. Книги польською мовою в бібліотеці Чернігівського колегіуму. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 2 (37). С. 5–24. <https://doi.org/10.15407/rksu.37.005>.

Radyshevs'kyj R. «Ukrainska» ta «pol's'ka» shkoly v literaturi ukrains'ko-pol's'koho pohranyechchia. *Kyivs'ki polonistychni studii* [Polish Studies of Kyiv]. 2005. T. 7. S. 7–30. (In Ukrainian)

Радишевський Р. «Українська» та «польська» школи в літературі українсько-польського пограниччя. *Київські полоністичні студії*. 2005. Т. 7. С. 7–30.

Silets'kyj Yu. Stereotyp poliaka v tradytsijnomu svitohliadi ukrainsiv. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakul'tetu LNU im. I. Franka* [Scholarly Notebooks of the Faculty of History of Ivan Franko National University of Lviv]. 2008. Вип. 9–10. Ч. 1. С. 95–110. (In Ukrainian)

Сілецький Ю. Стереотип поляка в традиційному світогляді українців. *Наукові зошити історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка*. 2008. Вип. 9–10. Ч. 1. С. 95–110.

Struminski B. Stereotyp Polaka w przyslowiach ukraińskich. *Narody i stereotypy* / red. T. Walas. Krakow: Międzynarodowe Centrum Kultury, 1995. S. 137–145.

Vasylenko M. Zbirka materialiv do istorii Livoberezhnoi Ukrainy ta ukrains'koho prava XVII–XVIII vv. *Ukrains'kyj arkhеоhrafichnyj zbirnyk*. Kyiv, 1926. Вип. 1. С. 50–164. (In Ukrainian)

Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. *Український археографічний збірник*. Київ: УАН, 1926. Вип. 1. С. 50–164.

Vyrs'kyj D. Richpospolyts'ka istoriohrafia Ukrainy (XVI – seredyna XVII st.): u 2 ch. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2008. Ч. 1. 501 s. (In Ukrainian)

Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): у 2 ч. Київ: Інститут історії України, 2008. Ч. 1. 501 с.

Yakovenko N. Pol'scha ta poliaky v shkil'nykh pidruchnykakh istorii, abo vidlunnia davn'oho j nedavn'oho mynuloho. *Paralel'nyj svit. Doslidzhennia z istorii uiaulen' ta idej v Ukraini XVI – XVII st.* Kyiv: Krytyka, 2002. S. 366–379. (In Ukrainian)

Яковенко Н. Польша та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст.* Київ: Критика, 2002. С. 366–379.

Yakovenko N. Zhyttieprostir versus identychnist' rus'koho shliakhtycha XVII stolittia (na pryklady Yana/Joakyma Yerlycha). *Yakovenko N. Dzerkala identychnosti. Doslidzhennia z istorii uiaulen' ta idej v Ukraini XVI – XVII st.* Kyiv: Laurus, 2012. S. 63–104. (In Ukrainian)

Яковенко Н. Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII століття (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича). *Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст.* Київ: Laurus, 2012. С. 63–104.

Yaremchuk V. Pol'scha / poliaky v ukrains'kij istorii: obrazy ukrains'koho radians'koho istoriiypysannia. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2025. No. 3. S. 137–161. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.137>. (In Ukrainian)

Яремчук В. Польша / поляки в українській історії: образи українського радянського історієписання. *Український історичний журнал*. 2025. № 3. С. 137–161. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.137>.

Zashkil'niak L. Do genezy ukrains'ko-pol's'koho konfliktu u XX stolitti. *Ukraina-Pol'scha: istorychna spadshyna i suspil'na svidomist'* [Ukraine-Poland: Historical Heritage and Public Consciousness]. 2010–2011. Vyp. 3–4. S. 22–41. (In Ukrainian)

Зашкільняк Л. До генези українсько-польського конфлікту у XX столітті. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2010–2011. Вип. 3–4. С. 22–41.

Zashkil'niak L. Obraz Pol'schi ta poliakov u suchasnij Ukraini. *Problemy slov'ianoznavstva* [Problems of Slavonic Studies]. 2011. Vyp. 60. С. 68–80. (In Ukrainian)

Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні. *Проблеми слов'янознавства*. 2011. Вип. 60. С. 68–80.

Zashkil'niak L. Obraz(y) pol's'koi istorii v suchasnij ukrains'kij istoriohrafii: mify, stereotypy, naukovі interpretatsii. *Obraz Inshoho v susidnikh istoriiakh*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2008. S. 35–46. (In Ukrainian)

Зашкільняк Л. Образ(и) польської історії в сучасній українській історіографії: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації. *Образ Іншого в сусідніх історіях*. Київ: Інститут історії України, 2008. С. 35–46.

Zems'kyj Yu. Zarodzhennia ukrains'koho modernoho natsiietvorennia. Horodok: Bedrykhiv kraj, 2018. 255 s. (In Ukrainian)

Земський Ю. Зародження українського модерного націєтворення. Городок: Бєдрихів край, 2018. 255 с.

Zhurba O., Lytvynova T. Antiquity as an Ideal and a Factor in the Formation of the Intellectual Landscape of Ukraine in the Second Half of the XVIII – Early XIX Centuries. *Studies in History and Philosophy of Science and Technology*. 2023. Vol. 32. No. 2. PP. 27–34. <https://doi.org/10.15421/272319>.

Zhurba O., Lytvynova T. Integratsiynij proekt H. Galagana seredyny XIX st. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2022. № 3. S. 194–204. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.03.194>. (In Ukrainian)

Журба О., Литвинова Т. Інтеграційний проєкт Г. Галагана середини XIX ст. *Український історичний журнал*. 2022. № 3. С. 194–204. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.03.194>.

Zubrycka M. Stereotyp Polaka w literaturze ukrainsiej. *Narody i stereotypy* / red. T. Walas. Krakow: Międzynarodowe Centrum Kultury, 1995. S. 132–136.

Tetiana Lytvynova

Doctor of Historical Sciences, Professor

Oles Honchar Dnipro National University

72 Nauky Avenue, 49045, Dnipro, Ukraine

E-mail: litvinova.tf@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>

**POLISH INTELLECTUAL, POLITICAL, AND LEGAL TRADITIONS
IN THE CIVIC THOUGHT OF LEFT-BANK UKRAINE,
SECOND HALF OF THE 18th
TO FIRST HALF OF THE 19th CENTURIES**

The paper sets out to uncover the influence of the Polish intellectual tradition on the evolution of civic thought and practice in Left-Bank Ukraine during the second half of the 18th and first half of the 19th centuries. Despite the sustained attention to Polish-Ukrainian interactions in national historiography, the problem of the role and place of Poland and Polish intellectual heritage in projects for the reformation of Ukrainian society within the borders of the Russian Empire has not so far been studied in depth. The paper discusses the sources, techniques, and methods of the use of works and ideas of Polish historians, writers, and lawyers, as well as Polish law and legal practices, in the writings and civic pursuits of Hryhoriy Poletyka, a prominent Ukrainian intellectual and political figure of the mid-18th century. It is argued that the constitutional arrangements, legal norms, and ideological heritage of the Polish-Lithuanian Commonwealth were of key importance to H. Poletyka in his efforts to develop “programs” for reforming the Hetmanate in the direction of modernization and preservation of ancient rights and freedoms in the face of centralizing imperial policy. His ideas, informed by a deep knowledge of history and law, including the historiography of the Polish-Lithuanian Commonwealth, laid the foundation for an attitude towards the Hetmanate that would be organically received by the subsequent generations. The educated elite of Left-Bank Ukraine at the beginning of the 19th century felt a deep influence of H. Poletyka's writings, and in large part through them – of the Polish political and legal tradition. The intellectual heritage of H. Poletyka, in which the premodern conception of the Ukrainian (Little Russian) nation took its final form, established a solid ground for the elite of Left-Bank Ukraine to conceive of their historic birthright and gave an impetus for the ideological explorations of generations of children and grandchildren. One outcome of this was the burgeoning of a modern ethno-national identity in the Ukrainian lands during the first half of the 19th century.

Keywords: Hryhorii Poletyka, Polish-Lithuanian Commonwealth, Left-Bank Ukraine, Hetmanate, Polish intellectual tradition.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 04.01.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 04.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 25.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-12>
УДК 930.2:[82-92+82-96]Буткевич.09

Павло Єремєєв

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: p.v.eremeev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

ПРАВОСЛАВ'Я, МАЛОРОСІЙСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ІМПЕРСЬКИЙ НАРАТИВ У ПРАЦЯХ ХАРКІВСЬКОГО ЧОРНОСОТЕНЦЯ: ПРИКЛАД ПРОТОІЄРЕЯ ТИМОФІЯ БУТКЕВИЧА (1854–1925)¹

Метою дослідження є виявлення особливостей складного ідейного синтезу у творчості Тимофія Буткевича — яскравого представника білого духовенства та одного з найвпливовіших чорносотенців Харкова початку XX ст. На матеріалі його публіцистичних та наукових текстів реконструйовано взаємопереплетення трьох ключових компонентів його світогляду: православної традиції, малоросійської ідентичності та імперського наративу. Показано, що Буткевич постає як типовий представник малоросійського дискурсу в його консервативному варіанті. Його позиція характеризувалася поєднанням непохитної лояльності до Російської імперії з яскраво вираженим регіональним патріотизмом. Українську культурно-історичну специфіку він інтерпретував як прояв російськості, що дозволяло йому

Як цитувати: Єремєєв П. Православ'я, малоросійська ідентичність та імперський наратив у працях харківського чорносотенця: приклад протоієрея Тимофія Буткевича (1854–1925). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 234–259. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-12>

How to cite: Yeremieiev P. Orthodox Religion, Little Russian Identity, and Imperial Narrative in the Works of a Kharkiv Black Hundred Activist: The Case of Archpriest Tymofiy Butkevych (1854–1925). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 234–259. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-12> (In Ukrainian)

© Єремєєв П., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

¹ Статтю підготовлено в межах програми «Sustaining Ukrainian Scholarship» Центру перспективних досліджень CAS.

одночасно підкреслювати етнокультурні особливості малоросів і заперечувати їхню політичну окремішність. Важливим аспектом дослідження є аналіз історичних наративів Буткевича. У творах Буткевича козацький міф отримує специфічну інтерпретацію: події 1654 р. подаються як «возз'єднання», а образи Коліївщини (Гонта, Залізняка) — як символи православного опору. У типовий для малоросійської ідентичності спосіб Буткевич згадував Тараса Шевченка, якого зображав борцем з католицьким та юдейським впливом та союзником у боротьбі з «малоросійським сепаратизмом». Протоієрей використовував поняття «Україна» як синонім «Малоросії», інтегруючи його в імперський дискурс, а також розширював уявлення про український простір через концепт «півдня Росії». Політичні виступи Буткевича (зокрема щодо Холмщини) містять етнографічні аргументи, що свідчить про засвоєння елементів модерного націоналізму, будованого на основі домодерних ідентичностей, сконструйованих у Синописі 1674 р. Дослідження дає змогу зробити висновок про обмеженість бінарних моделей «імперське vs національне», розкриваючи багатогранну природу ідентичностей на українських землях Російської імперії. Випадок Буткевича свідчить, що кордон між «малоросійським» та «українським» на початку ХХ ст. був більш проникним, ніж це часто представляють в історіографії. Його ідейний доробок ілюструє необхідність більш нюансованого підходу до вивчення консервативних ідеологій, які могли по-різному комбінувати імперські та регіональні компоненти.

Ключові слова: Тимофій Буткевич, православ'я, релігія, церква, малоросійська ідентичність, імперський наратив, чорносотенство, українське питання, Російська імперія, національна ідентичність, образи, історіографія, інтелектуальна історія.

На початку ХХ ст. Тимофій Буткевич був одним із найвпливовіших представників білого духовенства Російської імперії, а його численні богословські та філософські праці були добре відомі серед освічених верств того часу (Mukhailyn 2007, 180; Abaschnik 2021, 21–48). Священник поєднував душпастирське служіння з активною роботою в низці церковних, державних і громадських комітетів; у період 1894–1906 рр. він обіймав посаду професора богослов'я в Харківському університеті (Khalanskii, Bagalei 1908, 9–11; Shudryk 2013, 69–72).

Вплив Буткевича поширювався також на сферу церковного управління загальноімперського рівня. У 1906 р. він брав участь у засіданнях Предсоборного Присутствія — дорадчого органу

при Святішому Синоді, створеного для підготовки Помісного Собору. З 1908 р. Буткевич входив до Особливої наради при Святішому Синоді у справах місії та очолював синодальну комісію з питань сектантства, від 1910 р. брав участь у роботі комісії з англіканських і старокатолицьких справ, а до квітня 1917 р. був членом Учбового комітету Синоду. 1 березня 1912 р. його було офіційно затверджено як постійного члена Предсоборної наради при Синоді (до скликання майбутнього Помісного собору). Буткевич двічі обирався до Державної ради Російської імперії, ставши одним із трьох представників білого духовенства в цьому найвищому дорадчому органі (Parfenova 2006, 23–45; Shudryk 2013, 69–72; Abaschnik 2021, 28).

Буткевич був активним членом правомонархічних організацій — Російських зборів і Союзу російського народу (Otkrytie i pervye shagi 1906, 5; Kaplin 2009, 140; Kharkivskyi universytet u spohadakh 2010, 352). Водночас, як буде показано нижче, його чітка проімперська й проросійська позиція поєднувалася з виразною малоросійською ідентичністю та емоційною прихильністю до українських історичних і культурних особливостей. Мета цього дослідження — з'ясувати, у який спосіб і під впливом яких чинників у текстах Буткевича конструювалися образи українських земель, наскільки візії протоієрея стосовно історичної долі та сучасного становища України були типовими для правомонархічного середовища на українських теренах.

Богословські та філософські погляди Буткевича вже неодноразово були досліджені (Pankov 1999; Denysenko 2000; Mykhailyn 2007; Shudryk 2013; Abaschnik 2021). Життєвий шлях протоієрея ставав темою краєзнавчих та аматорських праць (Parfenova 2006; Shvets 2015). Водночас питання про специфіку конструювання образів українських земель у творчості Буткевича досі не стало предметом окремого дослідження.

Уявлення протоієрея про минуле та сучасне українських земель заслуговують на докладний аналіз у ширшому контексті сучасних дискусій про місце «українського питання» в ідеології чорносотенства. Нерідко цю ідеологію описують як цілком ворожу до ідей української окремішності (Reient, Serdiuk 2021; Reient 2025, 134). Однак, як показують

праці Фейт Хілліс та Ольги Мартинюк, у правомонархічному середовищі на українських землях існувала своєрідна малоросійська свідомість, у межах якої українські (малоросійські) етнографічні та культурні особливості цінувалися як органічний складник загальноросійського національного проєкту (Kotenko, Martyniuk, Miller 2012; Hillis 2013; Martyniuk 2016). Широку історіографічну дискусію спричинила праця Климентія Федевича (Fedevych, Fedevych 2017), у якій українських чорносотенців запропоновано розглядати як «імперський, панславістський і консервативно-християнський варіант українського національного руху» (с. 8). Хоча ця теза зазнала досить сильної критики (Kovalev 2018; Shatalov 2018; Gauchmann 2018; Zayarnyuk 2018; Kotenko 2020), вона порушила важливу проблему: необхідність нюансованого підходу до вивчення ставлення чорносотенців до української ідентичності та історичної спадщини.

Слід зазначити, що донедавна дослідження сприйняття чорносотенцями української етнічної та історичної специфіки здійснювали переважно на матеріалах Правобережної України. Аналіз джерел, пов'язаних зі Слобожанщиною та Лівобережжям, зокрема з Харковом, дозволяє виявити специфіку ідеологічних процесів на сході України та розширює географію історіографічного аналізу. У цьому контексті звернення до постаті Тимофія Буткевича дозволяє глибше зрозуміти інтелектуальний спектр консерватизму в Україні того періоду та простежити трансформації імперської ідентичності в умовах зростання модерних національних рухів.

Наше дослідження ґрунтується на корпусі джерел, що включає наукові й публіцистичні тексти, проповіді та виступи Буткевича (1902, 1907а, 1907b, 1910, 1910а, 1914). Спираючись на підходи Кембриджської школи інтелектуальної історії (Skinner 1963; Росock 2009) та концептуальну теорію метафори (Kövecses 2010), ми аналізуємо, як у межах історичних наративів Буткевича конструювалося значення понять «Україна», «Малоросія», «народ» тощо залежно від контексту «мовленнєвих ігор» і метафоричних схем мислення. Ґрунтуючись на принципах біографічних досліджень, що їх сформулював П'єр Бурдьє (Bourdieu 2000), уявлення Тимофія Буткевича вивчають як результат взаємодії між соціальною

структурою та індивідуальною практикою: ми намагаємось простежити траєкторії його інтелектуального позиціонування в різних соціальних полях і виявити ті дискурсивні ресурси, які забезпечували конструювання його багаторівневих ідентичностей. На основі концепції «ми-груп» Георга Ельверта (Elwert 1995) у статті також розглянуто, як Буткевич свідомо чи несвідомо перекодував символи релігійної, національної та регіональної ідентичності та яку роль у цьому процесі відігравали його уявлення про минуле та сучасне українських земель.

Тимофій Буткевич народився в родині священника в селі Велика Рогозянка Харківської губернії (Parfenova 2006, 11). Більшість жителів цього села були українцями (Gumilevsky 2005, 174). Сам Тимофій Буткевич називав себе малоросом та підкреслював, що його предки були «холмськими малоросами» (Butkevich 1912, 838–839). У промові на засіданні Російських зборів 10 вересня 1906 р. Буткевич зазначив, що чув «рідну малоросійську мову» в Державній Думі (Butkevich 1907a, 195–203).

Тимофій Буткевич наголошує на регіональній специфіці Малоросії у своєму описі біографії харківського єпископа Амвросія Ключарева, опублікованому 1902 р. Зазначаючи, що Амвросій Ключарев походив із центральної Росії, Буткевич пише, що в перші роки перебування архієрея в Харкові місто «було для нього ще чуже, Малоросія — чужа територія» (Butkevich 1902, 194). Описуючи візит Амвросія до міста Суми, Буткевич наводить такі слова зі звернення відомого українського підприємця Івана Харитоненка до владики Амвросія: «Ваше Преосвященство, ви приїхали з Великої Росії, а ми — малороси; ми маємо особливий характер через особливі умови життя в Малоросії, і тому будьте поблажливі й терплячі до нас, якщо ми по своїй натурі скажемо щось зайве або недоречне — ми простий народ, але слухняний і віруючий!» (Butkevich 1902, 167).

Тимофій Буткевич також наводить відповідь Амвросія, яка, зокрема, містила такі слова: «Що ви сказали про Малоросію, натякаючи на якусь відмінність між малоросами й великоросами, — я не визнаю цієї різниці за суттєву: це один і той самий російський народ, слов'янський, єдиний, що має одну православну віру і одного Государя, який із часів

царів іменується Самодержцем Великої, Малої та Білої Русі. Якщо наше слов'янське плем'я, розділене горами й ріками, за відсутності сполучення виробило в окремих місцях особливі звичаї й обряди, то нехай ці особливості залишаться справою історії, а тепер нам слід міцніше єднатися й творити єдине, неподільне Російське царство, бо в цій єдності вся сила й могутність нашої Вітчизни. Я не бачу жодної незгоди: і там, і тут я бачу в більшості лагідність характерів і готовність до всякого добра» (Butkevich 1902, 168).

Загалом біографія Амвросія у викладі Буткевича написана в апологетичному стилі, а слова та вчинки владики супроводжуються всілякою похвалою. Щодо образів Малоросії Тимофій Буткевич, з одного боку, визнає її регіональні відмінності від Великої Росії, але з іншого — явно солідаризується з Амвросієм Ключаревим, який розглядав малоросійські особливості як прояв російськості. Водночас важливо, що Тимофій Буткевич вважав за необхідне навести публічну розмову Івана Харитоненка з Амвросієм Ключаревим щодо відмінності між «малоросами» і «великоросами».

Варто підкреслити, що Слобожанщина в наведеному тексті безсумнівно описується як частина Малоросії, а сама Малоросія виокремлювалася на підставі «особливих звичаїв та обрядів». Як буде показано нижче, під час обговорення проєкту створення окремої Холмської губернії Тимофій Буткевич характеризував і Холмщину як частину Малоросії — за мовою та звичаями місцевого населення (Butkevich 1912, 638–639).

Отже, протоієрей розумів Малоросію в етнічних категоріях, що відображає загальну трансформацію значення цього терміна протягом «довгого» XIX ст. Якщо у XVIII ст. термін «Малоросія» використовували географічно, позначаючи переважно території Гетьманщини (Kotenko, Martyniuk, Miller 2012, 63), то в XIX ст. Малоросію поступово почали сприймати як етнічне поняття (Tolochko 2012, 47–134). Водночас етнічні характеристики Малоросії по-різному трактували прибічники ідеї «єдиної російської нації» та представники українського національного руху, який у другій половині XIX — на початку XX ст. дедалі активніше прагнув символічно відокремити

українців від росіян (Kotenko, Martyniuk, Miller 2012, 84). У цьому контексті Тимофій Буткевич постає як типовий прибічник малоросійської ідентичності, яка була поширеною на українських землях у другій половині XIX — на початку XX ст. (Hillis, 2013; Coleman 2015–2016, 343–372). Визнаючи й позитивно характеризуючи певні українські (малоросійські) етнічні особливості, він убачав у них специфічний прояв російськості. Малоросійська й загальноросійська ідентичності в Буткевича співвідносилися як частина і ціле.

Протоієрей брав участь у дискусіях щодо статусу української мови та допустимості її використання в пресі. У 1904 р. у зв'язку із запитом Комітету міністрів про можливе скасування обмежень на українське друкарство при Харківському університеті була створена комісія під головуванням Миколи Сумцова. До її складу, зокрема, увійшов і Тимофій Буткевич. Комісія підготувала записку, яка була одностайно схвалена Університетською радою 5 квітня 1905 р. (Ukrainska identychnist' 2013, 350). З одного боку, у записці зазначалося, що «малоруська мова з лінгвістичного погляду є діалектом російської мови». З другого боку, на тій самій сторінці йшлося: «Малоруська мова нині досягла такої міри відмінності від російської літературної мови, що малоросові важко зрозуміти книжки, видані нею. Коріння малоруської літератури сягає глибокої давнини» (Ukrainska identychnist' 2013, 350). Автори підкреслювали талант українських письменників і критикували обмеження щодо української мови (Ukrainska identychnist' 2013, 360). Отже, правий монархіст Тимофій Буткевич був готовий засуджувати заборони на українське друкарство й висловлювати схвалення українській літературі.

Згодом у праці «Огляд російських сект і їхніх відгалужень» Тимофій Буткевич, захищаючи літургійне використання церковнослов'янської мови, писав: «Церковнослов'янську мову справді слід назвати застарілою, але, не згадуючи вже про те, що століттями вона освячена як мова Церкви та молитви, вона все ще має значення об'єднувальної релігійної ланки: і великороси, і малороси, серби, болгари та чорногорці славлять нею Творця, і для цього вона підходить більше, ніж навіть російська мова, яка є менш зрозумілою для згаданих слов'янських народів» (Butkevich 1910, 379–380).

Як бачимо, мовні відмінності між малоросами й великоросами Тимофій Буткевич розглядав як подібні до тих, що існують між великоросами та іншими слов'янськими народами.

Сприйняття терміна «Україна» Тимофієм Буткевичем заслуговує на окремий аналіз. Російські чиновники кінця XIX — початку XX ст. часто сприймали цей термін у негативному ключі, вважаючи його символом українського сепаратизму (Ukrainska identychnist' 2013, 355). Водночас Тимофій Буткевич уживав слово «Україна» з позитивними конотаціями. Показово є його доповідь «Про католицьку і протестантську місію», виголошена на засіданні Особливої наради при Священному Синоді у 1908 р. Вказуючи, що інославна проповідь становить серйозну загрозу православ'ю на території Російської імперії, Буткевич, серед іншого, згадує історичне минуле, зазначаючи: «На півдні Росії нині нашим православним малоросам живеться не краще. На дорогій мені Україні, певно, немає й п'яді землі, яка колись не була б окроплена шляхетною козацькою кров'ю наших славетних предків — і окроплена саме, як свідчить історія краю, за віру Православну, за Русь святу! А тепер на цій святій землі на Православ'я розгорнуто справжнє гоніння! Свобода совісті там дала волю всім — і штундистам, і баптистам, і толстовцям, і духоборам, і молоканам, і хлистам, і скопцям, і волоцюгам, і адвентистам, і “новим ізраїльтянам” — лише для одних православних, корінного населення, не знайшлося більше місця на рідній землі. Забувши, чиї вони діти, забувши свої святі традиції, забувши Гонту й Залізняка, вони покійно схиляли голови перед євреями, поляками й німцями. От кому нині вони продають свою віру!» (Butkevich 1907, 3–4).

Ми бачимо, що історичне минуле України Буткевич включає до загальноросійського наративу, ґрунтованого на спільній вірі та фактах боротьби українського козацтва за православ'я. Показово, що лідерів Коліївщини — Максима Залізняка та Івана Гонту — Тимофій Буткевич сприймає з позитивними конотаціями як захисників віри, а забуття їхнього досвіду він закидає сучасним йому українцям як провину. В цьому контексті варто зазначити, що «козацький міф» був важливим складником українського національного проєкту, який формувався

протягом «довгого» XIX ст. (Plokhy 2013, 18). Однак конкурентна малоросійська ідентичність також зверталася до козацької історії України, намагаючись осмислити її як прояв російської історичної долі (Hillis 2013, 220–225). У цьому розумінні Тимофій Буткевич був цілком типовим. Утім, якщо в офіційному російському дискурсі на зламі XIX–XX ст. термін «Україна» поступово «віддавався» представникам українського національного проєкту (Kotenko, Martyniuk, Miller 2012, 84), Тимофій Буткевич продовжував символічно наділяти це слово конотаціями, пов'язаними з образами російської єдності. Очевидно, яскраво виражена регіональна ідентичність священника та його певна укоріненість у локальному матеріалі призвели до того, що він не міг сприймати слово «Україна» як щось чуже своїй ідентичності. В історичних джерелах і українських піснях було надто багато згадок цього терміна, і Тимофій Буткевич намагався осмислити його значення в межах парадигми малоросійськості.

Окремої уваги заслуговує сприйняття Тимофієм Буткевичем терміна «південь Росії» як синоніма слова «Україна». Як зауважує Володимир Кравченко, у другій половині XIX ст. на основі інтенсивної модернізації південностепової периферії Російської імперії формувалася регіональна ідентичність півдня Росії. Водночас термінологія «південноросійського», яка поширилася в дискурсі другої половини XIX — початку XX ст., сприяла розширенню уявлень про національний простір України за межі регіонів колишніх козацьких автономій: Гетьманщини, Слобожанщини та Запорозжя (Kravchenko 2010, 184–187). Тимофій Буткевич, будучи прибічником ідеї загальноімперської єдності, також зазнав впливу цієї тенденції.

У 1909 р. Тимофій Буткевич виголосив промову, яка стала найяскравішим прикладом його виразної малоросійської ідентичності. Тоді, після другого обрання Буткевича членом Державної ради, йому довелося переїхати з Харкова до Петербурга. На його честь у приміщенні Харківської семінарії було організовано урочисте зібрання. Під час цього заходу Буткевич сказав: «Пекучим бодем стискається моє серце від думки, що я повинен залишити країну, яка виростила, вигодувала, виплекала і виховала мене своїми чудесними піснями,

своїми задушевними думами, своїм славним минулим і скорботним теперішнім. О, пробач, моя люба, моя люба Батьківщино, моя Малоросія, що я залишаю тебе!.. Я ніколи не перестану бути твоїм сином і не забуду тебе» (Fedorovsky 1910, 132).

Прихильність Тимофія Буткевича до Малоросії, поєднана з вірністю Російській імперії, порушує важливе питання: якою мірою множинність його ідентичностей може бути інтерпретована в категоріях модерного націоналізму?

До певної міри вказане поєднання культурної симпатії до малоросійського простору з політичною лояльністю до імперського центру корелює з домодерною концепцією «словено-російського народу». Як зазначає Володимир Кравченко, ця концепція формувалася під впливом західної культури, розвивалася в ідейній опозиції до Заходу та була далекою від модерного націоналізму. Місцева провінційна культурна традиція в цій парадигмі відігравала роль допоміжного ресурсу імперсько-православного антизахідного дискурсу. У Харкові на межі XIX–XX ст. модерні національні проекти залишалися маргінальними на тлі домодерних уявлень про спільноту, засновану на релігійних, культурних та історичних наративах, репрезентованих образом «славяно-російського народу» (Kravchenko 2010, 11, 127, 189).

Щось подібне можна простежити у світогляді Тимофія Буткевича. Може здатися, що цей священник був далекий від етнічного націоналізму. Однак більш уважний аналіз його текстів свідчить про вплив модерних національних парадигм на погляди Буткевича. Погляди протоієрея Буткевича не можна ототожнювати із середньовічним образом Святої Русі, що формувався навколо святих ікон, віри, царя та держави, залишаючи мало місця для мови та етнічності (Cherniavsky 1961, 101–127; Hobsbawm 1992, 51). У політичних аргументах Буткевича нерідко саме етнічний чинник відігравав головну роль.

З такого погляду показовими є докази, які Буткевич висловив під час обговорення в Державній раді питання про створення окремої Холмської губернії. Це питання мало принциповий характер, оскільки створення Холмської губернії означало адміністративне відокремлення регіону з переважно східнослов'янським населенням від губерній

із переважно польським населенням (Zakharchyn, Sheptytska 2012). Тоді як у публікаціях Любомира Дімша, Штефана Дзевульського та Генрика Верценського, які підтримували польський характер Холмщини, звучали численні протести, Буткевич обстоював необхідність створення губернії, апелюючи до етнічної єдності Малоросії як складника російського простору. У своїй промові 12 червня 1912 р. Буткевич заявив: «Такі об'єктивні та неупереджені вчені, як Кольберг, Чублінський, Янчук, Шимановський і наш високоповажний Д. І. Багалій, своїми серйозними науковими дослідженнями з безперечною переконали мене у тому, що й нині у Холмщині ми маємо справу з природним російським населенням, а стосовно нашої Малоросії — з населенням навіть архаїчного характеру. Увійдіть до хати холмщанина, подивіться обстановку, в якій він живе, поговоріть з ним, познайомтеся з його світоглядом — і ви забудете, де ви — у Холмщині чи Полтавській губернії. Його зовнішній вигляд, його костюм, його зачіска, вишиті малоросійським швом рушники, що прикрашають його ікони, квитки з різнокольорового паперу, розшиті сорочки на його дружині та дочках, стрички в їхніх косах та очипки — все вам підкаже, що ви перебуваєте у нашій малоросійській сім'ї; говорити він з вами буде також помалоросійськи, пересипаючи свою мову дотепними малоросійськими прислів'ями та приказками; пригостатиме він вас буде малоросійським борщем, галушками, варениками; час він, навіть ставши католиком, визначатиме за російськими православними святими, а не польським католицьким» (Butkevich 1912, 838–839).

Як бачимо, у цьому випадку етнографія була вирішальним чинником для Буткевича у розв'язанні політичного питання. Навіть церковні аспекти відігравали другорядну роль. Зазначений факт слід розглядати в ширшому контексті взаємозв'язку між релігією та національною свідомістю. Деякі дослідники націоналізму, як-от Карлтон Гейс, вважають, що зростання націоналізму зазвичай супроводжується секуляризацією (Hayes 1926, 93–126). З другого боку, Ерік Гобсбаум на прикладах Польщі та Ірландії демонструє, що зв'язок між релігією та національною ідентичністю може бути дуже тісним (Hobsbawm 1992, 67). Ми більше схильні погодитися з Петером Альтером, який слушно

зауважує, що тут немає прямого лінійного зв'язку, але націоналізм є по суті секулярною ідеологією. Навіть якщо релігійний чинник лежить в основі уявлень щодо кордонів національної спільноти (як це було у випадку з Польщею чи Ірландією), у націоналіста саме нація, а не конфесія, посідає найвищу позицію в ієрархії цінностей (Alter 1989, 9–13).

Звісно, акцент Буткевича на етнографії міг бути ситуативним, адже етнографічну «малоросійськість» Холмщини було легше довести, ніж її православність — у регіоні мешкало багато греко-католиків. Маємо справу з прикладом своєрідної «мовної гри», коли залежно від контексту й мети висловлювання особа свідомо або несвідомо переозначає критерії зарахування тієї чи іншої групи до «своїх». Та навіть сама можливість такої структурованої аргументації з боку священника й «чорносотенця» є досить показовою.

Значущим є й те, що Тимофій Буткевич звертався до праць професора Харківського університету Дмитра Багалія для обґрунтування російського характеру Холмщини. Дмитро Багалій разом із Миколою Сумцовим належав до наукової школи, що інтерпретувала історію під впливом демократичної, народницької та української національної парадигм (Kravchenko 2010, 208). У своїй автобіографії 1927 р. Багалій писав: «Моя українізація не була примусовою, а мала стихійний характер і закінчилася за студентських років до 1880 р. Відтоді з мене назавжди вже зробився цілком свідомий українець» (Bahalii 1927, 14). Так само, як і Буткевич, Дмитро Багалій у 1912 р. був членом Державної ради й підтримував створення Холмської губернії на етнографічних засадах. Отже, Тимофій Буткевич, будучи представником «чорної сотні», поділяв позицію ліберального українофіла Багалія в питанні адміністративного статусу Холмщини.

Те, що саме етнографічні характеристики населення були для Буткевича головним аргументом у політичній дискусії, свідчить про наявність у його позиції рис модерного націоналізму, який передбачає легітимацію держави не на основі станової чи династичної логіки, а через апеляцію до специфіки населення, об'єднаного в межах державних кордонів (Alter 1989, 14–17). Подібна риса світогляду не була чимось

незвичним для представників малоросійської ідентичності в Україні того часу: як показує Сергій Наумов, малоросійська свідомість кінця XIX — початку XX ст. може розглядатися як складник загальноросійського національного проєкту, який був альтернативою українському (Naumov 2017). В цьому контексті Буткевич був достатньо типовим, коли переосмислював етнографічні матеріали, зібрані представниками українського національного руху, і включив їх до загальноросійського національного наративу. Ба більше, есенціалізоване й телеологічне уявлення про «український» та «малоросійський» рухи часто спрошує складність цих ідентичностей. Очевидно, що набір ідентичностей у свідомості людини не є певною незмінною ієрархією: радше йдеться про складний, не цілком усвідомлений набір взаємопов'язаних (а часом і суперечливих) уявлень, певні з яких актуалізуються в діалоговій взаємодії з навколишнім світом. Отже, Сумцов і Багалій, з одного боку, і Буткевич — з другого, могли виступати інтелектуальними та політичними союзниками з окремих питань. Водночас в інших контекстах їхні позиції й реакції істотно різнилися.

Зазначаючи вплив модерного націоналізму на погляди Тимофія Буткевича, не варто заперечувати й доволі глибокі історичні витоки малоросійської ідентичності, яку він демонстрував. Це також не було чимось унікальним. Ольга Андрієвська стверджує, що наприкінці XVIII — на початку XX ст. в російсько-українському дискурсі співіснували дві різні культурні парадигми. Перша парадигма ґрунтувалася на уявленні про давню, суверенну Україну-Русь як окрему землю й народ, що мають власну історію, права та культурну тяглість. Це бачення розвивалося в межах політичної традиції Речі Посполитої, отримало легітимацію під час повстання 1648 р., підтримувалося впродовж XVIII ст. історіографією козацької еліти та набуло модерної форми в Історії Русів. Центральним у цій традиції було переконання, що Україна-Русь вільно й добровільно вступала в союзи — спочатку з Польщею, а згодом із Росією — зберігаючи при цьому свою окремішність і права. Друга парадигма натомість просувала ідею всеросійської єдності, у якій українці та росіяни розглядалися як частини єдиного «російського» народу, об'єднаного

спільною православною спадщиною, походженням від Русі та спільною історичною долею. Ця концепція, попри свою централізовану природу, частково виникла з релігійно-політичних криз у межах Речі Посполитої та спочатку була підтримана православними інтелектуалами в Україні, які прагнули побудувати мости до Московії. Вона базувалася на ідеї *Slavia Orthodoxa* — ширшої слов'янсько-православної спільноти, що виходила за межі національних кордонів (Andriewsky 2003, 196–198). Особливо важливою у формуванні цієї всеросійської візії була поява Синопису (1674), написаного під патронатом Інокентія Гізеля в Києві. Цей текст трактував союз з Московією як релігійно та династично зумовлений, подаючи царя як православного самодержця — наступника князя Володимира й оборонця православного світу. Отже, Синопис заклав основи російського історичного нарративу, в якому Переяславська угода сприймалася як природне й органічне «возз'єднання» руських земель. Зенон Когут показав, що «Синопис» обґрунтовував союз із Москвою на династичних, релігійних і навіть етнічних підставах (Kohut 2004, 169–186).

Зв'язок модерних національних переконань Тимофія Буткевича із домодерними ідентичностями не є унікальним. Ерік Гобсбаум зауважує, що почуття та символи протонаціональної спільноти можуть стати основою для формування модерного націоналізму (Hobsbawm 1992, 78). Ця риса помітна й у світогляді Буткевича: елементи модерного націоналізму в його свідомості спиралися на парадигми, сформовані ще в дискурсах донціональної доби.

Інтерес Буткевича до українських етнічних характеристик також був пов'язаний із процесами ментального картографування земель сучасної України, що відбувалися в Російській імперії протягом «довгого» XIX ст. Як показує Олексій Толочко, з кінця XVIII ст. етнічні особливості, зафіксовані інтелектуалами, стали важливим елементом формування модерних національних проєктів (Tolochko 2012, 47–134). За Ентоні Смітом, модерна нація не просто витворюється наново, а часто спирається на вже наявні етнічні традиції — не як спадок у прямому значенні, а як ресурс для нового конструювання національної спільноти (Smith 1994). Тимофій Буткевич, спираючись як на власний досвід

перебування в українсько-російському прикордонні, так і на наявну інтелектуальну традицію, визнавав та підкреслював існування етнічної специфіки України, водночас вписуючи її в загальноросійську парадигму.

Захищаючи «малоросійський» характер Холмщини і необхідність її адміністративного відмежування від польських регіонів, Тимофій Буткевич звертається до історичних образів гноблення православних у Речі Посполитій, посилаючись при цьому на Тараса Шевченка й Дмитра Яворницького: «Читайте дивовижну поему Шевченка “Гайдамаки”, ознайомтеся з дослідженнями професора Еварницького... Ось де ви знайдете справжній і об’ємний мартиролог, ось де ви побачите душу потрясаючі картини кривавих переслідувань, людиноненавистництва, нетерпимості, неймовірних страждань... Але я не буду говорити про цей тяжкий час, пережитий моєю батьківщиною. Завдяки покровительству одноплемінної й одновірної Росії він минув і ніколи не повернеться. Мою батьківщину врятувало від тяжкого польського гніту її воз’єднання з великою Росією» (Butkevich 1912, 842).

Слід зауважити, що позиція Тимофія Буткевича щодо Тараса Шевченка не була унікальною. Хоча на початку ХХ ст. Шевченків міф уже став ключовою компонентою українського національного дискурсу, багато представників малоросійського руху сприймали поета як частину своєї «групи ми», актуалізуючи його антипольські та антиєврейські пасажі (Hillis 2013, 108, 193). Подібне сприйняття образу Тараса Шевченка було також поширеним серед чорносотенців в Україні (Fedevych, Fedevych 2017, 95–126). Як зазначає Сергій Сільванович, зважаючи на матеріали Катеринославської преси, ще за життя Шевченка його авторський міф вбудовувався в дискурс різних ідеологічних «ізмів» і суспільно-політичних течій, що згодом забезпечило багат шаровість рецепцій «Кобзаря» (Silvanovych 2023).

Показовим є також посилання Буткевича на праці Дмитра Яворницького — дослідника, який у 1884 р. був звільнений з Харківського університету за звинуваченням в українофільстві та сепаратизмі. Насправді Яворницький відкидав звинувачення в сепаратизмі (і, можливо, був щирим). Утім, він рішуче обстоював ідею українців як окремої істо-

ричної та культурної спільноти, у сучасній історіографії дослідник односторонньо характеризується як прихильник «української ідеї» (Svitlenko 2017; Silvanovych 2023, 44).

Уявлення Тимофія Буткевича про козацьку історію найповніше розкриваються в доповіді, яку 1910 р. Тимофій Буткевич виголосив у Державній Раді під час обговорення законопроекту щодо обмеження фінської автономії. Намагаючись заперечити використання історичних аргументів задля збереження особливого статусу Великого князівства Фінляндського, протоієрей зазначив: «Користуючись тими методами й прийомами, які були тут застосовані противниками розглядуваного законопроекту, можна дійти будь-якого висновку й зробити найнесподіваніші узагальнення. Наприклад, за допомогою цих методів і прийомів я сміливо можу доводити вам, що моя батьківщина — Малоросія — має набагато більше історичних і юридичних прав на політичну самостійність, ніж Фінляндія» (Butkevich 1910, 402).

Буткевич говорить про події середини XVII ст. як «возз'єднання Малоросії з Великоросією», підкреслює, що «козаки не були завойовані зброєю, як фіни, але добровільно возз'єдналися з єдиновірним і єдинокровним російським народом» (Butkevich 1910, 402). Отже, в історичних уявленнях Тимофія Буткевича відобразився той історичний наратив, який простежувався ще в козацькій історіографії XVIII ст., де захист козацькою елітою XVIII ст. «малоросійських прав і вольностей» обґрунтовувався, серед іншого, ідеєю про те, що малоросіяни, будучи «вольним народом», вступили у добровільні угоди з польським королем, а пізніше — з московським царем (Kohut 2004, 88). Ця ідея згодом яскраво проявилася в «Історії Русів» та мала величезний вплив на розвиток української історіографії вже у XIX ст. (Kohut 2004, 195).

Навівши історичні аргументи на користь «малоросійської» окремішності, протоієрей після цього зазначив: «Насправді не лише я, хто гаряче любить свою батьківщину, але й жоден розсудливий малоросіянин заради блага самої Малоросії не побажав би тепер її політичного відокремлення від Росії» (Butkevich 1910, 403). Звернення до історичного минулого українських земель у цьому контексті мало на меті показати хибність спроб застосовувати історичний принцип

у поточних політичних дебатах і в такий спосіб заперечити фінські історико-політичні прагнення.

Критикуючи ідеї політичного відокремлення України від Росії, Буткевич стверджував: «Так, ще є безрозсудні голови, які захоплюються нездійсненими сепаратистськими мріями; але їх уже давно, рівно 50 років тому, було засуджено й висміяно українофілом — у найкращому сенсі цього слова — знаменитим малоросійським поетом Шевченком» (Butkevich 1910, 403). Цікаво, що й тут образ Тараса Шевченка Буткевич інтерпретує в контексті схарактеризованої вище малоросійської ідентичності. Загалом же звернення до української історії дозволяє протоієрею зробити висновок, що апеляції до минулого в справах легітимізувати дезінтеграцію імперії є абсурдні й небезпечні, тож і прагнення обґрунтувати автономію Великого князівства Фінляндського на основі історичних даних не є переконливим.

Отже, дослідження ідейного доробку протоієрея Тимофія Буткевича (1854–1925) висвітлює складний взаємозв'язок православ'я, малоросійської ідентичності та імперського наративу в умовах національного піднесення початку ХХ ст. Буткевич поєднував лояльність до Російської імперії з виразною малоросійською ідентичністю, інтерпретуючи українську культурно-історичну специфіку як органічний складник «російськості». Його світогляд характеризувався гнучким використанням козацького міфу в імперському дискурсі: події 1654 р. трактувалися як «возз'єднання», а образи Коліївщини (Гонта, Залізняк) позиціонувалися як символи православного опору. Показовою була позитивна конотація терміна «Україна», який використовували як синонім «Малоросії», що свідчить про адаптацію імперської риторики до локального контексту. Під впливом імперських модернізаційних процесів Буткевич ототожнював «південь Росії» з Україною, поділяючи поширену тоді тенденцію розширеного розуміння українського простору. Політична аргументація Буткевича виявляла парадокс: з одного боку, він активно застосовував етнографічні критерії (зокрема в питанні Холмщини), демонструючи вплив модерного націоналізму, з другого — залишався вірним традиційній імперській парадигмі. Ця суперечливість підтверджує гібридний характер малоросійської ідентичності, яка дозволяла ситуа-

тивні альянси з українофілами (наприклад, у використанні досліджень Багалія), але категорично відкидала будь-які форми політичного сепаратизму. Випадок Буткевича спростовує бінарне бачення «імперське versus національне», ілюструючи складний характер ідентичностей у прикордонних регіонах імперії та підкреслюючи необхідність контекстуального аналізу інтелектуальних траєкторій поза суворими ідеологічними схемами.

Список літератури / References

Abaschnik V. Otto Pfeleiderer und die deutsche Theologie in der kritischen Darstellung von Timofej Butkevič. *Journal for the History of Modern Theology / Zeitschrift für Neuere Theologiegeschichte*. 2021. Vol. 28. PP. 21–48. <https://doi.org/10.1515/znth-2021-0002>.

Alter P. Nationalism. Transl. by Stuart McKinnon-Evans. London: Edward Arnold, 1989. IV, 172 p.

Andriewsky O. The Russian-Ukrainian Discourse and the Failure of the “Little Russian Solution,” 1782–1917 / eds. A. Kappeler, Z. Kohut, F. Sysyn, M. von Hagen. *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2003. PP. 182–214.

Bahalii D. Avtobiografia: piatdesiat lit na storozhi ukrains'koi nauky ta kultury. Kyiv: Z druk. Ukr. akad. nauk, 1927. 163 s. (In Ukrainian)

Багалій Д. Автобіографія: п'ятдесят літ на сторожі української науки та культури. Київ: З druk. Укр. акад. наук, 1927. 163 с.

Bourdieu P. The Biographical Illusion / eds. P. du Gay, J. Evans, P. Redmond. *Identity: A Reader*. London: SAGE, 2000. PP. 297–303.

Butkevich T. I. Kak Gosudarstvennaja дума razreshala agrarnyj vopros? *Mirnyj trud*. 1907. No. 7. S. 195–203. (In Russian)

Буткевич Т. И. Как Государственная дума разрешала аграрный вопрос? *Мирный труд*. 1907. № 7. С. 195–203.

Butkevich T. I. O missii katolicheskoi i protestantskoj: Doklad, pročitannyj v zasedanii osobogo po missionerskim delam Soveshhanija pri Sv. Sinode. 27-go marta 1908 g. Sankt-Peterburg: tip. Kolokol, 1907. 160 s. (In Russian)

Буткевич Т. И. О миссии католической и протестантской: Доклад, прочитанный в заседании особого по миссионерским делам Совещания при Св. Синоде. 27-го марта 1908 г. Санкт-Петербург: тип. Колокол, 1907. 160 с.

Butkevich T. I. Obzor russkikh sekt i ih tolkov. Har'kov: Tip. Gubernskago pravlenija, 1910. X, 607, [1], XIX s. (In Russian)

Буткевич Т. И. Обзор русских сект и их толков. Харьков: Тип. Губернского правления, 1910. X, 607, [1], XIX с.

Butkevich T. I. Rech', proiznesennaja prot. T. I. Butkevichem v obshhem zasedanii Gosudarstvennogo Soveta, pri obsuzhdenii zakonoproekta o obrazovanii samostojatel'noj Holmskoj gubernii, 13-go ijunja. *Vera i razum*. 1912. No. 12. S. 838–851. (In Russian)

Буткевич Т. И. Речь, произнесенная прот. Т. И. Буткевичем в общем заседании Государственного Совета, при обсуждении законопроекта о образовании самостоятельной Холмской губернии, 13-го июня. *Вера и разум*. 1912. № 12. С. 838–851.

Butkevich T. I. Vysokopreosvjashchennyj Amvrosij, arhiepiskop Har'kovskij: Biogr. ocherk / [Soch.] Prot. T. I. Butkevicha. Har'kov: tip. Gub. pravl., 1902 [2], 349 s. (In Russian)

Буткевич Т. И. Высокопреосвященный Амвросий, архиепископ Харьковский: Биограф. очерк / [Соч.] Прот. Т. И. Буткевича. Харьков: тип. Губ. правл., 1902 [2], 349 с.

Butkevich T. Rech', proiznesennaja pri obsuzhdenii zakonoproekta o porjadke izdanija kasajushhihsja Finljandii zakonov i postanovlenij obshhegosudarstvennogo znachenija. *Vera i razum*. 1910. No. 15. S. 402–408. (In Russian)

Буткевич Т. Речь, произнесенная при обсуждении законопроекта о порядке издания касающихся Финляндии законов и постановлений общегосударственного значения. *Вера и разум*. 1910. № 15. С. 402–408.

Cherniavsky M. Tsar and People: Studies in Russian Myths. New Haven and London: Yale University Press, 1961. XIX, 258 p.

Coleman H. History, Faith, and Regional Identity in Nineteenth-Century Kyiv: Father Petro Lebedyntsev as Priest and Scholar. *Harvard Ukrainian Studies*. 2015–2016. Vol. 34. No. 1–4. PP. 343–372.

Denysenko I. Vzglyady T. I. Butkevicha na sushhnost' i proishozhdenie religii. *Vira i rozum* [Faith and Reason]. 2000. No. 1. S. 66–70. (In Russian)

Денисенко І. Взгляды Т. И. Буткевича на сущность и происхождение религии. *Віра і розум*. 2000. № 1. С. 66–70.

Elwert G. Boundaries, Cohesion and Switching. On We-Groups in Ethnic, National and Religious Forms. *Bulletin de l'APAD*. 1995. No. 10. PP. 1–16. <https://doi.org/10.4000/apad.1111>.

Fedevych K. K., Fedevych K. I. Za Viru, Tsaria i Kobzaria. Malorosiiski monarchisty i ukrainskyi natsionalnyi rukh (1905–1917 roky). Kyiv: Krytyka, 2017. 304 s. (In Ukrainian)

Федевич К. К., Федевич К. І. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархисти і український національний рух (1905–1917 роки). Київ: Критика, 2017. 304 с.

Fedorovsky M. Proshhanie duhovenstva Har'kovskoj eparhii s mitroformym protoiereem T. I. Butkevichem, po sluchaju vtorichnogo izbranija ego chlenom Gosudarstvennogo Soveta i ot#ezda na postojannoe zhitel'stvo v Sankt-Peterburg. *Vera i razum*. 1910. No. 7. S. 131–136. (In Russian)
Федоровский М. Прощание духовенства Харьковской епархии с митрофорным протоиереем Т. И. Буткевичем, по случаю вторичного избрания его членом Государственного Совета и отъезда на постоянное жительство в Санкт-Петербург. *Вера и разум*. 1910. № 7. С. 131–136.

Gauchmann D. Mnozhestvennaja identichnost' kak issledovatel'skaja problema. *Ab Imperio*. 2018. No. 2. S. 213–224. (In Russian)

Гаухманн Д. Множественная идентичность как исследовательская проблема. *Ab Imperio*. 2018. № 2. С. 213–224.

Gumilevsky F. (Filaret). Istoriko-statisticheskoe opisanie Har'kovskoj eparhii. T. 1. Har'kov: Har'kovskij chastnyj muzej gorodskoj usad'by, 2005. 336 s. (In Russian)

Гумилевский Ф. (Филарет). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Т. 1. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2005. 336 с.

Hayes C. J. H. Essays on Nationalism. New York: The Macmillan Company, 1926. 279 p.

Hillis F. Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. Ithaca; London: Cornell University Press, 2013. 348 p.

Hobsbawm E. J. Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. XII, 206 p.

Kaplin A. D. Osobennosti deiatel'nosty pravyykh orhanyzatsyj Khar'kova y Khar'kovskoj hubernyy v obscherossyjskom kontekste v nachale XX v. *Yuh Rossyy y Ukrayna v proshlom y nastoiashchem: ystoryia, ekonomyka, kul'tura*: sb. nauch. tr. V Mezhdunar. nauch. konf. / otv. red. Y.T. Shatokhyn (h. Belhorod, 23–24 ianvaria 2009 h.). Belhorod: Yzd-vo BelHU, 2009. S. 138–142. (In Russian)

Каплин А. Д. Особенности деятельности правых организаций Харькова и Харьковской губернии в общероссийском контексте в начале XX в. *Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф. / отв. ред. И.Т. Шатохин (г. Белгород, 23–24 января 2009 г.). Белгород: Изд-во БелГУ, 2009. С. 138–142.*

Khalanskii M., Bagalei D. (sost.). Istoriko-filologicheskij fakul'tet Har'kovskogo universiteta za pervye 100 let ego sushchestvovaniya (1805–1905). Har'kov: Tipografija Adol'fa Darre, 1908. VIII, 168, 390, XII s., 15 l. portr. (In Russian)

Халанский М., Багалей Д. (сост.). Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1908. VIII, 168, 390, XII с., 15 л. портр.

Kharkivskyi universytet u spohadakh yoho vykladachiv ta vykhovantsiv: U 2 t. T. 2. / ukl. B. P. Zaitsev, V. Yu. Ivashchenko, V. I. Kadieiev ta in.; vstup. stattia V. Yu. Ivashchenko; nauk. red. S. I. Posokhov; Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury. Kharkiv: Saga, 2010. 552 s. (In Ukrainian)

Харківський університет у спогадах його викладачів та вихованців: У 2 т. Т. 2. / укл. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв та ін.; вступ. стаття В. Ю. Іващенко; наук. ред. С. І. Посохов; Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Харків: Сага, 2010. 552 с.

Kohut Z. Korinnia identychnosti: studii z rannomodernoï ta modernoi istorii Ukrainy / nauk. red. T. Kurylo, pisliam. V. Kravchenka, per. z anhl. S. Hrachovoi. Kyiv: Krytyka, 2004. 351 s. (In Ukrainian)

Когут З. Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України / наук. ред. Т. Курило, післям. В. Кравченка, пер. з англ. С. Грачової. Київ: Критика, 2004. 351 с.

Kotenko A., Martyniuk O., Miller A. "My sami nalezhymo do plemeni malorosskoho": do istorii ponyattia "maloros" u Rosiiskii imperii. *Ukrainskyi humanitarnyi ohliad* [Ukrainian Humanitarian Review]. 2012. No. 16–17. PP. 55–115. (In Ukrainian)

Котенко А., Мартинюк О., Міллер А. «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії. *Український гуманітарний огляд*. 2012. № 16–17. С. 55–115.

Kotenko A. Reviewed Work: *Za Viru, Tsaria i Kobzaria. Malorosiiski monarkhisty i ukrainskyi natsionalnyi rukh (1905–1917 roky)* by Klymentii K. Fedevych, Klymentii I. Fedevych. *Harvard Ukrainian Studies*. 2020. Vol. 37. No. 3/4. PP. 420–423.

Kovalev E. Recenziia: Fedevych K. K., Fedevych K. I. Za Viru, Tsaria i Kobzaria. Malorosiiski monarkhisty i ukraïnskyi natsionalnyi rukh (1905–1917). *Kyivs'ki istorychni studii* [Kyiv Historical Studies]. 2018. T. 1. No. 6. S. 143–144. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2018.1.143144>. (In Ukrainian)

Ковалев Є. Рецензія: Федевич К. К., Федевич К. І. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917). *Київські історичні студії*. 2018. Т. 1. № 6. С. 143–144. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2018.1.143144>.

Kövecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 398 p.

Kravchenko V. V. Kharkov / Kharkiv: stolitsa Pogranich'ia. Vilnius: EHU, 2010. 357 s. (In Russian)

Кравченко В. В. Харьков / Харків: столица Пограничья. Вильнюс: ЕГУ, 2010. 357 с.

Martyniuk O. V. Rosijs'kyj natsionalizm iak sotsial'no-politychnyj fenomen u vyborchomu protsesi Pravoberezhnoi Ukrainy (1906–1912 rr.): dysertatsiia ... kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01 «Istoriia Ukrainy». Kyivs'kyj politekhnichnyj instytut imeni Ihoria Sikors'koho. Kyiv, 2016. 261 s. (In Ukrainian)

Мартинюк О. В. Російський націоналізм як соціально-політичний феномен у виборчому процесі Правобережної України (1906–1912 рр.): дисертація ... кандидата історичних наук: 07.00.01 «Історія України». Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського. Київ, 2016. 261 с.

Mykhailyn I. L. Narys istorii zhurnalistyky Kharkivskoi hubernii 1812–1917. Kharkiv: Koloryt, 2007. 366 s. (In Ukrainian)

Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії 1812–1917. Харків: Колорит, 2007. 366 с.

Naumov S. “Malorosiiskyi proekt” XIX st. vs “ukraïnskyi proekt”. *Izvestiia na Instituta za istoricheski izsledvaniia* [Proceedings of the Institute for Historical Research]. 2017. T. 34. S. 113–134. (In Ukrainian)

Наумов С. «Малоросійський проєкт» XIX ст. vs «український проєкт». *Ізвестия на Інститута за исторически изследвания*. 2017. Т. 34. С. 113–134.

Otkrytie i pervye shagi dejatel'nosti Har'kovskogo sojuza russkogo naroda. Har'kov: Kommercheskaja tipografija, 1906. 14 s. (In Russian)

Открытие и первые шаги деятельности Харьковского союза русского народа. Харьков: Коммерческая типография, 1906. 14 с.

Pankov H. D. Vopros o sushchnosti religii v tvorchestve T. I. Butkevicha — postoiannogo avtora "Very i Razuma". *Kulturna spadshchyna Slobozhanshchyny: zb. nauk. st.* Chyslo 2. Kharkiv: Kursor, 1999. S. 36–40. (In Russian)

Панков Г. Д. Вопрос о сущности религии в творчестве Т. И. Буткевича — постоянного автора «Веры и Разума». *Культурна спадщина Слобожанщини: зб. наук. ст.* Число 2. Харків: Курсор, 1999. С. 36–40.

Parfenova A. V. (sost.). Duhovnyj podvig v dele sluzhenija Cerkvi Hristovoj: k 150-letiju so dnja rozhdenija i 80-letiju so dnja konchiny doktora bogoslovija, professora protoiereja Timofeja Ivanovicha Butkevicha. Har'kov: Kursor, 2006. 237 s. (In Russian)

Парфенова А. В. (сост.). Духовный подвиг в деле служения Церкви Христовой: к 150-летию со дня рождения и 80-летию со дня кончины доктора богословия, профессора протоиерея Тимофея Ивановича Буткевича. Харьков: Курсор, 2006. 237 с.

Plokyh S. Kozatskyi mif. Istoriia ta natsiietvorennia v epokhu imperii / avtoryz. per. z anhli. M. Klymchuka. Kyiv: Laurus, 2013. 440 s., 40 il., 4 karty. (Serii «Zoloti vorota», vyp. 5). (In Ukrainian)

Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ: Лaurus, 2013. 440 с., 40 іл., 4 карти. (Серія «Золоті ворота», вип. 5).

Pocock J. Political Thought and History: Essays on Theory and Method. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 298 p.

Reient O. Nasylia i chornosotenyi teror v Ukraini. Kyiv: Arii, 2025. 320 s. (In Ukrainian)

Реєнт О. Насилля і чорносотенний терор в Україні. Київ: Арії, 2025. 320 с.

Reient O., Serdiuk O. Chornosotentsi: ukrainskyi aspekt (kinets XIX – 1917 r.). *Ukrains'kyi istorychnyj zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2021. No. 5. S. 91–99. <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.091>. (In Ukrainian)

Реєнт О., Сердюк О. Чорносотенці: український аспект (кінець XIX – 1917 р.). *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 91–99. <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.091>.

Shatalov D. Recenzia na: Klimenti I. Fedevitch and Klimenti K. Fedevitch, For the Faith, the Tsar, and the Kobzar: The Malorossian Monarchists and Ukrainian National Movement (1905–1917). *Ab Imperio*. 2018. No. 2. S. 201–212. <https://doi.org/10.1353/imp.2018.0034>. (In Russian)

Шаталов Д. Рецензия на: Клементий И. Федевич та Клементий К. Федевич, За Віру, Царя і Кобзаря: Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917). *Ab Imperio*. 2018. № 2. С. 201–212. <https://doi.org/10.1353/imp.2018.0034>.

Shudryk I. O. Istorii filosofskoi dumky v Kharkivskomu universyteti: monohrafiia. Kharkiv: Kharkivskiy derzhavnyi universytet kharchuvannia ta torhivli, 2013. 318 s. (In Ukrainian)

Шудрик І. О. Історія філософської думки в Харківському університеті: монографія. Харків: Харківський держ. ун-т харч. та торгівлі, 2013. 318 с.

Shvets V. V. Protoierej Timofej Butkevich — bogoslov i lichnost' dlja podrazhanija. Har'kov: Majdan, 2015. 272 s. (In Russian)

Швець В. В. Протоиерей Тимофей Буткевич — богослов и личность для подражания. Харьков: Майдан, 2015. 272 с.

Silvanovych S. Shevchenkiv mif u miskoho publichnoho prostoru Katerynoslava kintsia XIX — pochatku XX st. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2023. No. 2. S. 79–95. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.079>. (In Ukrainian)

Сільванович С. Шевченків міф у міському публічному просторі Катеринослава кінця XIX — початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2023. № 2. С. 79–95. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.079>.

Skinner Q. Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*. 1963. Vol. 8. PP. 3–53. <https://doi.org/10.2307/2504188>.

Smith A. D. Natsionalna identychnist / per. z anhl. P. Tarashchuka. Kyiv: Osnovy, 1994. 224 s. (In Ukrainian)

Сміт Е. Д. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Тарашука. Київ: Основи, 1994. 224 с.

Svitlenko S. I. Dmytro Yavornytskyi: vchenyi ta pedahoh v ukrainskomu intelektualnomu spivtovarystvi. 2-he vyd. Dnipro: LIRA, 2017. 312 s. (In Ukrainian)

Світленко С. І. Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві. 2-ге вид. Дніпро: ЛІРА, 2017. 312 с.

Tolochko A. Kievskaja Rus' i Malorossija v XIX veke. Kiev: Laurus, 2012. 256 s. (In Russian)

Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. Киев: Лaurus, 2012. 256 с.

Ukrainska identychnist' i movne pytannia v Rosiis'kii imperii: sprobа derzhavnoho rehuliuвання (1847–1914): Zbirnyk dokumentiv i materialiv / vidp. red. H. Boriak; uporiad.: H. Boriak, V. Baran, L. His'tsova, L. Demchenko, O. Muzychuk, P. Naidenko, V. Shandra; NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy; Ukrderzharkhiv, TsDIAK Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2013. LXII, 810 s. (In Ukrainian)

Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; упорядн.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України. Інститут історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ: Інститут історії України, 2013. LXII, 810 с.

Zakharchyn N., Sheptytska L. Kholmske pytannia v otsyntsi hazety “Rada” u 1909–1912 rr. *Naukovi zapysky Ternopils'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriiia «Istoriia»* [Scientific Notes of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History]. 2012. Vyp. 2. S. 230–234. (In Ukrainian)

Захарчин Н., Шептицька Л. Холмське питання в оцінці газети «Рада» у 1909–1912 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2012. Вип. 2. С. 230–234.

Zayarnyuk A. Supranational Patriots? Review essay on the book by Klimenti I. Fedevitch and Klimenti K. Fedevitch, *For the Faith, the Tsar, and the Kobzar: The Malorossian Monarchists and Ukrainian National Movement (1905–1917)*. *Ab Imperio*. 2018. No. 2. PP. 225–229. <https://doi.org/10.1353/imp.2018.0036>.

Pavlo Yermieiev

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: p.v.ermeev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

ORTHODOX RELIGION, LITTLE RUSSIAN IDENTITY, AND IMPERIAL NARRATIVE IN THE WORKS OF A KHARKIV BLACK HUNDRED ACTIVIST: THE CASE OF ARCHPRIEST TYMOFIY BUTKEVYCH (1854–1925)

The study aims to throw light on the complex ideological synthesis underlying the writings of Tymofiy Butkevych — a prominent representative of the white clergy and one of the most influential Black Hundred activists in Kharkiv at the turn of the 20th century. Analyzing his journalism and academic scholarship, the paper reconstructs the intertwining of the three key elements of Butkevych's worldview: Orthodox tradition, Little Russian identity, and imperial narrative. Butkevych appears as a typical representative of the conservative strand in the Little Russian discourse. His stance combined unwavering loyalty to the Russian Empire with a pronounced regional patriotism. He interpreted Ukrainian cultural and historical

particularity as a form of Russianness, which allowed him to stress the ethnic and cultural uniqueness of “Little Russians” while at the same time denying their political subjecthood. An important aspect of the study is the analysis of Butkevych’s historical narratives. In his works, the Cossack myth received a distinctive interpretation: the events of 1654 were represented as “unification”, and the images of the Koliivshchyna (Honta, Zaliznyak) — as symbols of Orthodox resistance. In a manner typical of Little Russian identity, Butkevych portrayed Taras Shevchenko as a fighter against Catholic and Jewish influence and an ally in the struggle against “Little Russian separatism”. Butkevych used the term “Ukraine” as a synonym for “Little Russia”, integrating it into the imperial discourse, and expanded the notion of the Ukrainian space through the concept of the “South of Russia”. Butkevych’s political speeches, particularly on the subject of the Kholm region, employed ethnographic arguments, which indicates the adoption of elements of modern nationalism, built on the pre-modern identities constructed in the Synopsis of 1674. The study lays bare the limitations of simplistic binary models of “imperial vs. national” and highlights the plural and layered nature of identities in the Ukrainian lands of the Russian Empire. The case of Butkevych shows that at the outset of the 20th century the boundary between “Little Russian” and “Ukrainian” was more permeable than historians often admit. His thought illustrates the need for a more nuanced approach to the study of conservative ideologies, accepting that they could combine imperial and regional elements in diverse ways.

Keywords: Tymofiy Butkevych, Orthodoxy, religion, church, Little Russian identity, imperial narrative, Black Hundreds, Ukrainian question, Russian Empire, national identity, historiography, intellectual history.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій. У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 05.01.2026.

Date of the article’s initial submission to the Journal: 05.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 23.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-13>
УДК 930:[355.48.012(100)"1939/1945":341.388(477.54-25)"1943"

Віталій Яковлев

аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

заступник генерального директора з наукової роботи

Національний музей воєнної історії Слобожанщини

смт Солоницівка, Харківська обл., 62370, Україна

Email: vitalii.yakovliev@student.karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7207-0097>

ДО ПИТАННЯ ВИСВІТЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО ПОКАЗОВОГО ПРОЦЕСУ (15–18 ГРУДНЯ 1943 РОКУ) В ІСТОРІОГРАФІЇ

Історіографія Харківського показового процесу почала формуватися одночасно з проведенням першого в юридичній практиці суду над воєнними злочинцями — військовослужбовцями гітлерівської Німеччини. Цей судовий процес був спрямований не лише на внутрішню аудиторію, він мав значний міжнародний резонанс та став одним з багатьох чинників, які вплинули на рішення урядів Антигітлерівської коаліції щодо притягнення до кримінальної відповідальності очільників Третього Райху. Харківський судовий процес розглядали радянські, західні та українські науковці з різних позицій у рамках відповідних методологічних та ідеологічних підходів. Вивчення робіт радянських учених показує, що автори акцентували увагу на загальноісторичному

Як цитувати: Яковлев В. До питання висвітлення Харківського показового процесу (15–18 грудня 1943 року) в історіографії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 260–277. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-13>

How to cite: Yakovliev V. The Kharkiv Show Trial of 15–18 December 1943 in Historiography. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 260–277. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-13> (In Ukrainian)

© Яковлев В., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

й міжнародно-правовому аспектах проблеми. Вони зосередилися на аналізі зовнішніх проявів злочинної діяльності нацистського окупаційного режиму, його наслідках для радянського народу та держави. Питання притягнення до кримінальної відповідальності воєнних злочинців розглядалося через призму Нюрнберзького судового процесу (1945–1946 рр.). Посилення інтересу західних учених до вивчення ролі та значення СРСР у «глобальному моменті правосуддя» після Другої світової війни пов'язано з розпадом Радянського Союзу та завершенням холодної війни. Харківський судовий процес аналізували в рамках дослідження теми Голокосту та вивчення повоєнної політики «відплати» на теренах СРСР. Зарубіжні історики й правознавці розглядали його як важливий елемент складного та суперечливого процесу покарання воєнних злочинів нацизму. Сучасні українські історики, використовуючи новітні методологічні підходи, створили ґрунтовні праці, присвячені малодослідженим аспектам німецького окупаційного режиму. Виклики сьогодення не залишають сумнівів у необхідності узагальнити знання й досвід попередньої історіографічної традиції щодо Харківського судового процесу та притягнення до відповідальності воєнних злочинців через застосування норм кримінального права.

Ключові слова: Друга світова війна, Харківський судовий процес, історіографія, воєнні злочини, Голокост, жертви нацизму, політика «відплати».

Масштаби воєнних злочинів, скоєних нацистською Німеччиною та її союзниками, спонукали держави Антигітлерівської коаліції до пошуку шляхів покарання осіб, причетних до звірств воєнного часу (як військовослужбовців країн Осі, так і власних громадян). Попри наявність розбіжностей серед союзників, пов'язаних з різним суспільно-політичним устроєм, відсутністю відповідної правової бази як у національному, так і в міжнародному законодавстві, було вирішено покласти на систему кримінального правосуддя. Важливим кроком у цьому напрямку стало підписання урядами Великобританії, США та СРСР декларації «Про відповідальність гітлерівців за звірства, які вони вчиняють», яке відбулося 30 жовтня 1943 р. в Москві. Цей документ відкрив можливості притягнення до кримінальної відповідальності нацистських воєнних злочинців через застосування національного законодавства.

Радянський Союз першим серед союзників почав здійснювати покарання не лише колаборантів, а й військовослужбовців країн Осі відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня

1943 р. № 39 «Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних в убивствах та катуваннях радянського цивільного населення й полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини із числа радянських громадян та їх пособників». Харківський показовий процес (15–18 грудня 1943 р.) став одним із важливих етапів руху світової спільноти щодо засудження злочинів нацизму, створивши юридичний прецедент покарання воєнних злочинців — громадян іншої держави. Він був одним з багатьох чинників, які вплинули на рішення щодо проведення Нюрнберзького процесу (1945–1946 рр.).

Метою статті є аналіз та систематизація праць вітчизняних, радянських та зарубіжних дослідників, присвячених Харківському судовому процесу. З огляду на це, визначено такі дослідницькі завдання: простежити етапи формування історіографії Харківського судового процесу; з'ясувати місце Харківського показового суду в роботах, присвячених воєнним злочинам нацистів на Харківщині (1941–1943 рр.); визначити перспективи вивчення питання покарання воєнних злочинців в умовах сучасності.

Аналіз процесу накопичення наукових знань щодо вивчення питання організації та проведення Харківського судового процесу приводить до розуміння того, що зміни в політичній та світоглядній еволюції знайшли безпосереднє відображення в історичній літературі. Історіографію проблеми можна умовно поділити на три періоди: 1) 1940-ві — середина 1950-х рр.; 2) середина 1950-х — 1980-ті рр.; 3) від початку 1990-х рр. до сьогодення. За походженням творчий доробок авторів, які вивчали цю тему, складається з праць радянських та сучасних українських дослідників, а також зарубіжних науковців.

Перший етап (1940-ві — середина 1950-х рр.) відзначався появою публікацій, в яких містилися описи злодіянь, що їх скоїли нацисти та колаборанти, а також було суворе попередження про невідворотність покарання за скоєні злочини. Ці видання мали яскраво виражене пропагандистсько-виховне спрямування. Перші спроби задокументувати трагічні події, що відбувалися на окупованих нацистами територіях України, були зроблені ще під час війни. Джерельною базою для їх написання стали усні свідчення очевидців, розвіддані, повідомлення радянського

Інформбюро та офіційне тлумачення подій партійною верхівкою. Попри пропагандистське спрямування, публікації викривали численні випадки насильства та звірств, які чинили загарбники стосовно цивільного населення та військовополонених. Трофейні документи, що потрапляли до рук радянського командування, не залишали жодних сумнівів щодо намірів нацистського керівництва, спрямованих на хижацьке винищення та пограбування місцевих жителів.

Осмыслити й надати оцінку подіям, що коїлися на підконтрольних нацистам радянських територіях, намагалися не лише професійні історики (Dubyna 1942) та юристи (Trajnin 1944), а й військові (Galadzhhev 1942), письменники та публіцисти (Jerenburg 1943; Leonov 1946). Основне місце в їх творчому доробку посідали праці, в яких розкривалися злочини гітлерівців, демонструвалося людиноненависницьке обличчя «нового порядку». Істотне збільшення кількості публікацій стосовно досліджуваної теми було пов'язане з остаточним визволенням Харкова та Харківської області та з підготовкою і проведенням у грудні 1943 р. в м. Харків показового суду над воєнними злочинцями.

Радянські письменники та журналісти, які у 1943 р. були свідками Харківського судового процесу, лишили досить багато публіцистичних текстів про цю подію. В їх дописах були викладені враження учасників тих буремних подій, цікаві спостереження, міркування та висновки. На прикладі Харківської області автори намагалися осмыслити жахливі наслідки нацистської окупації. Найґрунтовніші роботи цієї серії публікацій, безперечно, належали члену Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР О. М. Толстому, який упродовж вересня — грудня 1943 р. перебував у Харкові та брав участь у документуванні воєнних злочинів нацистів (Tolstoj 1984, 272–292).

На початку 1944 р. було опубліковано українськомовний варіант брошури, присвяченої Харківському трибуналу. Крім матеріалів судового процесу, вона містила статті українських та російських письменників, поетів та публіцистів (П. Панча, Ю. Смолича,

М. Рильського, П. Тичини, В. Чаговця, О. Толстого, І. Еренбурга та ін.). Їхній творчий доробок відзначався художньою образністю та був пронизаний глибокою ненавистю до ворога (Sudovyj protses 1944, 86–129). Цього ж року вийшла збірка статей «Сліди фашистських звірів», у якій письменники, журналісти, мешканці міста описували трагічні сторінки майже дворічного німецького панування. Попри публіцистичний характер зазначеного видання, у ньому були зафіксовані реальні факти, багато з яких пізніше замовчувалися з ідеологічних міркувань (трагедія харківського єврейства, розстріли на території тюрми СД, доля вихованців дитячих будинків) (Slidy fashysts'kykh zviriv 1944).

Не залишилися осторонь Харківського суду над нацистськими воєнними злочинцями й радянські юристи. Видатний радянський учений-правознавець А. Н. Трайнін у своїй праці «Кримінальна відповідальність гітлерівців», опублікованій 1944 р., стверджував, що рядові солдати, які вбивають цивільних осіб «за наказом свого керівництва», так само винні, як і ті, які роблять це «за власним бажанням». Проте головна відповідальність за розв'язування війни, на думку А. Н. Трайніна, лежала на німецькому уряді. У зв'язку з цим він запропонував закріпити в міжнародному кримінальному законодавстві термін «злочини проти миру» й визначив його як «акти агресії, пропаганда агресії, укладання міжнародних договорів з агресивними цілями, порушення мирних договорів тощо» (пер. з рос.).^{*} Стосовно Харківського судового процесу А. Н. Трайнін зазначав, що він є важливим етапом руху світової спільноти до засудження воєнних злочинів гітлерівської Німеччини (Trajnin 1944, 11, 44, 81–82). Ідеї радянського правознавця щодо покарання нацистських воєнних злочинців знайшли своїх послідовників серед членів Комісії Об'єднаних Націй з розслідування воєнних злочинів (UNWCC). Зокрема, чехословацький юрист Б. Етчер, якого дедалі більше розчаровував консервативний підхід UNWCC до питання засудження злочинів нацизму, у своєму дослідженні «Уроки Харківського судового процесу» стверджував, що агресивна війна є первинним злочином, і наполягав

^{*} Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторові статті.

на тому, що учасники «підготовки та розв'язання нинішньої війни повинні бути покарані за злочин проти миру». «Харківський процес був початком, дуже необхідним початком... Ми постійно говоримо про реконструкцію. Ми можемо відновити зруйновані заводи. Ми можемо відбудувати розбомблені будинки... Але в нашому завданні з реконструкції ми повинні віддати певний пріоритет відновленню — на нових засадах — закону, який був спустошений або знищений. Інакше наша матеріальна відбудова буде даремною. Знову всі технічні досягнення будуть поставлені — як це сталося протягом останніх чотирьох чи п'яти років — на службу злу, руйнуванню та смерті», — підкреслював у своїй роботі Б. Етчер (пер. з англ.) (Etcher 1944, 3, 16).

1945 р. в США була опублікована книга талановитого американського журналіста Е. Стівенса «Росія — не загадка» (Stevens 1945). Один з розділів свого видання автор цілком присвятив Харківському судовому процесу, свідком якого він став. Праця Е. Стівенса викликає глибокий інтерес не лише як зразок ставлення західного спостерігача до драматичного перебігу подій суду над воєнними злочинцями. Вона наповнена важливими деталями, відзначається критичністю, глибокими роздумами самовидця та містить ґрунтовні висновки автора. «Поїздка до Харкова дала нам більше, аніж просто видовище судового процесу над злочинцями. Це була чудова нагода поспостерігати за наслідками нацистської окупації великого міста та ранніми етапами відбудови», — зазначав Е. Стівенс (пер. з англ.) (Stevens 1945, 117).

Однією з перших спроб провести науковий аналіз нацистського окупаційного режиму на Харківщині стала дисертаційна робота О. С. Сігал «Окупаційний режим німецько-фашистських загарбників на Харківщині в період жовтень 1941 р. — серпень 1943 р.». Використовуючи широку джерельну базу (документи німецьких окупаційних установ, Харківської міської управи, періодичних видань, матеріалів Харківського та Нюрнберзького судових процесів), авторка ґрунтовно дослідила терористичні методи управління німецької влади та описала численні воєнні злочини, скоєні нацистами на Харківщині. У своїй праці О. С. Сігал використовувала також протоколи засідань Харківського судового процесу. Вона з'ясувала, що Харківський

та Нюрнберзький судові процеси — це етапи однієї й тієї ж справи — покарання воєнних злочинів нацизму (Sigal 1946, 37–115).

Другий період історіографії проблеми охоплює хронологічні межі з середини 1950-х — до кінця 1980-х рр. У роботах дослідників, які належать до цього періоду, використовували нові матеріали з центральних військових архівів. У цей час з'явилися фундаментальні багатотомні видання, присвячені історії Другої світової війни. У них історики намагалися показати місце України в загальносоюзному контексті війни. Яскравим зразком наукових інтерпретацій радянських досліджень окупаційного режиму цього періоду стали фундаментальні праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» у трьох томах та сьомий том «Історії Української РСР» (Ukrains'ka RSR 1967; Istoriiia Ukrains'koi RSR 1977).

Слід відзначити, що в цей період досить активно розроблялася регіональна тематика окупаційного режиму в межах областей України. У 1960 р. було опубліковано ґрунтовну розвідку з історії краю «Трудящі Харківської області у Великій Вітчизняній війні» (Trudjashhiesja Har'kovskoj oblasti 1960). На підставі архівних матеріалів колектив авторів у рамках радянської парадигми війни розглянув внесок жителів області в перемогу над гітлерівською Німеччиною. Окремий підрозділ видання був присвячений звірствам, які чинили загарбники на харківській землі. У своєму творчому доробку автори не лише викрили численні воєнні злочини окупантів (запровадження системи заручництва, масові розстріли, застосування «душогубок» тощо), вони також ідентифікували основних жертв нацистського геноциду на Харківщині — радянський актив, євреї, пацієнти психоневрологічних закладів (Trudjashhiesja Har'kovskoj oblasti 1960, 46–50).

Особливу групу становлять дослідження, присвячені проблемі притягнення до відповідальності за воєнні злочини. Аналіз цих робіт показує, що автори акцентували увагу переважно на загальноісторичному чи міжнародно-правовому аспекті (Ledjah 1973; Alekseev 1986). Інформація щодо Харківського судового процесу над нацистами час від часу з'являлася в місцевій пресі (Kashyrina 1979). Згадки про нього траплялися і в наукових публікаціях. У 1975 р. Н. С. Лебедева в дослідженні «Під-

готівка Нюрнберзького процесу» відзначала особливу роль показового суду в Харкові як першого юридичного прецеденту покарання нацистських воєнних злочинців. Цей суд, на думку авторки, став результатом реалізації декларацій союзників про покарання воєнних злочинців і надав незворотного характеру урядовим заявам (Lebedeva 1975, 30–31).

До трагедії майже дворічної окупації Харківщини намагалися привернути увагу також і непрофесійні історики. Серед них слід назвати харківського драматурга З. В. Сагалова, який у другій половині 1980-х рр. написав документальну повість «705 днів до Нюрнберга», присвячену проведенню в 1943 р. в м. Харків суду над воєнними злочинцями. У своєму творі автор на підставі вивчення доступних джерел, спілкування з учасниками тих подій, власних вражень у характерній для творчої людини формі описав драматичні події перебігу показового процесу (Sagalov 1990).

У перші двадцять років після закінчення Другої світової війни західні дослідники історії Радянського Союзу зосередилися виключно на описах перебігу воєнних дій на Східному фронті. Наукові праці, присвячені німецькій окупаційній політиці, з'явилися лише наприкінці 1950-х рр. У ґрунтовній праці професора Колумбійського та Стенфордського університетів О. Далліна «Німецьке правління в Росії, 1941–1945: дослідження окупаційної політики» чи не вперше в західній історіографії були розглянуті особливості нацистського окупаційного режиму на різних територіях СРСР, зокрема і в Україні (Dallin 1981, 107–165). Надалі збільшилася кількість публікацій щодо окремих аспектів націонал-соціалістичної окупаційної політики. У 1970-х рр. зарубіжні історики почали дедалі частіше звертатися до таких «неприємних» тем, як доля радянських військовополонених та роль вермахту в націонал-соціалістичній війні на знищення (Gunter 2008, 15).

Третій період історіографії проблеми хронологічно охоплює період з початку 1990-х рр. до сьогодення. У політичному вимірі він припав на розпад СРСР, здобуття та утвердження Україною незалежності, у світоглядному — на крах панування ідеології марксизму-ленінізму. Для науковців це час відкриття раніше засекречених архівних фондів, зняття обмежень щодо тематики досліджень.

Окремі аспекти нацистського окупаційного режиму на Харківщині стали об'єктом вивчення для багатьох дослідників Другої світової війни в Україні. Питанням реалізації політики «нового порядку» у м. Харків, злочинів німецької окупаційної влади, Харківського судового процесу була приділена увага в колективній праці харківських дослідників «Історія міста Харкова XX століття» (Istoriia mista Kharkova 2004, 357). Значний внесок у вивчення злочинів нацизму зробив А. В. Скоробогатов. У монографії «Харків у часи німецької окупації» автор, спираючись на широку базу раніше не досліджених архівних документів, розкрив трагічну долю окупованого вермахтом Харкова. У своєму доробку науковець охопив досить широке коло питань життя і боротьби в поневоленому місті (Skorobohatov 2004). Стисла інформація щодо проведення Харківського судового процесу містилася в статті Б. Г. Головка (Holovko 2017).

У першій половині 1990-х рр. відбувся сплеск наукового інтересу до питання особливостей реалізації нацистами політики Голокосту на територіях колишнього СРСР. Дослідженню трагедії харківських євреїв присвячені публікації Л. Ф. Воловик — громадської діячки та директорки Харківського приватного музею Голокосту. У своїх статтях вона описала не лише військові злочини нацистів щодо єврейського населення Харківщини, а й приділила значну увагу Харківському судовому процесу (Volovik 2006).

Інтерес західних істориків, соціологів, політологів та істориків права до екстраординарної політики покарань військових злочинів нацизму виник майже одночасно з її впровадженням, але тривалий час обмежувався національними (державними) кордонами. Лише в 1990-х рр. це європейське і навіть світове явище, як, власне, і сама війна, почали розглядати як транснаціональний феномен. Повоєнну політику «відплати» аналізували в контексті створення нового повоєнного суспільства з критичними зауваженнями щодо її результатів (Geiger, Lešek 2018, 8–9).

Початок ХХІ ст. ознаменувався появою нових досліджень, у яких розглядали роль та значення СРСР у «глобальному моменті правосуддя» після завершення Другої світової війни. Американська історикія

Ф. Гірш у своїй статті «Радянський Союз в Нюрнберзі: міжнародне право, пропаганда та встановлення післявоєнного порядку» зазначала: попри те що радянська внутрішня юридична практика суперечила західним ліберальним принципам права, Радянський Союз зробив значний конструктивний внесок у ранню історію міжнародного кримінального права (Hirsch 2008, 710).

У західній історіографії спостерігалось посилення інтересу як до історії міжнародного права, так і до радянської правової історії, що спричинило публікацію емпірично багатих наукових робіт, основаних на архівних матеріалах (Peterson 2007; Kudryashov, Voisin 2009; Historical Origins 2014). Харківський судовий процес розглядали західні вчені через призму історії Міжнародного військового трибуналу, а також покарання осіб, причетних до воєнних злочинів нацизму, зокрема й колабораціоністів. У 1991 р. професор сучасної історії Хайфського університету А. Кохаві у статті «Московська декларація, Харківський судовий процес та питання політики стосовно головних воєнних злочинців у Другій світовій війні» простежив еволюцію поглядів союзників стосовно покарання нацистських лідерів. Він відзначив Харківський процес як важливий крок на шляху формування Міжнародного військового трибуналу (Kochavi 1991).

У колективній монографії «Радянська юстиція Сталіна: “показові” процеси, процеси над воєнними злочинцями та Нюрнберг» (Stalin’s Soviet Justice 2019) була зроблена спроба узагальнити та переоцінити результати діяльності Радянського Союзу в Міжнародному військовому трибуналі. Окрім розгляду міжнародних аспектів Нюрнберзького судового процесу, у праці приділено увагу питанню кримінального переслідування колаборантів та формуванню радянського нарративу щодо злочинів нацизму. Підсумовуючи свої роздуми, О. Прусін зазначав, що судові процеси над воєнними злочинцями виконували одразу декілька важливих функцій: «здійснювали державне правосуддя, розкривали політичну культуру, яка впливала на радянську систему судочинства, і нагадували населенню, що режим має добру пам’ять та «довгі руки» (пер. з англ.) (Stalin’s Soviet Justice 2019, 97).

Грунтовний творчий доробок стосовно Харківського процесу належить професору права Університету Чепмена М. Базилеру. У своїй

праці «Судовий розгляд міжнародних злочинів проти людяності: Харківський процес 1943 року» (Bazyler, Gold 2012) автор відзначав, що, попри те, що євреї не були ідентифіковані як головні жертви нацистів, де-факто Харківський трибунал став першим у світі прецедентом засудження винуватців Голокосту. «Харківський процес допоміг донести до німців, радянських громадян, британців, американців та всього світу, що «воєнні злочинці» не уникнуть покарання за свої злочинні дії...», — підкреслив М. Базилер (пер. з англ.) (Bazyler, Gold 2012, 117).

Важливі висновки щодо Харківського трибуналу зробила британська дослідниця Ф. Екселер у статті «Злочини нацистів, міжнародне кримінальне право та радянські військові трибунали: Радянський Союз і глобальний момент післявоєнного правосуддя». Харківський суд, на думку авторки, був «лакмусовим папірцем» ставлення західних союзників до покарання нацистських воєнних злочинців, а також став важливим концептуальним внеском у формування Міжнародного військового трибуналу. Хоча радянська сторона, як зазначала Ф. Екселер, зробила продуктивний внесок в історію міжнародного права, однак їй бракувало фундаментальних стандартів правових систем, оснований на верховенстві права (Exeler 2019, 218–219).

Чеський правознавець Я. Беранек у статті «Харківський процес 1943 року та його наслідки для світу» констатував, що, попри беззаперечну важливість Харківського процесу, він тривалий час залишався в тіні Міжнародного військового трибуналу. Вчений стверджував, що важливо і сьогодні пам'ятати про Харківський суд через його історичне значення, яке полягає в публічному доведенні жахливих злочинів нацистів і підтвердженні рішучості антинацистських сил справедливо покарати винуватців, незалежно від їхнього статусу та впливу, а також часу, що минув з моменту вчинення злочинів (Beránek 2022, 129).

Значний внесок у вивчення структури нацистських каральних органів, причетності місцевих жителів до злочинів націонал-соціалізму, радянських судових процесів над воєнними злочинцями зробив О. Прусін — американський історик українського походження. Особливу увагу дослідник зосередив на вивченні питання відображення

Голокосту в судових процесах над воєнними злочинцями, зокрема і в Харківському (Prusin 2003).

Окрім науковців, Харківський показовий судовий процес аналізували й сучасні західні публіцисти. Американський журналіст Г. Довсон у книзі «Суд перед Нюрнбергом: Голокост в Україні та перший судовий процес над нацистськими воєнними злочинцями» розповів історію своєї матері, яка дивом врятувалася від розстрілу в Дробицькому Яру. Підсумувавши висновки істориків щодо Харківського судового процесу, Г. Довсон зазначив: «Оскільки Голокост, яким ми його знаємо, — масове знищення європейських євреїв — розпочався... в Україні, не дивно, що легальна дорога до Нюрнберга також почалася там» (пер. з англ.) (Dawson 2012, 261). Крім того, автора, який двічі відвідував Харків, здивувала відсутність в Україні відомостей про Харківський процес, про який на Заході знали набагато більше.

Отже, проведений історіографічний аналіз засвідчив, що Харківський судовий процес розглядали радянські, західні та українські науковці з різних позицій у рамках відповідних методологічних та ідеологічних підходів. Вивчення робіт радянських учених показує, що автори акцентували увагу на загальноісторичному і міжнародно-правовому аспектах проблеми. Вони зосередилися на аналізі зовнішніх проявів злочинної діяльності нацистського окупаційного режиму, його наслідках для радянського народу та держави. Питання притягнення до кримінальної відповідальності воєнних злочинців розглядалося через призму Нюрнберзького судового процесу (1945–1946 рр.). Зростання інтересу західних учених до вивчення ролі СРСР у «глобальному моменті правосуддя» після Другої світової війни пов'язане із завершенням холодної війни і припало на початок ХХІ ст. Досліджуючи проблеми Голокосту на території СРСР та особливості реалізації повоєнної політики «відплати», зарубіжні історики й правознавці досить детально проаналізували перший у світовій юридичній практиці показовий судовий процес над нацистськими воєнними злочинцями, який відбувся 1943 р. в м. Харків. Вони розглядали його як важливий елемент складного та суперечливого процесу покарання воєнних злочинів нацизму. Сучасним українським історикам вдалося досягнути значних здобутків

у дослідженні окупаційного режиму як на загальнодержавному, так і в регіональному вимірах.

Нині, в умовах збройного конфлікту на території України ведуться бойові дії з порушенням законів і звичаїв війни. З боку Російської Федерації обстрілам піддаються мирні жителі та цивільна інфраструктура, до військовополонених застосовуються тортури, вчиняються вбивства, проводиться примусова депортація українського населення, застосовуються інші протиправні дії, які відповідно до національного та міжнародного кримінального законодавства кваліфікують як воєнні злочини. З огляду на це для запобігання подальшій ескалації насильства існує необхідність задіяти правові норми, зокрема й міжнародні, для притягнення до кримінальної відповідальності не лише російських військовослужбовців і колаборантів, а й політичне керівництво країни-агресорки. Отже, виклики сьогодення не залишають сумнівів у необхідності узагальнити знання й досвід Харківського судового процесу щодо притягнення до відповідальності воєнних злочинців.

Список літератури / References

Alekseev N. S. Zlodejaniya i vozmездija: Prestupleniya protiv chelovechestva. Moskva: Juridich. lit., 1986. 400 s. (In Russian)

Алексеев Н. С. Злодеяния и возмездия: Преступления против человечества. Москва: Юридич. лит., 1986. 400 с.

Bazyler M. J., Gold K. R. The Judicialization of International Atrocity Crimes: The Kharkov Trial of 1943. *San Diego International Law Journal*. 2012. Vol. 14 (77). PP. 77–138.

Beránek J. Charkovský proces 1943 a jeho ohlasy ve světě. *Právněhistorické studie*. 2022. Vol. 52. No. 3. S. 117–129. <https://doi.org/10.14712/2464689X.2022.41>.

Dallin A. German Rule in Russia 1941–1945: A Study of Occupation Policies. Boulder, Colorado: Westview Press, 1981. 707 p.

Dawson G. Judgment Before Nuremberg: The Holocaust in the Ukraine and the First Nazi War Crimes Trial. New York: Pegasus Books, 2012. 372 p.

Dubyna K. Varvary dvadtsiatoho viku. Saratov: Ukrvydav pry TsK KP(b)U, 1942. 16 s. (In Ukrainian)

Дубина К. Варвари двадцятого віку. Саратов: Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. 16 с.

Etcher B. The Lessons of the Kharkov Trial. London: Russia Today Society, 1944. 16 p.

Exeler F. Nazi Atrocities, International Criminal Law, and Soviet War Crimes Trials: The Soviet Union and the Global Moment of Post-Second World War Justice / eds. I. Tallgren, T. Skouteris. *The New Histories of International Criminal Law: Retrials*. Oxford: Oxford Academic, 2019. PP. 189–219. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198829638.003.0011>.

Galadzhiev S. Chto proishodit v okkupirovannyh oblastjakh Ukrainy. B. m.: B. v., 1942. 21 s. (In Russian)

Галаджев С. Что происходит в оккупированных областях Украины. Б. м.: Б. в., 1942. 21 с.

Geiger V., Leček S. Politika retribucije u Europi nakon Drugoga svjetskog rata. *Časopis za suvremenu povijest*. 2018. Vol. 50. Br. 1. S. 7–34. <https://doi.org/10.22586/csp.v50i1.74>.

Gunter F. Kollaboration in der Ukraine im Zweiten Weltkrieg. Die Rolle der einheimischen Stadtverwaltung während der deutschen Besetzung Charkows 1941 bis 1943: diss... PhD. Ruhr, 2008. 301 s.

Hirsch F. The Soviets at Nuremberg: International Law, Propaganda, and the Making of the Postwar Order. *The American Historical Review*. 2008. Vol. 113. Iss. 3. PP. 701–730. <https://doi.org/10.1086/ahr.113.3.701>.

Historical Origins of International Criminal Law. Vol. 2 / edit. M. Bergsmo, C. Wui Ling, Y. Ping. Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2014. 792 p.

Holovko B. H. Pershyj protses nad natsysts'kymy zlochyntsiamy (hruden' 1943 r.). *Aktual'ni problemy pravovoi nauky i derzhavotvorennia v Ukraini v konteksti pravovoi intehtratsii: materialy X Mizhnar. nauk-prakt. konf. (m. Sumy, 20–21 trav. 2017 r.)*. Sumy: Vydav. dim «El'dorado», 2017. S. 9–11. (In Ukrainian)

Головко Б. Г. Перший процес над нацистськими злочинцями (грудень 1943 р.). *Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції: матеріали X Міжнар. наук-практ. конф. (м. Суми, 20–21 трав. 2017 р.)*. Суми: Видав. дім «Ельдорадо», 2017. С. 9–11.

Istoriia mista Kharkova XX stolittia / O. N. Yarmysh, S. I. Posokhov, A. I. Epshtejn. Kharkiv: Folio: Zoloti storinky, 2004. 686 s. (In Ukrainian)

Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн. Харків: Фоліо: Золоті сторінки, 2004. 686 с.

Istoriia Ukrain'skoi RSR: u 8 t., 10 kn. / pid red. Yu. Yu. Kondufora. Kyiv: Nauk. dumka, 1977. T. 7: Ukrain'ska RSR u Velykij Vitchyznianiij vijni Radians'koho Soiuzu (1941–1945). 536 s. (In Ukrainian)

Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. / під ред. Ю. Ю. Кондуфора. Київ: Наук. думка, 1977. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). 536 с.

Jerenburg I. Standartnye ubijcy. *Krasnaja Zvezda*. 1943. 18 dek. № 298 (5669). S. 3. (In Russian)
Эренбург И. Стандартные убийцы. *Красная Звезда*. 1943. 18 дек. № 298 (5669). С. 3.

Kashyryna H. Sud ide... Vechirnij Kharkiv. 21.08.1979. URL: <https://www.calameo.com/read/004761641fe9ec2f1a872> (data zvernennia: 07.05.2023). (In Ukrainian)
Каширина Г. Суд іде... Вечірній Харків. 21.08.1979. URL: <https://www.calameo.com/read/004761641fe9ec2f1a872> (дата звернення: 07.05.2023).

Kochavi A. J. The Moscow Declaration, the Kharkov Trial, and the Question of a Policy on Major War Criminals in the Second World War. *History*. October 1991. Vol. 76. Iss. 248. PP. 401–417.

Kudryashov S., Voisin V. The Early Stages of «Legal Purges» in Soviet Russia (1941–1945). *Editions de l'EHESS*. 2009. Vol. 49. PP. 263–296. <https://doi.org/10.4000/monderusse.9129>.

Lebedeva N. S. Podgotovka Njurnbergs'kogo processa. Moskva: Izd-vo «Nauka», 1975. 239 s. (In Russian)

Лебедева Н. С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва: Изд-во «Наука», 1975. 239 с.

Ledjah I. A. Nacistskie prestupniki i sudebnaja praktika v FRG. Moskva: Izd-vo «Juridicheskaja literatura», 1973. 160 s. (In Russian)

Ледях И. А. Нацистские преступники и судебная практика в ФРГ. Москва: Изд-во «Юридическая литература», 1973. 160 с.

Leonov L. Stat'i voennyh let. Moskva: Izd-vo «Pravda», 1946. 256 s. (In Russian)

Леонов Л. Статьи военных лет. Москва: Изд-во «Правда», 1946. 256 с.

Peterson J. Unpacking Show Trials: Situating the Trial of Saddam Hussein. *Harvard International Law Journal*. 2007. Vol. 48. No. 1. PP. 257–292.

Prusin A. V. «Fascist Criminals to the Gallows!»: The Holocaust and Soviet War Crimes Trials, December 1945–February 1946. *Holocaust and Genocide Studies*. Spring 2003. Vol. 17. Iss. 1. PP. 1–30. <https://doi.org/10.1093/hgs/17.1.1>.

Sagalov Z. V. Preljudija k Njurnbergu: Povest', osn. na dokumentah. Xar'kov: Prapor, 1990. 113 s. (In Russian)

Сагалов З. В. Прелюдия к Нюрнбергу: Повесть, осн. на документах. Харьков: Прапор, 1990. 113 с.

Sigal O. S. Okkupacionnyj rezhim nemecko-fashistskih zahvatchikov na Har'kovshhine v period oktjabr' 1941 — avgust 1943 gg.: dis... kand. ist. nauk. Har'kov, 1946. 297 s. (In Russian)

Сигал О. С. Оккупационный режим немецко-фашистских захватчиков на Харьковщине в период октябрь 1941 — август 1943 гг.: дис... канд. ист. наук. Харьков, 1946. 297 с.

Skorobohatov A. V. Kharkiv u chasy nimets'koi okupatsii (1941–1943). Kharkiv: Prapor, 2004. 368 s. (In Ukrainian)

Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 2004. 368 с.

Slidy fashysts'kykh zviriv: Zbirnyk stattiv pro nimets'kyj rozbij u Kharkovi / red. Yu. Kobylets'kyj. Kyiv; Kharkiv: Ukrain's'ke derzhavne vydavnytstvo, 1944. 80 s. (In Ukrainian)

Слиди фашистських звірів: Збірник статтів про німецький розбій у Харкові / ред. Ю. Кобилицький. Київ; Харків: Українське державне видавництво, 1944. 80 с.

Stalin's Soviet Justice: "Show" Trials, War Crimes Trials, and Nuremberg / ed. by D. M. Crowe. London: Bloomsbury Academic, 2019. ix, 245 p.

Stevens E. Russia Is No Riddle. New York: Greenberg, 1945. 305 p.

Sudovyj protses pro zvirstva nimets'ko-fashysts'kykh zaharbnykiv na terytorii m. Kharkova i Kharkivs'koi oblasti v period ikh tymchasovoi okupatsii. Kyiv; Kharkiv: Ukrain's'ke derzhavne vydavnytstvo, 1944. 132 s. (In Ukrainian)

Судовий процес про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації. Київ; Харків: Українське державне видавництво, 1944. 132 с.

Tolstoj A. N. Voennaja publicistika / sost. i avtor primech. I. V. Kuznecov. Moskva: Voenizdat, 1984. 318 s. (In Russian)

Толстой А. Н. Военная публицистика / сост. и автор примеч. И. В. Кузнецов. Москва: Воениздат, 1984. 318 с.

Trajnin A. N. Ugolovnaja otvetstvennost' gitlerovcev / pod red. A. Ja. Vyshinskogo. Moskva: Juridicheskoe izdatel'stvo NKJu SSSR, 1944. 107 s. (In Russian)

Трайнин А. Н. Уголовная ответственность гитлеровцев / под ред. А. Я. Вышинского. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1944. 107 с.

Trudjashiesja Har'kovskoj oblasti v Velikoj Otechestvennoj vojne / S. Z. Golikov, G. M. Skljadnev, M. F. Svetlov, E. I. Pahnin. Har'kov: Har'kovskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1960. 204 s. (In Russian)

Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне / С. З. Голиков, Г. М. Складнев, М. Ф. Светлов, Е. И. Пахнин. Харьков: Харьковское книжное издательство, 1960. 204 с.

Ukrains'ka RSR u Velykij Vitchyznianij vijni Radians'koho Soiuzu 1941–1945 rr.: v 3 t. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy, 1967. T. 1: Radians'ka Ukraina v period vidbytta virolomnoho napadu fashysts'koi Nimechchyny na SRSR i pidhotovky umov dlia korinnoho perelomu u vijni (cherven' 1941 r. — lystopad 1942 r.). 559 s. (In Ukrainian)

Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: в 3 т. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1967. Т. 1: Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому у війні (червень 1941 р. — листопад 1942 р.). 559 с.

Volovik L. Prigovor okonchatel'nyj, obzhalovaniju ne podlezhit. Dajdzhest E. 2006. No. 12 (89). URL: <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/digest-e/digest-2006/12-2006/index.html> (data zvernennia: 08.05.2023). (In Russian)

Воловик Л. Приговор окончательный, обжалованию не подлежит. Дайджест Е. 2006. № 12 (89). URL: <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/digest-e/digest-2006/12-2006/index.html> (дата звернення: 08.05.2023).

Vitalii Yakovliev

PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Deputy Director General for Research

National Museum of Military History of Slobozhanshchyna

Town Solonytsivka, Kharkiv region, 62370, Ukraine

Email: vitalii.yakovliev@student.karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7207-0097>

THE KHARKIV SHOW TRIAL OF 15–18 DECEMBER 1943 IN HISTORIOGRAPHY

The beginnings of the historiography of the Kharkiv Show Trial can be traced back to the event itself – the first such trial of war criminals from the ranks of the armed forces

of Nazi Germany in legal practice. The trial was aimed at more than just the domestic audience; it had significant international reverberations and became one of the many factors that influenced the decision of the Allied governments to initiate criminal prosecution against the leadership of the Third Reich. Soviet and recent Western and Ukrainian scholars have examined the Kharkiv Trial from a variety of angles, using diverse methodological and ideological approaches. Analysis of the work of Soviet researchers reveals an emphasis on the general historical and international-law aspects of the problem and on the study of the criminal acts of the Nazi occupation regime. The issue of bringing war criminals to justice was considered through the prism of the Nuremberg Trials (1945–1946). More recently, the growing interest of Western scholars in the role and significance of the USSR in the “global moment of justice” in the aftermath of World War II has been associated with the collapse of the Soviet Union and the end of the Cold War. The Kharkiv Trial has been analyzed as part of research on the Holocaust and study of the post-war policy of “retribution” in the USSR. Foreign historians and legal scholars see it as an important episode in the complex and controversial story of punishing Nazi war crimes. Ukrainian historians since independence, employing the latest methodological perspectives, have produced substantial works on little-studied aspects of the German occupation regime. The challenges of today leave no doubt about the need to synthesize the knowledge and experience of the earlier historiographical tradition regarding the Kharkiv Trial and the use of the norms of criminal law to prosecute war crimes.

Keywords: World War II, Kharkiv Trial, historiography, war crimes, Holocaust, victims of Nazism, policy of “retribution”.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій. У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 03.01.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 03.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 23.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-14>
УДК 316.7-054.73(477):364-787.522(4-6ЄС)

Marina Keda

Candidate of History, Associate Professor

Jean Monnet Fellow

Migration Policy Center, European University Institute

Via dei Roccettini, 9 (Badia Fiesolana), 50014,

San Domenico di Fiesole, Italy

Email: KedaM@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3458-1299>

THE SOCIO-CULTURAL ADAPTATION OF UKRAINIAN REFUGEES IN THE EU: THE ROLE OF CULTURAL EVENTS¹

The migration crisis caused by Russia's war against Ukraine has become the largest for Europe since World War II. Long-term uncertainty and a distinct "female face" are the defining features of this phenomenon, putting on the agenda the development of new

Як цитувати: Keda M. The Socio-Cultural Adaptation of Ukrainian Refugees in the EU: The Role of Cultural Events. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 278–302. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-14>

How to cite: Keda M. The Socio-Cultural Adaptation of Ukrainian Refugees in the EU: The Role of Cultural Events. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 278–302. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-14>

© Keda M., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

* Acknowledgment: Olena Soloviova (practical psychologist, Deputy Director of the Chernihiv Higher Vocational School (Ukraine) for her expert consultation on the psychological aspects discussed the article.

The main findings suggested in the article were discussed at the Science for Policy Workshop, JRC-EUI, Florence, Italy. 26–27 May 2025 within the panel “Migration Governance in Times of Crisis and Disinformation” (<https://www.eui.eu/events?id=578073>).

strategies for migration management. While the legal and socio-economic factors of migration management have been the subject of sustained academic scrutiny, its cultural component often remains insufficiently studied and assessed. Combining methods of theoretical and empirical research, the paper investigates the impact that involving Ukrainian refugees in cultural activities has on their mental health, language acquisition, and changes in self-identity. The theoretical aspect of the project includes analysis of the source base and research literature on the impact of cultural interventions on work with forced migrants, while the empirical aspect is represented by a quantitative survey of 524 respondents from 27 EU countries and a qualitative study in the form of 56 semi-structured interviews, recorded in 2022–2023. As the paper examines the influence of participation in cultural and creative events in host countries on the adaptation of displaced Ukrainians, a significant decrease is found in their attendance of such events, and the main barriers to this form of engagement are identified. Analysis of the empirical data shows that cultural practices of various kinds produce the strongest positive effects for Ukrainian refugees in such closely related areas as: overcoming stress, managing the sense of uncertainty, and preventing the development of displacement- and war-related trauma (including PTSD). Such practices also contribute to language learning, the formation of social capital, and preservation and strengthening of national and European self-identity. Recognizing the role of culture as a regulatory mechanism in the process of refugee adaptation and integration will help in due course to elaborate algorithms for targeted cultural intervention in the system of migration management.

Keywords: refugees, forced migrants, cultural involvement, war trauma, adaptation, integration, identity, Europeanness.

The migration wave, triggered by Russia's war against Ukraine, brought nearly 8 million refugees to European countries (as of January 2023, UNHCR), placing on the agenda the issue of revising established migration policies and practices. In response to this unprecedented challenge, the European Union involved new mechanisms, among which was activation of the Temporary Protection Directive (TPD). Although adopted in 2001, the directive had never been applied earlier. Its activation made it possible to react swiftly to the emergency and effectively manage the massive influx of refugees by granting millions of people, fleeing Ukraine rapid access to basic rights and services in Europe.

Despite the overall effectiveness of the TPD, a number of challenges remain unaddressed by this temporary mechanism. In particular, the uneven

implementation of the Directive across EU member states has resulted in significant differences in the rights and opportunities available to displaced persons. Moreover, the absence of clear long-term perspectives once the TPD expires, creates considerable uncertainty among refugees, which directly affects their integration into host societies. And while the socio-political and economic aspects of integration are more frequently examined in academic research, the cultural dimension of integration requires particular attention.

In contemporary migration studies, there is a growing tendency to approach migration not merely as a consequence or reaction to complex political, economic, or demographic challenges, but rather as a multifaceted social process embedded within broader globalization dynamics. This perspective calls for a fundamental rethinking of migration governance in general (Triandafyllidou et al. 2023) given the clear statistical evidence that European societies have become migration societies (Sievers 2024, 2). The harmonious unfolding of this transformation depends, to a large extent, on the cultural inclusion of refugees within host societies.

The European legislative and regulatory documents, guiding cultural policy in the EU countries, demonstrate a gradual strengthening of the migration dimension (Keda 2025a). At the same time, this trend is less visible in Ukrainian cultural policy, which is currently undertaking significant and successful efforts to adapt its cultural industries to war-time challenges (UKF 2024, 14). In particular, the state Strategy for the Development of Culture in Ukraine for the period up to 2030 recognizes the need to adapt cultural practices to the conditions posed by martial law and its consequences, including organizing cultural events for military and internally displaced persons (IDPs) (Stratehiia 2025, 10). It notes the necessity of retraining the cultural organizations staff who were unprepared to interact with war veterans, IDPs and people experienced psychological trauma, which has complicated the use of culture as a tool of social adaptation (Stratehiia 2025, 2). Among the tasks of new Strategy are creation of cultural and artistic programmes for psychological support and social reintegration of war veterans, IDPs and other vulnerable groups as well as integration of cultural practices into programs of psychological support and mental health preservation (Stratehiia

2025, 29). However, except for EDPs there is no mention of potential role of culture for migrants in general and other categories of refugees in particular.

The need to strengthen the migration dimension within cultural policies and practices as well as to reinforce cultural dimension within migration policies in EU and in Ukraine highlights the importance of adopting an interdisciplinary approach. This, in turn, underlines the necessity of updating the national strategies in light of current migration processes and their impact on shaping of future cultural landscape of Ukraine as an integral part of the European cultural community.

The aim of the article is to explore the impact of cultural participation on psychological well-being, language acquisition and identity transformation in conditions of the forced displacement, using as a case study the experience of people, relocated from Ukraine due to the war. The detailed examination of the Ukrainian migrations case in this context may provide valuable insights for extrapolation to other potentially similar situations.

The methodological framework of this study was developed on the bases of interdisciplinary triangulation approach, incorporating research not only from migration and cultural policy studies but also from psychology (in particular trauma therapy), sociology and linguistics. It combines both theoretical and practical methods.

The empirical part of the research includes the data of the original author's study "Ukrainian Forced Migrants in the Cultural Policies of the European Union" (Keda 2025b), which employed a two-step approach, combining a quantitative survey with 524 respondents and qualitative semi-structured interviews with 56 participants. The target group of the survey consisted of temporarily displaced persons fleeing the war in Ukraine, who arrived to the European Union countries after February 23, 2022. The statistical data is complemented by evidences from 56 in-depth semi-structured interviews to gain a deeper understanding of the motivation behind the participants' life trajectories. All the interviews were conducted personally by the author through direct face-to-face communication with the interviewees in Italy, Poland, Czechia and Ukraine (the respondents from Ukraine were those who had already returned from Europe). Interviews with the majority of respondents from other EU countries were conducted online via Zoom.

Chronologically the survey was hold from December 2022 to July 2023, geographically it covered all 27 EU countries and Ukraine.

The theoretical framework of the research involves conceptual approach and is based on the concepts *displaced persons*, *refugees*, *cultural practices*, *highbrow and lowbrow cultural activities*.

Using the term “refugees”, we acknowledge its complex and contested nature. Due to a strictly legal perspective it is necessary to differentiate between refugees, asylum seekers (EMN 2018), beneficiaries of temporary protection under the respective EU Directive (or similar national temporary protection schemes in non-EU countries) and internally displaced persons (often referred to as “internal refugees” (Onikiienko, Bratchenko, Prykhodko 2023, 257). However following a broader interpretative approach to the concept of refugees (Pasikowska-Schnass 2017), the latest version of Asylum and Migration Glossary (EMN 2018) as well as specific research on the legitimacy of applying this term “refugees” to persons covered by the TPD (Storey 2022), in this article this term is employed in its general umbrella sense, encompassing all the above mentioned categories of displaced persons.

The study also adopts UNESCO’s holistic approach to culture in the context of migration. Within this framework the term “cultural practices” is used to refer to a broad range of cultural events, arts, everyday activities, rituals and forms of expression, many of which are integral to a community’s identity and social cohesion while cultural participation refers to any activity that strengthens individual cultural and cognitive resources, supports identity formation and provides opportunities for self-expression (Nastoiashcha, Marutian, Sobolevska 2024). Refugee’s participation in cultural life is analyzed along two main dimensions. The first distinguishes between highbrow cultural activities (arts, theatre, concerts, sport events, museums, etc.) and more everyday lowbrow practices (visiting parks, gardens, leisure activities etc.) (Bertacchini et al. 2021). The second concerns the distinction between active and passive forms of engagement. Earlier studies demonstrate that even passive cultural consumption (via Internet, television or radio) as well as more participatory forms (such as mere attending music events, dancing or sport activities) can significantly enhance overall well-being (Edmonds, Roberts 2021; Venturini, Mosso, Ricci 2022; Klashorst 2024).

The primary source base of this publication consists of a set of policy documents in the field of cultural policy in Ukraine and the EU that explicitly incorporate a migration dimension (Keda 2025a) as well as a number of sociological reports (KMIS 2023; Chuprii, Nastoishcha, Marutian 2023; UTsKD 2025). The author's study contributes to this body of works by deepening existing theoretical and practical insights and by specifying the needs of Ukrainian refugees in EU countries in particular (Keda 2025b).

Secondary sources include a range of Ukrainian and international studies. The importance of cultural participation for displaced persons at wartime is widely recognized by experts. The annexation of Crimea and the occupation of Donbas caused forced migration and the emergence of internally displaced persons in Ukraine, whose number reached nearly 2 million by 2021 (IOM 2021). Since 2014 Ukrainian researchers have been actively analyzing the specifics of psychological adaptation of IDPs, emphasizing the need to create a supportive socio-cultural environment and targeted psychological support for the successful integration of displaced persons into new communities (e.g. Krashchenko, Sorokina, Bolovatska 2018; Ishchuk, Lukasevych 2019; Yurkiv, Lukanov 2021).

In further studies that appeared with full-scale invasion (e.g. Mykhailych 2023; Bilenka 2024; Chuprii, Nastoishcha, Marutian 2023; Didkovska, Didkovskyi 2024) the positive role of cultural and social activity in the process of integration of displaced persons is increasingly emphasized. The acknowledgment of the role of culture in circumstances of war is also evidenced by systematic comprehensive research conducted in Ukraine both prior to the full-scale invasion and afterwards (Chuprii, Skokova, Nastoishcha 2021; Chuprii, Nastoishcha, Marutian 2023; Nastoishcha, Marutian, Sobolevska 2024). In the 2023 wave of the study the authors identified several cluster groups and provided a comparative analyses of attitudes towards different types of cultural practices (low-brow and high-brow) among various categories of displaced persons, including those internally displaced from occupied and non-occupied territories, as well as those, who left Ukraine (Chuprii, Nastoishcha, Marutian 2023). Researchers also focused on institutional instruments and agents of influence: impact of socio-cultural projects on the adaptation of internally displaced persons and the development

of social entrepreneurship in the context of the Russian-Ukrainian war (Onikiienko, Bratchenko, Prykhodko 2023); the advantages of involving intercultural assistants in the adaptation of Ukrainian children who were forced to emigrate to Poland (Tashkinova 2023) etc.

While Ukrainian researchers naturally pay more attention to IDPs, European researchers focus on the practices of Ukrainian refugees who have fled to EU countries. The impact of cultural activities on refugee adaptation is well recognized in the established tradition in foreign research. Given the large number of scientific works on various sociocultural, psychological and migration studies, we've selected those that are most relevant to our theme and grouped them into two blocks. The first block is presented by interdisciplinary studies devoted to analyzing the impact of cultural events on refugee's well-being (Berry 1997; Pasikowska-Schnass 2017; Bertacchini et al. 2021; Zbranca et al. 2022; Giovanis 2025). World Health Organization (WHO) reviewed the literature on this issue and summarized how different arts activities can positively affect psychological, social and behavioral processes (WHO 2022). Researchers focus on building resilience among the displaced population, offering a sociocultural perspective that explains trauma as a collective experience closely linked to culture and social environment (Theisen-Womersley 2021); consider numerous aspects of integration, basing on European examples and regard the role of governing authorities at national, regional and local levels (McGregor, Ragab 2016); analyze the process of migrant's socialization by means of culture (Apostol 2018). Such studies demonstrate that both active and passive engagement with arts and cultural activities can support the mental well-being of people who have been experienced a trauma of displacement. The second block consists of scholarship that focus specifically on the Ukrainian case. However, it should be noted that there is no single comprehensive research, but rather a number of specialized studies devoted to various specific aspects (Synowiec 2022; Carrera, Ineli-Ciger 2023; Długosz 2023; Kraby et al. 2025).

Overall, international research generally illustrates interdisciplinary approach and successful models of integrating cultural practices from other fields (ex. psychology) into migration management. Therefore the detailed analyses presented in this articles on the benefits, that participation in cultural

activities offers to Ukrainian refugees, provide a foundation for further research and policy development that takes into account both the adaptive and integrative potential of culture. In turn, this may contribute to the design of more coherent and sustainable strategies for managing migration processes in general in the context of contemporary geopolitical crises.

Results of the research and discussion

The Ukrainian case of forced migration in 2022–2023 demonstrates a number of specific features that distinguish it from previous instances of forced displacement in Europe. The majority of displaced persons are women, accounting for approximately 90%. The results of the survey evidence that 61.3% of female respondents are displaced persons with children in their care. Of these, 26.9% have two or more children. 18.1% care for elderly individuals with whom they live and who require assistance (Keda 2025b, 12). The majority of respondents — 77,8% are 25–54 years, 11,5% are youth (18–24 years), 10,7% — are above 55 years old. 45,2% of respondents pointed that they were employed (Keda 2025b).

The “female face” of the Ukrainian forced migration case particularly justifies the involvement of cultural instruments for regulation of the current European migration crisis, as it is proved that cultural participation can bring women more outcomes, comparable to men. Women in general are more inclined to war stress and trauma and face more acute obstacles to social integration (Berry 1997, 22; Lauren, Dumont 2023, 4) and at the same time they are more active participants of high-brow activities such as classical concerts, operas, theatre, art museums (Christin 2012; UTsKD 2025) which bring to participant more significant outcomes. One more important aspect, which enhanced our interest to the cultural instruments, is the recent finding that Ukrainian migrants in Italy demonstrate very high to the highest predicted probabilities for cultural participation among 16 nationalities: the first place for visiting theatres and concerts, the second place for cinema and sports events, third for dancing venues (Bertacchini, Venturini, Zotti 2022, Fig. 2).

The results of the study evidence that after displacement to Europe the number of cultural events attended by refugees from Ukraine dropped notably: those, who used to attend 2–3 times a month in Ukraine reported

a decline of almost 14 %, while individuals who participated at least once a week experienced an even steeper drop — nearly one third. The most culturally active group remains youth aged 18–24. Among all the listed activities, respondents were most involved in visits to parks and leisure areas (81.3%), visits to historical places, palaces, fortresses, cathedrals, and monuments (72.1%), visits to museums, exhibitions, and galleries (59.7%), attending educational events (52.9%), visits to the zoo (43.5%), reading books in Ukrainian (43.1%), attending theaters (42.4%), concerts (38.2%), and cinema (33.4%) (Keda 2025b, 16, 17, 47).

Participation in cultural practices provides refugees with multidimensional benefits, ranging from individual psychological well-being to social, linguistic, educational and economic domains. Yet any rigid hierarchization of these outcomes may seem relative as it much depends on the context of displacement, conditions in the host country and personal experience (ex. different language-factor importance in case of internal displacement, the type of trauma and extent to which it was proceeded). The significance of factors also vary for individuals originating from regions with different levels of safety and having different experience of crises (Cohan 2022). Acknowledging that migration is a topic marked by a high level of social complexity (Triandafyllidou et al. 2023), the Ukrainian war-time case particularly exemplifies it. It encompasses diverse push and pull factors, from urgent evacuation from besieged or occupied arrears to more deliberate well-considered decisions, made without haste but still under war-related pressures. Consequently, the conditions and effects from participation in cultural practices can not be reduced to a universal model or ranked hierarchy, which is why this article treats them as interrelated rather than stratified.

Recent refugee studies emphasizes the fundamental importance of *psychological well-being* in shaping readiness for integration. Anxiety, trauma and prolonged uncertainty can severely undermine motivation and discourage participation in both social and cultural life. For this reason, we place the psychological outcomes at the forefront of our analyses.

This publication does not aim to delve into detailed psychiatric terminology, rather it provides an overview at the level of general categories, commonly used in the socio-cultural and migration studies. Accordingly, the author

relies on the concept of “trauma” understanding it as multidimensional and multilayered, “multiple trauma” (Synowiec 2022; Kraby et al. 2025). In discussing the value of cultural participation for coping with trauma, it is rational to abstract from the specific manifestations of trauma to its conceptual understanding, considering it not only as personal experience or psychological reaction in the context of war, but also as the outcome of broader geopolitical processes, including securitized migration policies, colonial practices and global migration governance (Ehrkamp, Loyd, Secor 2021; Theisen-Womersley 2021). Taking into consideration that trauma-focused approaches often neglect cultural variables and that the concept of “psychological distress” may serve as a more culturally grounded idiom (Cohen 2022), for this publication we involved only those trauma-focused scholarship, which include vivid cultural dimension.

After displacement to Europe Ukrainians attended cultural events significantly less frequently and in this context *complicated psychological mood* was pointed as the third-rate obstacle (after language and economic ones) to participation in cultural activities — among 26,9% of respondents. This figure has slight variations in several (up to 5) percent between age categories, being the highest (32,1%) among the senior category (above 55), and a bit lower (24,5%) among employed (Keda 2025b, 30–31). One more factor we’ve considered in prioritizing psychological aspect for the analyses of outcomes is that during interviews our respondents often initiated detailed description of psychological issues (such as high level of stress, low mood etc.) rather than mentioning language and economic barriers.

“I did not ever want to move to Europe, I wanted to live in my native country. But the war forced me to move. Therefore, the psychological discomfort was higher. ...I was in a very bad psychological condition, and it was so good that they had found a psychologist from Ukraine who worked with me... not with me, but with a group of Ukrainians, ten sessions for free and offered more in case of need. When these sessions were held, the psychological state improved a lot. I didn't even believe in the power of psychologists so much.” (Svitlana, Spain)

Numerous European studies mention that many Ukrainian refugees in EU countries experience mental suffering, which is a result of the accumulated stress. Recent research in Poland has highlighted the high

prevalence of PTSD among Ukrainian war refugees (Długosz 2023; Bilewicz, Babińska, Gromova 2024). One of our respondents who was forced to flee Bucha under tragic circumstances in the period of its occupation, regret that didn't have an opportunity to get psychological assistance at her first stay in Europe. Finding herself in constrained conditions (alone with a school-aged child in a small settlement far from a city, with limited internet access) she decided to return to Ukraine and then moved to Latvia.

“So, I reflect on my stay in [country 1] and my stay in Latvia and Ukraine, and I understand that, well, yes, when we arrived to [country 1], we arrived right in the midst of active hostilities in Bucha, so we actually fled from there, and our stay in [country] was not perceived as we would have liked it to be. Yes, we went out, we walked ... around the city, but I can say that we did not see the city. Because when we arrived in Riga, we walked around on our own and with a guide — it was a completely different experience and a completely different perception. As it was preceded by psychological assistance. This assistance was organised for us as mothers by a Latvian foundation. That is, separate assistance was organised for the children. These were psychotherapeutic measures.... It was very important for everyone. And in particular, after these, so to say “therapies” after several sessions, everything began to be perceived in a completely different way. And if there had been similar psychological assistance for people in the [country 1] at that time, perhaps things would have been different. But unfortunately, maybe it was impossible to do, I don't know, because there was a very active influx of people from Ukraine and maybe it was impossible to organise and implement, because you need specialists, people, premises and it was extremely challenging under the conditions of the large-scale displacement at that period.” (Lilia, Latvia)

It indicates the strong need to provide newcomers an access to mental health facilities at the first stage of their adaptation. For this category of refugees, a psychological support is a vital factor for arousing their desire to participate in cultural activities and further successful integration. In this aspect it is also crucial to emphasise to refugees the importance of communication in general and of engaging with psychologists in particular, as seeking psychological help remains significantly stigmatized in Ukrainian society (Kraby et al. 2025). Overcoming psychological distress is a crucial prerequisite for ensuring effective adaptation.

Involvement of refugees with vivid war-trauma into cultural activities may yield a number of substantial mental health benefits. In particular, the study

of the World Health Organization summarizes different psychological, behavioural and social outcomes, underlining that arts activities can improve self-confidence, promote healthy behaviours as well as social inclusion and, importantly, offer hope (WHO 2022, 5). Artistic activities are recognized as valuable instruments in therapeutic contexts, because they support self-esteem, allow for the expression of emotions and aid in processing traumatic experience. Through creative methods, refugees are provided with the opportunities to explore, recognize and articulate their feeling and experiences associated with violence and displacement (McGregor, Ragab 2016, 8). Medical research recognizes participation in cultural activities as an important component for improving mood within the framework of complex, multidisciplinary rehabilitation (Bilewicz, Babińska, Gromova 2024; Kraby et al. 2025). Mentioned above effects were also widely noted by our respondents:

“We went to the zoo. The atmosphere there, with the children and the animals, was fun and enjoyable. It certainly improved my mental state and that of my child. There is no doubt about that.” (Lilia, Czechia)

“At first, I chose painting, but next year I also want to take up ceramics. And art really helps a lot in coping with stress. Really a lot... with stress. With some emotional disorders that, unfortunately, we have now. And... yes, it helps.” (Ksenia, Belgium)

“The concerts were related to the war, but it definitely diverted, added new colors to life, some feeling of returning, because the dominance of one thought, actually, the blockade to perceive that it was really happening, was very powerful.” (Iryna, Cyprus)

Therefore, many researchers emphasize the need to integrate cultural contexts into the development and implementation of mental health and psychosocial support programs for displaced persons (Kraby et al. 2025; Cohen 2022).

In the context of revising methodological approaches to the study of migration within the psychological dimension the factor of *uncertainty* requires particular attention as it adds an additional layer of vulnerability for persons displaced from Ukraine. Uncertainty is not unique to the Ukrainian migration case, it is a common circumstance of forced displacement (Olwig 2021). Refugee populations are subject to multiple temporal tensions:

while the decision to flee violence, threat or persecution is often abrupt, with mounting danger limiting the time available for warning or planning, the journey towards places of destination (and transit) are typically prolonged, fragmented, and unpredictable (Abranches, Jaber 2024). However in the Ukrainian context uncertainty is amplified by the specific design of the EU Temporary Protection Directive (Triandafyllidou 2022; Carrera, Ineli-Ciger 2023) which grants security but without clarity regarding long-term perspectives. Empirical evidence from the author's survey illustrates the scope of this phenomenon: 33.4% of respondents found it difficult to answer whether they planned to return to Ukraine, 24.4% tied their decision to the end of war — a horizon, marked by fundamental uncertainty (Keda 2025b, 15).

Recent research stated that higher tolerance of uncertainty can serve as a protective factor against adverse environmental stressors that elevate PTSD symptoms in a traumatized population (Bilewicz, Babińska, Gromova 2024). In this aspect, participation in cultural practices allows displaced persons to expand planning horizons, identify islands of stability and familiarity, strengthen their sense of personal control and reinforce their perception of future.

The next sphere that can gain significant benefits from refugees' participation in cultural practices is language learning. *Language proficiency* is widely recognized as one of the most crucial factors of integration, acculturation, mental health and the development of communication skills (Synowiec 2022, 376; Kovács et al. 2023; Barker et al. 2024). Arts and cultural practices can play a dual role in this context: they promote non-verbal communication and intercultural dialog, while also supporting language acquisition (McGregor, Ragab 2016, 7). Findings from our survey confirm this significance. The study revealed among the immediate factors that limit or prevent displaced persons from participating in cultural events in the host country, 50.6% identified insufficient language proficiency as the most serious barrier. This percentage is even higher among youth (ages 18-24), reaching 65%. In the interviews many respondents confirmed that lack of language skills prevented them from attending events that required high language competences (e.g. films or theater performances which were not accompanied by translation). However many noted that participating in events with local

populations gave them the opportunity to start practicing local language, using the simplest words and phrases. While some respondents did not dare to communicate due to the lack of language skills, others gave examples of reaching out and trying to interact literally with gestures (as one respondent jokingly named “by miming” (“*ha mizax*”). Several respondents mentioned examples of non-verbal communication as a good practice to overcome fear and start expressing themselves.

“Children, who didn’t know Lithuanian — they still managed to find a common language... I was with my daughter and granddaughter. She is five years old. And Lithuanian kids came to us. Children didn’t know the language at all. And they were just standing there, kind of lost. And the older children also seemed somehow confused. But she, such a little one just jumped up and said, “Let’s play. You don’t understand, so I’ll show you! Like this! Close your eyes.” And she showed them that they should play hide-and-seek and then run together. The children understood, and they started this game. This is what I want to say — It was just wonderful indeed. (Lithuania, Yevheniia)

For EDPs the language barrier does not play such a decisive role, yet for the Ukrainian war migration case it may still carry an important weight, considering the regional specifics of the use of Ukrainian and Russian languages and their perception across regions, which can still influence cultural participation. Research on the impact of participation of IDPs in cultural projects in Ukraine during war-time evidence the noticeable change in language self-identification towards increasing usage of national language (Onikiienko, Bratchenko, Prykhodko 2023).

At the initial stages of integration language support (through interpretation, cultural mediators and conversation partners) is essential for adaptation (especially if rehabilitation is needed) (Kraby et al. 2025). For this reasons, diverse cultural language-oriented programmers are particularly valuable as they equip refugees with practical tools for effective communication and navigation of their every-day life. They reduce cultural isolation and open pathways for active participation in the host society’s cultural life, thereby strengthening both well-being and integration. Overall, language competence is more than a technical skill. It increases employment opportunities and contributes to stability and security, builds self-confidence, reinforces

a sense of belonging. For example, one of the respondents described the impact of not knowing the language on her sense of identity in the following way:

“Being a refugee, a forced migrant — it’s different. ... When I come here as a tourist, I understand everything... I feel completely on the same level as people here, sure. The cultural sphere, the leisure activities — they are familiar and understandable to me... But as a temporary migrant — I don’t feel like a full-fledged European, equal to the Europeans who live here permanently. Because I do not know fully the Czech language. Yes, I know English and I can communicate easily, but not everyone here speaks English. So the language barrier is a major barrier for me now, in terms of my engagement with life here and in how I feel like a full-fledged European.” (Anna, Czechia).

Transformation of identities (both, of displaced and of representatives of host societies) through shared participation in culture and arts has been attracting growing scholarly interest. Above all, active cultural participation fosters strengthening of refugees’ identity and preservation of national culture (Apostol 2018, 88; Chuprii, Nastoishcha, Marutian 2023). The level of national identity among the respondents of the study reaches 98.1%, surpassing the corresponding indicators among the population of different regions in Ukraine. Having found themselves in Europe, the displaced persons reported a particular intensification of identity awareness. For example, one of our respondents even noted that moving abroad itself became a catalyst for strengthening her sense of national identity:

“I would definitely say that I am Ukrainian, and being in Europe, I may never have thought so much about being Ukrainian, but I understood 100 percent that I am a Ukrainian, although a lot of things that I saw, say, regarding tolerance, regarding the attitude towards people of other nationalities — they really appeal to me. But still, it seems to me that I felt to a certain extent more that I am Ukrainian.” (Bohdana, Italy).

Many respondents spoke with emotion about how surprisingly little Europeans know about Ukraine. In the study 78.4% of respondents underlined it to varying degrees (Keda 2025b, 43).

“I think they know very little (about Ukraine). They don’t know that we have a sea, that we have mountains. They have no idea about the size of our country.” (Natalia, Estonia)

“They know almost nothing about Ukraine. The stereotypes about Ukraine, shaped by Russian propaganda dating back to the Soviet Union, are well known.” (Kateryna, Netherlands)

“This war will make Europe rethink its attitude. The main conclusion, which is clear, is that we have become less associated with Russia, and this identification is taking place. This is really important.” (Iryna, Cyprus)

Accordingly, many interviewees pointed the necessity to promote the image of Ukraine through shared initiative. In general, many Ukrainian refugees took proactive role in sociocultural life of hosting communities. 27,7% of our respondents reported that they initiated various activities on Ukrainian cultural issues: organised joint events, exhibitions, concerts, Christmas evenings, introduced to locals Ukrainian culinary traditions (such as baking Easter cakes or cooking borshch), and promoted Ukrainian culture in multiple other ways. Such initiatives deserve special targeted support as they foster preservation of national culture and influence refugees’ return from abroad (Chuprii, Nastoishcha, Marutian 2023, 137).

It is not only refugees who undergo identity transformation in a new socio-cultural environment — through active cultural participation they also influence representatives of hosting communities, shaping new perception both of themselves and of the incoming migrants. As noted in recent studies, Ukrainian forced migrants have significantly influenced Europeans’ perception of the very concept of a “refugee” (De Coninck 2022; Hargrave, Homel, Dražanová 2023; Das 2025, 51–52), shifting the focus from perceiving it as a threat to recognizing it as an opportunity. The warm acceptance of Ukrainian refugees by European countries in 2022 became a real phenomenon and the subject of scientific discourse. Scholars in the analyses of positive narratives around Ukrainians mention that they are rooted in the sense of cultural and historical proximity of Europeans and Ukrainians (Hargrave, Homel, Dražanová 2023; Das 2025).

Expanding this perspective, it is worth considering the increasing level of Europeanness among Ukrainians. The correlation analyses of European and national identities in the authors’ research revealed that the level of Europeanness among Ukrainians in 2023 reached the highest point of 51% throughout the post-independence period. This figure is even higher

in the EU, where 81% of Ukrainian refugees felt totally or partially European (Keda, 2024). Sharing common European values definitely favor more fast and smooth integration of Ukrainian refugees into the European society in comparison to other ethnic groups.

Mutual influence and interplay of the analyzed above factors may act as an additional determining outcome, shaping the direction, timing and duration of migration. Access to cultural participation can significantly modify migration processes: accelerating, slowing down, redirecting or even halting them (Edmonds, Roberts 2021). Cultural engagement facilitates faster acculturation and integration, thereby reducing the risk of further relocation.

Conclusions

After forced relocation to Europe engagement in cultural practices among people, displaced from Ukraine has significantly decreased. Meanwhile research shows that active involvement in cultural activities helps refugees cope with stress, overcome war-trauma, prevents the development of PTSD and anxiety (which are particularly evident under conditions of uncertainty). It also fosters language acquisition and strengthens the sense of belonging. Refugees' initiatives to organize joint events with the host society as well as overall participation in cultural activities and active self-expression contribute not only to the improvement the well-being, but also reinforce both national and European identity. By sharing stories about their country, its traditions and history, Ukrainian refugees have, in fact, become cultural ambassadors, which is a vivid example of a bottom-up approach in cultural policy.

Ensuring access to cultural participation is essential for achieving mentioned outcomes, as it fosters inclusion supports refugees' further adaptation and integration into the host society. Therefore, cultural practices should become an integral component of migration management, while cultural policy should strengthen and expand its migration dimension. This applies not only to EU countries, but also to Ukraine, which faces a significant number of internally displaces persons.

Access to cultural activities for persons, displaced from Ukraine is currently provided unevenly across EU countries, highlighting the need

for more harmonized approaches to ensure equal cultural participation rights. Accordingly, actors involved in migration governance — both in Europe and Ukraine — should recognize and incorporate cultural practices as a powerful tool in migration management, particularly by actively promoting engagement in cultural activities among the displaced population.

Ultimately, taking into consideration the outcomes of refugees' participation in cultural practices has the potential to shape the future of migration policies and practices while culture itself becomes an institutional moderator of migration-related decisions. In a broader sense, these findings can be extended to other migration cases, as forced displacement encompasses various contexts across different countries.

Список літератури / References

Abranches M., Jaber N. Time and Displacement: Changed Temporal Experiences of Refugee Families After Reunion. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2024. Vol. 51. Iss. 5. PP. 1322–1345. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2024.2381705>.

Apostol A.-C. Social Integration Through Art and Cultural Activities in the Context of Refugee and Migratory Crises. *Scientific Annals of "Alexandru Ioan Cuza" University of Iasi. (New Series) Sociology and Social Work Section*. 2018. T. 11(2). PP. 80–90.

Berry J. W. Immigration, Acculturation and Adaptation. *Applied Psychology*. 1997. Vol. 46. No. 1. PP. 5–34. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x>.

Bertacchini E., Bolognesi V, Venturini A., Zotti R. The Happy Cultural Omnivore? Exploring the Relationship between Cultural Consumption Patterns and Subjective Well-Being. Bonn: IZA Institute of Labour Economics, 2021. 34 p.

Bertacchini E., Venturini A., Zotti R. Drivers of Cultural Participation of Immigrants: Evidence from an Italian Survey. *Journal of Cultural Economics*. 2022. Vol. 46. No. 1. PP. 57–100. <https://doi.org/10.1007/s10824-020-09405-0>.

Bilewicz, M., Babińska, M., & Gromova, A. High Rates of Probable PTSD Among Ukrainian War Refugees: The Role of Intolerance of Uncertainty, Loss of Control and Subsequent Discrimination. *European Journal of Psychotraumatology*. 2024. Vol. 15. Iss. 1. <https://doi.org/10.1080/20008066.2024.2394296>.

Bilenka V. Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia yak chynnyk psykholohichnoho blahopoluchchia vnutrishno peremishchenykh osib. *Visnyk Pryazovskoho derzhavnoho tekhnichnoho universytetu* [The Journal of the Azov State Technical University]. 2024. T. 11. No. 11. (In Ukrainian)

Біленька В. Соціально-психологічна адаптація як чинник психологічного благополуччя внутрішньо переміщених осіб. *Вісник Приазовського державного технічного університету*. 2024. Т. 11. № 11.

Carrera S., Ineli-Ciger M. EU Responses to the Large-Scale Refugee Displacement from Ukraine: An Analysis on the Temporary Protection Directive and Its Implications for the Future EU Asylum Policy / eds. S. Carrera, M. Ineli-Ciger. San Domenico di Fiesole (FI): EUI, 2023. 526 p. <https://doi.org/10.2870/90812>.

Chuprii L., Nastoiascha K., Marutian R. Kulturni praktyky naselennia Ukrainy pid chas viiny: analitychnyi zvit. Kyiv: Milenium, 2023. 230 s. (In Ukrainian)

Чупрій Л., Настояща К., Марутян Р. Культурні практики населення України під час війни: аналітичний звіт. Київ: Міленіум, 2023. 230 с.

Chuprii L. V., Skokova L. H., Nastoiascha K. V. Analitychnyi zvit kompleksnoho sotsiolohichnoho doslidzhennia na temu: "Kulturni praktyky naselennia Ukrainy". Kyiv: Yamchynskiy O.V., 2021. 201 s. (In Ukrainian)

Чупрій Л. В., Скокова Л. Г., Настояща К. В. Аналітичний звіт комплексного соціологічного дослідження на тему: "Культурні практики населення України". Київ: Ямчинський О. В., 2021. 201 с.

Cohen F. Cultural Idioms of Distress Among Displaced Populations: A Scoping Review. *International Journal of Social Psychiatry*. 2022. Vol. 69. Iss. 1. PP. 5–13. <https://doi.org/10.1177/00207640221114742>.

Das R. Changing Contours of Dealing with Refugee Crisis in EU: A Comparative Study of Ukrainian and Syrian Refugee Crisis. *Journal of Migration and Political Studies*. 2025. Vol. 3. Iss. 1. PP. 42–56. <https://doi.org/10.69510/mipos.1557510>.

De Coninck D. The Refugee Paradox During Wartime in Europe: How Ukrainian and Afghan Refugees are (not) Alike. *International Migration Review*. 2022. Vol. 57. Iss. 2. PP. 578–586. <https://doi.org/10.1177/01979183221116874>.

Didkovska L., Didkovskiy A. Sotsialno-kulturna adaptatsiia v immihratsii. Chastyna persha. Lviv: Rastr-7, 2024. 448 s. (In Ukrainian)

Дідковська Л., Дідковський А. Соціально-культурна адаптація в імміграції. Частина перша. Львів: Растр-7, 2024. 448 с.

Długosz P. War trauma and strategies for coping with stress among Ukrainian refugees staying in Poland. *Journal of Migration and Health*. 2023. Vol. 8. <https://doi.org/10.1016/j.jmh.2023.100196>.

Edmonds A., Roberts R. The Cultural Policy Value of Building Social Connection for New Arrivals and Why Arts Work Evaluations Should Reflect That Value. *International Journal of Cultural Policy*. 2021. Vol. 27. Iss. 4. PP. 485–498. <https://doi.org/10.1080/10286632.2020.1802438>.

Ehrkamp P., Loyd J. M., Secor A. J. Trauma as Displacement: Observations from Refugee Resettlement. *Annals of the American Association of Geographers*. 2021. Vol. 112. Iss. 3. PP. 715–722. <https://doi.org/10.1080/24694452.2021.1956296>.

EMN (European Migration Network). Asylum and Migration Glossary 6.0. 2018. URL: https://www.emn.at/wp-content/uploads/2018/06/emn-glossary-6-0_en.pdf (accessed: 22.12.2025).

Giovanis E. Impact of Migration Policies on Socio-Cultural Participation and Well-Being: Evidence from the Migration Act of 2000 in Germany. *Journal of Economic and Administrative Sciences*. 2025. Vol. 41. Iss. 1. PP. 165–181. <https://doi.org/10.1108/JEAS-01-2022-0014>

Hargrave K., Homel K., Dražanová L. Public narratives and attitudes towards refugees and other migrants : Poland country profile. Technical Report. ODI Country Study / Migration Policy Centre. London: ODI, 2023. 58 p.

Ishchuk O. V., Lukasevych O. A. Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti adaptatsii vnutrishno peremishchenykh osib z tymchasovo okupovanykh terytorii Ukrainy. *Problemy suchasnoi psykholohii* [Problems of Modern Psychology]. 2019. No. 1(15). S. 53–59. (In Ukrainian)

Іщук О. В., Лукасевич О. А. Соціально-психологічні особливості адаптації внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованих територій України. *Проблеми сучасної психології*. 2019. № 1(15). С. 53–59.

IOM (International Organization for Migration). DTM Ukraine — National Monitoring System Report On The Situation Of Internally Displaced Persons (March 2020). IOM, Ukraine. Jan. 2021.

Keda M. Migration Issues in European Cultural Policy Documents. *Воєнна еміграція (п'ята хвиля): надовго чи назавжди?: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 25 квітня 2025 р.)*. Київ, 2025a. PP. 121–124.

Keda M. Ukrainian Forced Migrants in the Cultural Policies of the European Union. Research Project Report. Florence: European University Institute. 2025b. 68 p. <https://doi.org/10.2870/4210167>.

Klashorst E. For the Community, by the Community: Refugee and Migrant Empowerment Through Co-Designed Leisure Programmes. *Annals of Leisure Research*. 2024. Vol. 28. Iss. 1. PP. 28–38. <https://doi.org/10.1080/11745398.2024.2358760>.

KMIS. Kulturni praktyky naselennia Ukrainy: povedinka ta stavlennia. Rezultaty sotsiologichnoho opyuvannia. Analitychnyi zvit. 2023 / Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiologii. 29 s. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/news/20230320_d1/UCBI_Culture2023_rpt_UA_fin.pdf (data zvernennia: 30.10.2024). (In Ukrainian)

KMIC. Культурні практики населення України: поведінка та ставлення. Результати соціологічного опитування. Аналітичний звіт. 2023 / Київський міжнародний інститут соціології. 2023. 29 с. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/news/20230320_d1/UCBI_Culture2023_rpt_UA_fin.pdf (дата звернення: 30.10.2024).

Kraby M. R., Toropchyna M., Holtan A., Becker F. Ukrainian War Trauma Patients Abroad: The Rehabilitation Process in Light of Language Barriers, Cultural Differences, War, and Infection Isolation. *Journal of Rehabilitation Medicine*. 2025. Vol. 57. <https://doi.org/10.2340/jrm.v57.42929>.

Krashchenko Yu., Sorokina H., Bolovatska Yu. Sotsiokulturne proektuvannia adaptatsii vnutrishno peremishchenykh studentiv. *Vytyky pedahohichnoi maisternosti* [Origins of Pedagogical Mastery]. 2018. No. 22. S. 114–119. <https://doi.org/10.33989/2075-146x.2018.22.185218>. (In Ukrainian)

Кращенко Ю., Сорокіна Г., Боловацька Ю. Соціокультурне проєктування адаптації внутрішньо переміщених студентів. *Витоки педагогічної майстерності*. 2018. № 22. С. 114–119. <https://doi.org/10.33989/2075-146x.2018.22.185218>.

McGregor E., Ragab N. The Role of Culture and the Arts in the Integration of Refugees and Migrants / European Expert Network on Culture and Audiovisual (EENCA), UNU-MERIT, 2016. 46 p.

Mykhailych O. V. Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti adaptatsii vnutrishno peremishchenykh osib. *Psykhologhiia ta sotsialna robota* [Psychology and Social Work]. 2023. No. 2. S. 26–34. <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2023.2.3>. (In Ukrainian)

Михайлич О. В. Соціально-психологічні особливості адаптації внутрішньо переміщених осіб. *Психологія та соціальна робота*. 2023. № 2. С. 26–34. <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2023.2.3>.

Nastoiashcha K., Marutian R., Sobolevska M. Sustainability of Cultural Practices in Ukraine During the War. Challenges and Threats. *European Journal of Sustainable Development*. 2024. Vol. 13. No. 3. PP. 489–503. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2024.v13n3p489>.

Olwig K. F. The End and Ends of Flight. Temporariness, Uncertainty and Meaning in Refugee Life. *Ethnos*. 2021. Vol. 88. Iss. 1. PP. 52–68. <https://doi.org/10.1080/00141844.2020.1867606>.

Onikiienko I., Bratchenko L., Prykhodko O. Sotsialno-kulturni proiekty yak vazhlyvyi chynnyk adaptatsii vnutrishno peremishchenykh osib ta rozvytku sotsialnoho pidpriemnytstva v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny. *Informatsiine suspilstvo i Pryroda u fokusi sotsiolohichnoi analityky*. Kyiv: Karavela, 2023. S. 250–271. (In Ukrainian)

Онікієнко І., Братченко Л., Приходько О. Соціально-культурні проєкти як важливий чинник адаптації внутрішньо переміщених осіб та розвитку соціального підприємництва в умовах російсько-української війни. *Інформаційне суспільство і Природа у фокусі соціологічної аналітики*. Київ: Каравела, 2023. С. 250–271.

Pasikowska-Schnass M. Integration of Refugees and Migrants: Participation in Cultural Activities / European Parliamentary Research Service. February 2017. 2 p.

Sievers W. Cultural Change in Post-Migrant Societies: Re-imagining Communities Through Arts and Cultural Activities. Cham: Springer, 2024. 228 p. <http://doi.org/10.1007/978-3-031-39900-8>.

Storey H. Are Those Fleeing Ukraine Refugees? Forum on the EU Temporary Protection Responses to the Ukraine War / ASILE Global Portal: website. Date of update: 28.06.2022. URL: <https://www.asileproject.eu/are-those-fleeing-ukraine-refugees/> (accessed: 01.12.2023).

Stratehiia rozvytku kultury v Ukraini na period do 2030 roku. Skhvaleno rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28 bereznia 2025 r. No. 293-r. 43 s. Uriadovyj portal: vebсайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/67e/c71/7da/67ee717daecd7620409056.pdf> (data zvernennia: 30.10.2025). (In Ukrainian)

Стратегія розвитку культури в Україні на період до 2030 року. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 березня 2025 р. № 293-р. 43 с. Урядовий портал: вебсайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/67e/c71/7da/67ee717daecd7620409056.pdf> (дата звернення: 30.10.2025).

Synowiec A. Barriers of Cultural Adaptation in the Context of the Influx of Ukrainian War Refugees to Poland. *Scientific papers of Silesian University of technology. Organization and management series*. 2022. No. 165. PP. 371–381. <https://doi.org/10.29119/1641-3466.2022.165.26>.

Tashkinova O. Rol mizhkulturnykh asystentiv u protsesi adaptatsii ukrainskykh ditei-vymushenykh mihrantiv u Polshchi. *Mizhkulturna komunikatsiia i hlokalizatsiini protsesy u sotsiolohichnomu vymiri: zbirnyk materialiv IV Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 15 lystopada 2023 r.)*. Kyiv: MDU, 2023. S. 21–24. (In Ukrainian)

Ташкінова О. Роль міжкультурних асистентів у процесі адаптації українських дітей-вимушених мігрантів у Польщі. *Міжкультурна комунікація і глобалізаційні процеси у соціологічному вимірі: збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 15 листопада 2023 р.)*. Київ: МДУ, 2023. С. 21–24.

Theisen-Womersley G. Trauma and Resilience Among Displaced Populations. Cham: Springer Nature, 2021. 305 p. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-67712-1>.

Triandafyllidou A., Bivand Erdal M., Marchetti S., Raghuram P., Sahin Mencutek Z., Salamońska J., Vintila D. Rethinking Migration Studies for 2050. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*. 2023. Vol. 22. Iss. 1. PP. 1–21. <https://doi.org/10.1080/15562948.2023.2289116>.

Triandafyllidou A. Temporary Migration: Category of Analysis or Category of Practice? *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2022. Vol. 48. Iss. 16. PP. 3847–3859. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2022.2028350>.

UKF. Stratehii adaptatsii kultury ta kreatyvnykh industrii do umov viiny. 4 khvylia. Analitychna zapyska za rezultatsamy doslidzhennia / Ukrainyskiy kulturnyi fond. 2024. 36 s. URL: <https://salo.li/792775A> (data zvernennia: 30.10.2025). (In Ukrainian)

УКФ. Стратегії адаптації культури та креативних індустрій до умов війни. 4 хвиля. Аналітична записка за результатами дослідження / Український культурний фонд. 2024. 36 с. URL: <https://salo.li/792775A> (дата звернення: 30.10.2025).

UTsKD (Ukrainskyi Tsentr Kulturnykh doslidzen). Barometr dostupnosti: kulturni podii ta zaklady kultury. 2025. 27 s. URL: https://drive.google.com/drive/folders/10Fk5mkbi_j7jbXJt7gF7zkKf5MZ4Y-34 (data zvernennia: 30.12.2025). (In Ukrainian)

УЦКД (Український Центр Культурних досліджень). Барометр доступності: культурні події та заклади культури. 2025. 27 с. URL: https://drive.google.com/drive/folders/10Fk5mkbi_j7jbXJt7gF7zkKf5MZ4Y-34 (дата звернення: 30.12.2025).

Venturini A., Mosso C., Ricci A. Cultural Policies for Migrant Inclusion: A Survey. *The Department of Economics and Statistics “Cognetti de Martiis” publishes research papers authored by members and guests of the Department and of its research centers*. Universita degli Studi di Torino. Working paper Series, 2022. № 16. 23 p. URL: <https://surl.li/uudsvb> (accessed: 01.12.2025).

WHO (World Health Organization). Arts and Health: Supporting the Mental Well-Being of Forcibly Displaced People / World Health Organization. 06.07.2022. 8 p. URL: <https://www.who.int/europe/publications/m/item/arts-and-health--supporting-the-mental-well-being-of-forcibly-displaced-people> (accessed: 01.12.2025).

Yurkiv Ya., Lukanov D. Trudnoshchi sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii vrazlyvykh verstv vnutrishno peremishchenykh osib do novykh umov zhyttia. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: «Pedahohika. Sotsialna robota»* [Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: «Pedagogy. Social Work»]. 2021. No. 1(48). S. 469–472. <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2021.48.469-472>. (In Ukrainian)

Юрків Я., Луканов Д. Труднощі соціально-психологічної адаптації вразливих верств внутрішньо переміщених осіб до нових умов життя. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2021. № 1(48). С. 469–472. <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2021.48.469-472>.

Zbranca R., Dâmaso M., Blaga O., Kiss K., Dascăl M.D., Yakobson D., Pop, O. CultureForHealth Report. Culture's Contribution to Health and Well-Being. A Report on Evidence and Policy Recommendations for Europe / CultureForHealth. Culture Action Europe. 2022. 193 p.

Марина Кеда

кандидатка історичних наук, доцентка

стипендіатка Програми Жана Моне

Центр Міграційної політики

Європейського університетського інституту

Вул. Роччеттіні, 9 (Бадія Ф'єзолана), 50014,

Сан-Доменіко-ді-Ф'єзоле, Італія

Email: Kedad@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3458-1299>

СОЦІОКУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ У ЄС: РОЛЬ КУЛЬТУРНИХ ЗАХОДІВ

Міграційна криза, спричинена війною Росії проти України стала найбільшою в Європі з часів Другої світової війни. Умови невизначеності, виразне «жіноче обличчя» стали визначальними особливостями цього кейсу, поставивши на порядок денний розроблення нових стратегій міграційного управління. Якщо правові та соціально-економічні чинники міграційного менеджменту є предметом постійної уваги науковців, то культурний складник зазвичай залишається недостатньо вивченим та оціненим. Стаття має на меті дослідити вплив залучення українських біженців у ЄС до культурного життя на їхнє психологічне благополуччя, опанування мови та трансформацію ідентичності. Методологічну основу роботи представлено поєднанням методів теоретичного та емпіричного дослідження за участі

524 респондентів з 27 країн ЄС, із якими було записано 56 напівструктурованих інтерв'ю, проведених у період 2022–2023 рр. Теоретичні підходи застосовувалися для аналізу джерельної бази та наукової літератури, у яких висвітлюється позитивний вплив культурних інтервенцій у практики роботи з вимушеними мігрантами. В ході соціологічного дослідження встановлювався вплив участі в культурних і творчих заходах на адаптацію осіб, переміщених з України. Було виявлено істотне зниження частоти відвідування культурних заходів у приймаючих країнах та виділені основні перешкоди для участі в культурних заходах. У результаті аналізу даних емпіричного дослідження було встановлено, що різні культурні практики мають для українських біженців найбільш позитивний ефект у таких тісно взаємопов'язаних сферах як: подолання стресу, управління відчуттям невизначеності, упередження розвитку воєнної травми (включаючи ПТСР) і травми переміщення, сприяють вивченню мови, формуванню соціального капіталу, збереженню і зміцненню національної та європейської ідентичності. Обґрунтування ролі культури як регулятивного механізму в процесах адаптації та інтеграції біженців дозволить надалі розробляти та конкретизувати алгоритми культурних інтервенцій у систему міграційного менеджменту.

Ключові слова: біженці, вимушені мігранти, культурна залученість, воєнна травма, адаптація, інтеграція, ідентичність, європейськість.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій. У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 02.01.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 02.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 22.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.

СПОГАДИ

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-15>
УДК 930:929Астахов](093.3)

Руслан Пиріг

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник
Інститут історії України НАН України
Вул. М. Грушевського, 4, 01001, Київ, Україна
Email: ruslan_pyrih@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6232-210X>

ПРОФЕСОР ВІКТОР ІВАНОВИЧ АСТАХОВ (1922–1972) — МАСШТАБНІСТЬ ПОСТАТІ У ПІВСТОЛІТНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Автор тексту — випускник Харківського університету 1970 р. Р. Я. Пиріг — пропонує читачеві свої спогади про професора Харківського університету В. І. Астахова (29.05.1922 — 22.06.1972), а також про події, які відбулися в університеті невдовзі після смерті Віктора Івановича. Відзначено важливу роль, яку відігравав проф. Астахов в університеті, акцентовано увагу на масштабності його постаті. На думку автора, вплив цієї неординарної особистості на університетську спільноту був такий значний, що й після його смерті цей чинник визначав сприйняття інших осіб, які керували університетом.

Ключові слова: Віктор Іванович Астахов, Харківський університет, спогади, пам'ять.

Як цитувати: Пиріг Р. Професор Віктор Іванович Астахов (1922–1972) — масштабність постаті у півстолітній ретроспективі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 304–312. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-15>

How to cite: Pyrih R. Professor Viktor Ivanovych Astakhov (1922–1972) — the Measure of the Man from the Vantage Point of Half a Century. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 304–312. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-15> (In Ukrainian)

© Пиріг Р., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Колектив Харківського державного університету 23 червня 1972 р. вразила трагічна звістка: раптово помер перший проректор В. І. Астахов. Я тоді працював заступником секретаря парткому. Прийшовши на роботу вранці того дня, застав прибиральницю, літню татарку, яка крізь сльози повідомила про смерть Віктора Івановича. Секретарка його приймальної Олена також була вся в сльозах. Зав. відділу постачання Б. М. Рейхцаум майже ридав. Усі були шоковані таким повідомленням. Це трапилося в Москві, де він перебував на семінарі проректорів університетів. Помер від великогогнищезового інфаркту міокарда серця. Сам факт смерті Віктора Івановича тоді складно було збагнути.

Студенти й викладачі знали його завжди діяльним, життєрадісним, сповненим оптимізму. Тим більше, що лише місяць тому, 29 травня, харківська громадськість відзначала його п'ятдесятиліття. Ювіляру довелося не раз, як тепер кажуть, «виставлятися», але наймасовіші урочистості відбувалися в ресторані «Харків», куди він запросив багатьох колег з університету. Отримав таке запрошення і я.

Пригадую, що перед тим Віктору Івановичу довелося пережити малоприємні події, пов'язані з перевіркою комісією відділу науки й навчальних закладів ЦК Компартії України. Вона була інспірована анонімним листом про порушення з боку першого проректора. Тоді в університеті говорили, що це справа рук його колишнього помічника. Адже в листі йшлося про факти, відомі лише йому. Комісія ЦК знайшла підтвердження частини з них, і обком партії був вимушений реагувати, доручивши розгляд персональної справи Дзержинському райкому КПУ. Секретар парткому університету О. А. Рубан на засідання бюро райкому не пішов, а відправив мене. Всією душею вболіваючи за Віктора Івановича, у своєму виступі я визнав послаблення контролю парткому за роботою ректорату. Мені здавалося, що й секретар райкому В. М. Гіржанов хотів якомога швидше розглянути цю справу. Обмежилися оголошенням усної догани. Безперечно, від більш суворого стягнення Віктора Івановича вберіг високий авторитет і повага з боку керівництва парторганів. Ми вийшли зі споруди Держпрому вже при світлі місяця, і його крупна голова здавалася мені зовсім сріблястою.

Похорон В. І. Астахова були такий велелюдний, що мені прийшла в голову крамольна думка: коли б раптом щось сталося з ректором

і парткомом, то така кількість людей не зібралася б. Море квітів, гори вінків з написами «От семьи...». Приймальна проректора і квартира Астахових були завалені телеграмами співчуття. Приїхала поважна делегація киян. Там я вперше побачив Ю. Ю. Кондуфора, колишнього зав. відділу науки і культури ЦК компартії України — тоді вже зав. кафедри істфаку КДУ. Траурна процесія дісталася 2-го міського кладовища, де й упокоївся світлій пам'яті В. І. Астахов. Ми з дружиною щиро й боляче переживали смерть Віктора Івановича, адже він стільки доброго зробив для нас обох. Від Саші, яка працювала на його кафедрі, він вимагав не гаяти часу, складати кандидатські екзамени й визначитися з темою дисертації. У нашій домашній бібліотеці зберігається книга «В. И. Ленин — историк советского общества», яку навесні 1970 р. він вручив мені з дарчим написом: «Руслану, в предюбилейные дни с надеждой как на лучшего комсорга университета».

У Харківському університеті добре пам'ятають і шанують В. І. Астахова. Заснована ним кафедра історіографії з 1992 р. проводить у формі міжнародної наукової конференції «Астаховські читання». Їх матеріали публікували в «Харківському історіографічному збірнику», який редагував завідувач кафедри історіографії, джерелознавства і археології, довголітній декан історичного факультету проф. С. І. Посохов. У 2002 р. до 80-річчя від дня народження В. І. Астахова вийшла книга «Страницы из жизни Учителя (В. И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях)», де подано й мої спогади про ставлення проректора до комсомольських справ.

Діяльність В. І. Астахова широко представлена в експозиціях музею історії університету, фундатором якого він був разом з дружиною Валентиною Іларіонівною — доцентом кафедри наукового комунізму й куратором культурно-мистецького життя університету. Колеги й вихованці — І. К. Рибалка, В. І. Кадєєв, Є. П. Пугач, М. І. Бондаренко, В. І. Чигринов та інші — залишили теплі спогади про В. І. Астахова, його роль у житті університету та їх особистому. Віктор Іванович мав би всі підстави пишатися своєю родиною. Дружина, діти Катерина і Віктор заснували один з перших в Україні потужних приватних вищих навчальних закладів — «Народну Українську Академію», стали відомими педагогами, професорами.

Мені довелося стати свідком життя університету «без Астахова». Його відхід у засвіти не міг не відбитися на наступних університетських подіях. У вересні 1972 р. на посаду першого проректора був призначений проф. І. К. Рибалка, людина знана й шанована в колективі. Його життя і діяльність кілька десятиліть (за винятком часів війни) були пов'язані з Харківським університетом. Останні п'ятнадцять років він очолював кафедру, мав певні управлінські навички, добре знав університет та його людей. Поза сумнівом, це був один з найдосвідченіших і один з небагатьох щиро україноцентричних університетських викладачів, гідних претендувати на другу сходинку в університетській ієрархічній вертикалі.

Водночас проректорське становище І. К. Рибалки ускладнювалося тим, що він зайняв місце, яке в колективі університету асоціювалося з неординарною особистістю покійного В. І. Астахова — людиною широкого мислення й рішучої дії, авторитетною в області та в міністерстві, щедрої душі, загалом харизматичною постаттю. На жаль, тоді ані Іван Климентійович, ані хтось інший в університеті такого комплексу людських рис і вдачі не мав, хоч це зовсім не означало, що він не міг плідно працювати.

Однак проректорська діяльність І. К. Рибалки виявилася нетривалою. Попри чималий життєвий і політичний досвід (член бюро обкому партії, редактор обласної газети), він дозволив втягнути себе (фактично університет) в чужу гру київських академічних інтриг. У жовтні 1972 р. секретарем з ідеологічних питань і кандидатом у члени Політбюро ЦК Компартії України став В. Ю. Маланчук, колишній заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти, який обійняв цю посаду за протекцією М. Суслова попри думку В. Щербицького.

До сфери його діяльності належала й Академія наук УРСР. Восени 1973 р. проводилося висунення кандидатур для обрання до академії, зокрема й на посаду члена-кореспондента зі спеціальності «Історія КПРС». Давній супротивник Маланчука, директор Інституту партії при ЦК Компартії України І. Д. Назаренко, усвідомлюючи, що секретар ЦК буде лобювати свою кандидатуру, звернувся до Івана Климентійовича з проханням висунути кандидата від університету. Чи йшлося про когось

конкретно — невідомо. Колектив кафедри історії КППС запропонував кандидатуру завідувача кафедри проф. Г. М. Окладного, який нещодавно перейшов працювати в університет. Георгій Михайлович, колишній помічник секретаря Харківського обкому партії М. В. Підгорного, перший «історико-партійний» доктор наук у місті, донедавна очолював невелику кафедру марксизму-ленінізму в Харківському інституті громадського харчування. Проректор І. К. Рибалка симпатизував Г. М. Окладному, однак, будучи людиною досвідченою та обачною, якийсь час зволікав з організацією ухвалення рішення Вченою радою університету і провів його за відсутності ректора досить незграбно з процедурного погляду. За усталеним порядком висунення кандидатур до Академії наук мали підтримати своїми постановами Вчена рада і партком університету. Здається, це було у вересні, термін подачі документів до Президії Академії наук уже закінчувався. Я був свідком, як секретар парткому В. І. Булах весь день «ловив» телефоном секретаря обкому партії М. А. Сіроштана і, не знайшовши, підписав рішення парткому. Не вийшло дістати погодження й І. К. Рибалці. За його вказівкою поспіхом були зібрані члени Вченої ради. Проректор підписав витяг з рішення Ради, і пакет документів був направлений до Києва. Як потім з'ясувалося, засідання не протоколювалося, лист присутності з підписами її членів не оформлявся, а отже, встановити, чи був кворум, неможливо.

Водночас у Києві ситуація з майбутніми виборами члена-кореспондента зі спеціальності «Історія КППС» істотно загострилася. В. Маланчук планував звільнення з посади І. Д. Назаренка й призначення на його місце зав. кафедри історії КППС Української сільгоспакадемії проф. В. І. Юрчука. Саме його кандидатуру й розглядали в ЦК як основну для обрання до АН УРСР. Оскільки посада директора інституту входила до номенклатури ЦК КППС, то «членкорство» було певною гарантією для затвердження в Москві. Однак Київський університет висунув кандидатури таких метрів історико-партійної науки, як професорів О. А. Бородіна і І. І. Шевченка. Виникла цілком реальна загроза провалу Василя Ісааковича. Голосування таємне, а тому й мало контрольоване. Тим більше, що, попри кількаразові спроби, той же І. Д. Назаренко так і не був обраний до академії.

У ЦК застосували «важелі» партійного впливу — і небажані кандидати відмовилися від балотування, включаючи й Г. М. Окладного. В. І. Юрчук був обраний до складу АН УРСР і призначений директором інституту. В. Маланчуку стало відомо, що висунення Г. М. Окладного фактично інспірував І. Д. Назаренко і він же дав команду «розібратися». Головне звинувачення керівництва ХДУ зводилося до рекомендації кандидатури без погодження з обкомом партії. Було створено комісію парткому університету, яка на початку січня 1974 р. завершила роботу й запропонувала І. К. Рибалці та В. І. Булаху «поставити на вид». Більшість членів парткому з цим погодилася, а секретар Є. П. Пугач і його заступники з «тактичних» міркувань голосували проти. Однак досить чітку позицію у цій справі мав перший секретар обкому І. З. Соколов, доручивши Дзержинському райкому партії «підправити» університетський партком. Іван Климентійович записався до нього на прийом і намагався пояснити ситуацію, але той аргументів не сприйняв. 24 січня бюро райкому скасувало постанову парткому й оголосило йому догану за порушення встановленого порядку висунення кандидатур для обрання в АН УРСР. Через певний час під тиском обкому партії він був змушений написати заяву про звільнення, залишившись завідувачем кафедри історії УРСР. Мушу відверто визнати, що до цього інциденту я мав досить невиразне уявлення про всі складнощі академічного виборчого процесу, але був твердо переконаний у неодмінності обрання до академії тих, кого рекомендували університетські Вчена рада й партком. Щоправда, ще до цього я був свідком такої картини. Ректор університету, член-кореспондент АН УРСР В. Г. Хоткевич поїхав у Київ на сесію Академії, де балотувався як дійсний член. До парткому зайшов проф. С. М. Королівський і запитав, чи немає звістки з Києва, бо хоче надіслати ректору телеграфне вітання. Людина досвідчена і близька до М. І. Супруненка та М. А. Рубача, він знав про можливі різні результати голосування. Я ж був упевнений в обранні нашого ректора, адже його рекомендували ректорат і партком. Коли через день ректор зайшов до парткому, до нього кинулася технічний секретар парткому Л. Юрченко зі словами: «Володимире Гнатовичу, дозвольте щиро привітати Вас...». Ректор похмурнів і промовив: «Лида, зачем Вы так зло шутите». Я позадкував до свого кабінету.

До 80-літнього ювілею І. К. Рибалка опублікував спогади «Така наша доля» (1999), у яких цим колізіям присвятив чимало місця. І тоді і тепер, я твердо переконаний, вчинили з ним несправедливо, у дусі тогочасної компартійної практики. Мине чимало часу, І. К. Рибалка напише чудові підручники з історії України, підготує нових докторів і кандидатів наук, стане лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки (нині імені Бориса Патона). Проте безуспішно балотуватиметься в членкореспонденти зі спеціальності «Історія України». Тоді за формальними ознаками Іван Климентійович був одним з найвірогідніших претендентів серед істориків на членство в Академії, однак не допомогла навіть підтримка академіка Ю. Ю. Кондуфора. Вже не було компартійного диктату, але академічне середовище витворило корпоративно-протекціоністські механізми проходження «своїх» кандидатур. Не буду стверджувати, що це було суціль, але таких випадків у виборчій практиці академічної секції суспільних наук спостерігав чимало.

Звільнення проф. І. К. Рибалки з посади проректора в 1974 р. стало прелюдією до зміни в наступному році й ректора ХДУ В. Г. Хоткевича. Склалося так, що він, ставши 1966 р. до керма вишу, опинився за «широкою» спиною діяльного й авторитетного першого проректора В. І. Астахова. Не змінилася ситуація й за його наступника І. К. Рибалки, який у спогадах писав про ректора: «З природної делікатності він часто не міг протистояти несправедливим обвинуваченням і вимогам до університету, які неслися з керівних партійних і державних органів та установ. Через це раніше Астахов, а тепер я, будучи безпосереднім помічником і заступником ректора, намагалися під різними приводами не пускати його в ці керівні органи, а йти самому або разом з ним». Очевидно, така ізоляціоністська практика була комфортною для Володимира Гнатовича, але не додавала йому авторитету в очах обласного парткерівництва.

Заклопотаний своїми аспірантськими справами, я був заскочений звісткою про відставку В. Г. Хоткевича. Один з членів парткому розповів мені про обставини звільнення ректора. Думаю, що не тільки я, а й багато інших співробітників університету були вражені примусовим способом «звільнення» його з посади. Володимира

Гнатовича викликали до першого секретаря Дзержинського райкому партії М. Н. Скидана, який запропонував написати заяву про звільнення за власним бажанням, дав папір, ручку і звелів вийти до приймальної там написати заяву. Що той і зробив. Поза сумнівом, такі дії «хазяїна» району були погоджені з вищим керівництвом області й ЦК Компартії України, до номенклатури яких входила посада ректора ХДУ.

Відомо, що історія не має умовного способу або, за словами М. Грушевського, «що сталося, відстатися не може». А роль особистості в історії має безліч візій і ревізій. І все ж у контексті викладеного наслідуюсь припустити, що за живого В. І. Астахова сценарії розвитку Харківського університету, принаймні в середині 1970-х рр., могли бути інші.

Переяслав, 10 жовтня 2024 р.

Ruslan Pyrih

Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Research Fellow

Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine

4 Hrushevskoho St., 01001, Kyiv, Ukraine

Email: ruslan_pyrih@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6232-210X>

PROFESSOR VIKTOR IVANOVYCH ASTAKHOV (1922–1972) — THE MEASURE OF THE MAN FROM THE VANTAGE POINT OF HALF A CENTURY

In this memoiristic essay by R. Ya. Pyrih, a graduate of Kharkiv University from the class of 1970, the reader will find recollections of Professor V. I. Astakhov (05/29/1922 – 06/22/1972), as well as of the events that took place at the university in the immediate aftermath of his death. The essay highlights the important role played by Professor Astakhov in the life of the university and reflects on his lasting impact. In the author's view, the influence of this extraordinary personality on the university community was so great that even after his death it remained a determining factor in how the faculty, staff, and students perceived other figures that led the university.

Keywords: Viktor Ivanovych Astakhov, Kharkiv University, memoir, memory.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 02.01.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 02.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 25.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-16>
УДК 378.4.093.5:[930+902]](477.54-25)(091)«1979/1984»(093.3)

Віктор Ряполов

мистецтвознавець-реставратор,
старший науковий співробітник, завідувач архівного відділу
Науково-дослідний і проектний інститут
цивільного будівництва «СХІДБУДПРОЕКТ»
Вул. Студентська, 20, офіс 1, 61024, Харків, Україна
Email: rivimigi@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9755-3107>

МОЇ УНІВЕРСИТЕТИ, АБО ЯК НАВЧАЛИ НА КАФЕДРІ ІСТОРІОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА, АРХЕОЛОГІЇ ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН ХДУ (1979–1984)

Автор спогадів — випускник історичного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького (нині ХНУ ім. В.Н. Каразіна) 1984 р. Віктор Михайлович Ряполов. Ще студентом першого курсу він почав писати курсові роботи під керівництвом доктора історичних наук, професора Б. А. Шрамка, а з третього курсу спеціалізувався по кафедрі історіографії, джерелознавства та археології. У спогадах ідеться про той значний вплив, який на нього справили талановиті педагоги кафедри.

Як цитувати: Ряполов В. Мої університети, або як навчали на кафедрі історіографії, джерелознавства, археології та спеціальних історичних дисциплін ХДУ (1979–1984). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 313–336. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-16>

How to cite: Riapolov V. My Universities, or How We Were Taught at the Department of Historiography, Source Studies, Archaeology, and Special Historical Disciplines of Kharkiv State University (1979–1984). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 313–336. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-16> (In Ukrainian)

© Ряполов В., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ключові слова: Харківський університет, історичний факультет, кафедра історіографії, джерелознавства та археології, спеціальні історичні дисципліни, професорсько-викладацький склад, викладання, студент, спогади.

*Годинник — божество жахливе й безпощадне,
Він пальцем нам грозить, бурмоче: Не забудь...*

Шарль Бодлер

Час, неблаганний час... Швидко, надто швидко веде він утлий човен нашого життя до останньої пристані. Я, Ряполов Віктор Михайлович, все ще працюю, продовжую займатися науковою діяльністю, але вже два з лишком роки маю офіційний статус українського пенсіонера. Шістдесят два роки життя промайнули так швидко, що здається, ніби тільки вчора я був тим молодим, недосвідченим і досить зухвалим хлопцем, який у 1979 р. вперше переступив поріг історичного факультету Alma Mater — Харківського державного університету імені О. М. Горького (нині Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна).

Зухвальство та апломб частково додавали чотири літні польові сезони, протягом яких я працював в археологічній експедиції, та четверте місце на Всесоюзному конкурсі шкільних наукових робіт, здобуте за доповідь у Державному Ермітажі про новітні археологічні відкриття на території Артемівського та Червонолиманського районів Донецької області. Ще б пак! Я самовпевнено уявляв, що вже є хоч і маленьким, але фахівцем. Проте, якщо чесно говорити, основною причиною дуже наполегливої поведінки і показної самовпевненості було палке бажання приховати панічний страх шістнадцятирічного провінціала перед необхідністю починати самостійне навчання й життя у великому півторамільйонному місті, де поруч немає ні мами, ні тата, ні бабусі.

Нині, озираючись з висоти життєвого досвіду, я все виразніше, з теплою і величезною вдячністю усвідомлюю ту неоціненну роль, яку відіграла кафедра історіографії, джерелознавства та археології (далі за текстом — кафедра) у моєму становленні як зрілої особистості. З низьким уклоном та вдячністю присвячую ці спогади про історію мого навчання та професійну спеціалізацію мудрим, працьовитим, тактовним та надзвичайно терплячим співробітникам рідної кафедри.

Усім відомо, що будь-яка історія має свою передісторію. Я народився 10 березня 1963 р. у м. Артемівськ Донецької обл. (зараз це практично повністю знищене війною м. Бахмут). Восени 1969 р. почав навчатися в середній загальноосвітній школі та одночасно опановував гру на фортепіано в музичній школі, тобто був звичайнісінькою дитиною. Але в тринадцять років раптом з'явилося палке бажання стати не таким, як усі. І тоді, щоб виділитися із загальної маси школярів, я знайшов рідкісне й дуже специфічне заняття: з лютого 1976 р. почав відвідувати археологічний гурток Артемівського районного будинку піонерів. Гуртком керував нині покійний, а тоді ще молодий український археолог С. Й. Татаринів (1948–2019), який на території Донбасу досліджував археологічні пам'ятки зі слідами життєдіяльності рудокопів, мідеплавильників та бронзоливарників епохи пізньої бронзи. У моєму лексиконі з'явилися овіяні романтикою слова й вислови: експедиція, розкопки, наметовий табір, археологічна пам'ятка, культурний шар і навіть загадкова стратиграфія, про яку було дуже непевне уявлення. Влітку 1976 р., після шести тижнів першого польового сезону на багатошаровому поселенні Лиманське Озеро та на стародавньому мідному руднику біля с. Пилипчатино, фактично був зроблений вибір майбутньої професії: твердо вирішив стати істориком.

Так вийшло, що з науковою та педагогічною творчістю професорсько-викладацького складу кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХДУ я вперше стикнувся, ще не будучи студентом, у дитячому археологічному гуртку. Археологію краю ми передусім вивчали за монографією доктора історичних наук, професора Б. А. Шрамка (1921–2012) «Древности Северского Донца», яка вийшла друком 1962 р. Ця книга в будинку піонерів була в єдиному примірнику і дбайливо передавалася з рук у руки лише на тиждень читання. Кожний раз доводилося довго чекати своєї черги. Пам'ятаю з яким благоговінням я гортав трохи жовтуваті сторінки, надруковані на папері посередньої якості. В цій монографії проста дохідлива манера викладання складного матеріалу зразу захоплювала і поступово формувала інтерес до наукової літератури.

У польових умовах експедиції, сидячи біля багаття довгими вечорами, наш керівник та одночасно випускник історичного факультету

ХДУ імені О. М. Горького (нині ХНУ ім. В. Н. Каразіна) С. Й. Татарінов із пієтетом розповідав про професорсько-викладацький склад кафедри. У захопливій та доступній для підлітків формі він характеризував манеру викладання кожного викладача та сутність їх наукових досягнень. Все це перемежовувалося з цікавими історіями з його студентського життя і сильно бентежило нашу уяву.

Дощового літа 1977 р. поряд із городищем салтово-маяцької культури біля с. Маяки на півночі Донецької обл. розгорнулося будівництво греблі для нового водосховища. Під час проведення земляних робіт на крутому схилі балки робітники випадково виявили стародавній салтово-маяцький могильник. Будівельні роботи тимчасово припинили, а наш гурток терміново виїхав на проведення охоронних розкопок. Мабуть, це була найважча експедиція в моєму житті. Десять днів приблизно з п'ятої години вечора і до третьої години ночі йшов сильний дощ. З ранку було сонячно і спекотно. До одинадцятої години суглинок на крутому схилі балки підсихав, і можна було до четвертої години дня вести розкопки могильника. Але про нормальний побут і літній відпочинок після роботи не було й мови. Щоб підтримати наш дух, вечорами у великому десятимісному наметі під стукіт дощу в брезентовий дах С. Й. Татарінов розповідав, як співробітник кафедри В. К. Міхєєв (1937–2008) у 60-х рр. XX ст. проводив широкомасштабні розкопки на салтово-маяцькому городищі, що розташовувалося поряд з нами, а знайдений матеріал використовував під час написання своєї кандидатської дисертації про ремісничі виробництва болгаро-аланського населення Подоння у VIII–X ст. У той момент кожен з нас відчував себе продовжувачем великої та важливої справи і менше звертав увагу на дощ, вогкість та непролазну глинисту багнюку за межами вогкого приміщення.

Влітку 1979 р. я був абітурієнтом у другому потоці вступників на історичний факультет ХДУ імені О. М. Горького (нині ХНУ імені В. Н. Каразіна). На кожне студентське місце тоді був конкурс вісім з половиною осіб, що робило вступ до вишу малоймовірним і зовсім не додавало оптимізму. Перед черговим вступним іспитом 5 серпня 1979 р. сумно йду на консультацію і раптом бачу, як перед головним входом до університету з кузова вантажівки забруднені з ніг до голови

старшокурсники діловито розвантажують обладнання та ящики зі знахідками. Відразу здогадуюсь: це повернулася з розкопок студентська археологічна експедиція. Якийсь час із заздрістю спостерігаю за ними й думаю: а чи судилося мені стати студентом?

І ось я щасливий студент першого курсу! Відповідно до розкладу предмет «Вступ до спеціальності» має читати завідувач кафедри доктор історичних наук, професор І. Л. Шерман (1912–1989). Назва предмета навіоє тугу, готуюся почути довгі нудні міркування щодо апології історичної науки та історичних досліджень. В аудиторію входить дуже літня худорлява людина у світло-сірому костюмі з білою сорочкою і чепурною блакитною краваткою під колір очей. Він каже: «Добрий день! Вітаю всіх вас із початком здобуття класичної гуманітарної освіти, яку прийнято вважати універсальною. Однак це зовсім не означає, що потрібно прагнути знати майже все. Набагато корисніше знати, де і як знайти потрібну інформацію. Крім того, Ви повинні вміти самостійно вчитися протягом усього свого життя, мати навички наукових досліджень, написання та оформлення наукових публікацій. У школі вам давали конкретні знання. Тут, у стінах історичного факультету, викладатимуть способи здобуття вже існуючих знань та методи наукового відкриття ще не існуючих абсолютно нових знань. Цим університет і відрізняється від середньої школи».

Протягом семестру І. Л. Шерман передавав нам, студентам-першокурсникам, навички роботи з бібліотечними, архівними, музейними каталогами та бібліографічними довідниками, навчав швидко опрацьовувати та ефективно конспектувати матеріал з навчальної та наукової літератури, пояснював, як накопичувати та викладати наукові дані, як робити науковий аналіз та продукувати наукові висновки. Від нього ми отримали першу інформацію про стандарти оформлення наукових доповідей, тез конференцій, статей для наукових журналів та збірників, монографій. Курс «Вступ до спеціальності» виявився максимально прикладним, дуже корисним, а головне швидко став давати результат. Ми призвичаїлися за добу ефективно опрацьовувати по 100–150 сторінок різних текстів, при цьому конспектуючи з них потрібне й важливе. У другому семестрі кожен із нас зовсім не погано, як для новачка, написав, оформив згідно з ДСТ та захистив на кафедрі текст курсової роботи.

Пізніше, на старших курсах, І. Л. Шерман не менш ефективно й на високому академічному рівні викладав нам спеціальні курси з історіографії вітчизняної історії та історичної бібліографії. Слід зазначити, що Ісай Львович не мав звички стояти за кафедраю та читати лекцію з конспекту. Він по-молодіжному сідав на викладацький стіл, діставав з кишені піджака стос списаних картонних карток і починав вільно викладати матеріал. До своїх карток заглядав зрідка. Там були лише тези, які допомагали підтримувати логічний порядок та стрункність викладу. Цю манеру писати не докладні тексти лекцій, а лише стислі тези я перейняв у нього і багато років використовував під час викладання в музейному відділенні Харківської державної академії культури.

Цілком зрозуміло, що у віці майже сімдесят років викладати та завідувати кафедраю було нелегко. Ісай Львович підтримував свій життєвий тонус тривалими прогулянками садом ім. Т. Г. Шевченка. Часто можна було побачити, як він іде вздовж алеї або сидить на одній з садових лав.

У мене із особистістю завідувача кафедри пов'язана своя особлива історія. В ті часи навчальна дисципліна була дуже суворою. За пропуск 12 навчальних годин протягом семестру без поважної причини студента вже можна було відраховувати з університету. Навчалися ми шість днів на тиждень. Якось восени моя бабуся купила кілька кубометрів колод на дрова. Для того, щоб їх розпиляти на цурки та розколоти на поліна мені з батьком були потрібні два дні. Батько кожного тижня мав два вихідні, а я написав завідувачу кафедри, на якій спеціалізувався, заяву з проханням офіційно дозволити мені пропустити одну навчальну суботу для поїздки в рідне м. Артемівськ (нині м. Бахмут) за сімейними обставинами. І. Л. Шерман прочитав цю заяву, потім дуже уважно подивився на мене і спитав: «А Любов Федорівна та Василь Тимофійович Ряполови, випадково, не Ваші родичі»? Я здивовано відповів: «Так, це мої бабуся та дідусь. Дідусь загинув на війні, а бабусі я з батьком мушу напиляти і розколоти дрова. Однієї неділі не вистачає, от і прошу дозвол пропустити заняття в суботу. Але звідки Ви знаєте моїх родичів»?

Ісай Львович написав на моїй заяві «Дозволю, причина поважна», розписався, задумливо посміхнувся і сказав: «Вікторе! Виходить так,

що ми земляки. Підлітком я з батьками і Ваші дідусь та бабуся жили в м. Артемівськ по сусідству. Пам'ятаю їх як дуже добрих, порядних людей. Життя химерне, хто б тоді міг подумати, що я навчатиму їхнього онука... До речі, Ви маєте підписати свою заяву ще й у заступника декана. Втім, зачекайте, я сам швидко до нього схожу, це буде надійніше».

Ще одним професором та доктором наук на кафедрі тоді був археолог Б. А. Шрамко (1921–2012). Фронтвик, нагороджений орденами та медалями, видатний учений з широким міжнародним визнанням, член Міжнародного комітету ЮНЕСКО з вивчення металургії заліза, Борис Андрійович Шрамко спочатку нам, молодим студентам, здавався схожим на небожителів. Насправді ж він виявився спокійною, врівноваженою, легкою у спілкуванні та скромною в побуті людиною. Студентів любив та приділяв їм багато уваги. Ми між собою шанобливо називали його не інакше, як дідусем.

На першому курсі Б. А. Шрамко викладав нам історію первісного суспільства та основи етнографії, а на старших курсах вів спеціальний курс «Рання залізна доба Східної Європи». Лекції читав солідно і водночас захопливо, був віртуозом використання міжпредметних зв'язків у процесі викладання. Відчувалося, що матеріал, який викладає, він не тільки досконально знає, а й щиро любить. У канву лекції Борис Андрійович спритно і завжди до місця вплітав інтелігентні жарти, а потім сам із задоволенням сміявся разом зі студентами.

Почуття гумору він мав приголомшливе і дуже своєрідне. Одного разу в археологічній експедиції студент, відбиваючись від настирливих комарів, пошкодував, що люди для цього не мають довгого хвоста. Борис Андрійович миттєво знайшов заперечення: «Скажи спасибі, що люди не мають хвостів. Уяви собі, скільки на довгий хвіст твоя майбутня дружина змогла б помістити золотих каблучок, срібних браслетів та атласних стрічок — це обійшлося би в солідну копійчину»!

Часто згадується ще один випадок. Якось професор Б. А. Шрамко приніс на спецкурс «Рання залізна доба Східної Європи» археологічну знахідку, що нагадувала залізний наконечник дротика. Тільки, на відміну від дротика, цей предмет мав стрілоподібне вістря не з одного, а з обох боків черешка. Показуючи це диво стародавнього ремісничого

виробництва, Борис Андрійович дав завдання для самостійної роботи: «Обміркуйте, що це таке. Зараз я піду, а за сорок п'ять хвилин повернуся, і хто правильно пояснить призначення цього предмета, той отримає «відмінно» за іспит зі спецкурсу вже сьогодні». Спочатку всі розглядали загадковий артефакт і думали мовчки, потім сперечалися між собою, потім навіть трохи посварилися. Коли професор повернувся, довелося констатувати, що ніхто не має прийнятної відповіді. Тоді Б. А. Шрамко засміявся і сказав: «Повіз я цю знахідку на наукову конференцію для того, щоб порадитися з колегами. Подивилися на неї всі провідні фахівці, але так і не зрозуміли, що б це могло бути таке».

На другому тижні навчання в університеті я пішов на кафедру і без жодних вагань записався до Б. А. Шрамка як підопічний для написання курсової роботи. Чотири курсові та одна дипломна роботи, створені під його керівництвом, стали для мене справжньою школою наукової творчості. На початку кожного навчального року я отримував від Бориса Андрійовича список основної літератури на обрану тему. Після її опрацювання писав план роботи, який Б. А. Шрамко зі мною ретельно обговорював і неодноразово повертав на доопрацювання. При цьому він не забував повторювати, що правильний план — це запорука успіху. Тоді ще в населення не було персональних комп'ютерів. Кожен розділ роботи, вступ і висновки я писав на аркушах паперу й подавав на перевірку. Ці тексти поверталися з професорськими виправленнями червоним олівцем або ручкою. Дещо було безжально викреслено. У багатьох місцях між абзацами стояли червоні «пташки». Навпроти них на полях завжди були написані вихідні дані видань із зазначенням сторінок, які я маю опрацювати додатково, щоб у позначеному місці зробити потрібну вставку в текст. Де-не-де фрагменти тексту були обведені червоними овалами. Вказуючи на такі місця, Борис Андрійович зазвичай хитрувато примружувався і говорив: «Ви тут так плутано, так наукоподібно сформулювали, що закрадається підозра — за складним текстом ховається відсутність думки. Ану-бо, поясніть, що ви хотіли сказати»? Я пояснював, як міг. Тоді він задоволено зауважував: «Ну ось, ви ж умієте говорити просто, по-людськи. Навчайтеся і писати так само. Справжній мудрець той, хто складне може викласти просто і зрозуміло для всіх».

Досі, сідаючи за письмовий стіл, я згадую ці настанови. Мої сімдесят шість наукових та навчально-методичних публікацій у галузі археології, музезнавства та архітектурного мистецтвознавства — це багато в чому результат таланту й педагогічних зусиль професора Б. А. Шрамка.

В археологічній експедиції на Більському городищі всіх вражала його працьовитість, скрупульозність та невичерпна енергія. У першій половині дня на розкопі він встигав здійснювати загальне керівництво роботою, навчати студентів практичних навичок польових досліджень, вів польовий науковий щоденник, уважно стежив, як аспірант або до-свідчений старшокурсник веде опис знахідок.

Після кожних сорока п'яти хвилин земляних робіт під спекотним сонцем студентам оголошували п'ятнадцятихвилинну перерву. Ми сідали в тіні дерев навколо літнього професора, а він діставав із польової сумки книгу і читав нам з виразом і від різних осіб художню прозу. За чотири студентські польові сезони я разом з іншими студентами встиг прослухати у виконанні Б. А. Шрамка оповідання та фейлетони Я. Гашека, оповідання А. П. Чехова, вибрані новели С. Цвейга.

У другій половині дня Б. А. Шрамко контролював процес миття, сушки, шифрування та упаковки знахідок, паралельно замальовував особливі знахідки на аркушах ватману. Ближче до вечора він сідав біля свого намету за розкладний туристичний столик і писав чергову наукову статтю, причому посилання на використану літературу робив по пам'яті із зазначенням автора, назви, року видання і навіть номера сторінки. А одного разу я випадково побачив, як він пише статтю якоюсь іноземною мовою, найімовірніше німецькою.

Увечері Б. А. Шрамко або виходив на прогулянку зі своїм улюбленим собакою на прізвисько Бой, або грав у преферанс з колегами, або сідав зі студентами біля багаття. Такі вечори ми дуже цінували. Вони перетворювалися на захопливі бесіди про польове життя, про різні археологічні відкриття, про суперечливі наукові теорії, про творчість вітчизняних та закордонних археологів.

У неділю, коли вся експедиція відпочивала, Б. А. Шрамко іноді брав переносний мольберт, палітру, пензлі, фарби та виходив на пленер писати пейзажі. Очевидно, робив це він для себе, для душі. Ніколи

й ніде я не бачив експонованими його художні твори та уявлення не маю про їхню кількість.

Крім того, професор захоплювався кінозйомкою. На маленьку аматорську вузькоплівкову камеру Борис Андрійович знімав експедиційну повсякденність: роботу на розкопі, студентський побут та відпочинок у польовому таборі.

Професор Б. А. Шрамко на Більському городищі здійснював загальне керівництво усією археологічною експедицією, а його напарник, молодий археолог-славіст та старший викладач кафедри О. Г. Дяченко (1949–2024), керував археологічною практикою першокурсників. Перший раз під його керівництвом ми опинилися в жовтні 1979 р., коли допомагали збирати врожай цукрових буряків колгоспу в с. Бугаївка Харківської обл. Це була серйозна, дуже правильна людина. З неймовірною завзятістю він організовував студентський побут у сільському гуртожитку та контролював, як сільські бригадири вели облік обсягу виконаної роботи. У день від'їзду із села замовлений для нас автотранспорт чекав з 9 до 13 години, доки Олександр Григорович Дяченко бився з місцевою бухгалтерією за справедливую оплату виконаної роботи. У підсумку всі студенти групи за роботу отримали по 60–65 радянських карбованців. У трьох інших групах нашого курсу, які працювали під керівництвом інших викладачів, ніхто не отримав більше 25–30 карбованців

Влітку, під час археологічних розкопок на Більському городищі, завдяки організаційному таланту та енергійності О. Г. Дяченка, щороку археологічна практика мала чудово облаштований польовий табір та гарне збалансоване харчування зі свіжими салатами та фруктами. Звичайні страви чергувалися з вишуканими для польових умов варениками, пельменями, полтавськими галушками, млинцями, оладками, тушкованими кроликами і навіть курчатами тапака.

У науковому плані дуже цікавими й корисними були польові лекції та практичні заняття з геодезії, топографії, картографії та основ геології, які О. Г. Дяченко вів у рамках археологічної практики. Саме завдяки йому я навчився користуватися бусоллю Шмалькальдера, екліметром, теодолітом, кіпрегелем та з їхньою допомогою робити топографічну зйомку археологічних пам'яток. Крім того, він прищепив

звичку відчувати ґрунт, читати, креслити та аналізувати вертикальну й горизонтальну стратиграфію.

Після другого курсу в археологічній експедиції Олександр Григорович у якийсь дивовижний спосіб зміг пробудити в мені, чистому гуманітарії, інтерес до фізики, хімії та вищої математики. Вечорами, при світлі газової лампи, він учив мене будувати графіки на логарифмічному папері, викладав основи вищої математики та основи аналізу за допомогою методів математичної статистики. На початку третього курсу він офіційно став додатковим консультантом моїх курсових робіт і разом з науковим керівником Б. А. Шрамком сформулював тему моєї майбутньої дипломної роботи: «Фізико-хімічна характеристика виробів із кольорових металів салтово-маяцької археологічної культури».

Цю тему я поступово розробляв три роки, спочатку в курсових роботах третього і четвертого курсів, а потім і в дипломній. Завдяки цій темі добре познайомився ще з двома співробітниками кафедри — з директором університетського археологічного музею А. К. Дігтярем (1940–2005) та із завідувачкою спектральної археологічної лабораторії Л. П. Грубник-Буйною (1947 р. народження). Ця лабораторія зараз не існує, а на той час і вона, і археологічний музей розташовувалися в будівлі університетського Музею природи на вул. Трінклера, 8.

Перша пара в університеті тоді починалася о 7:30, а третя завершувалася о 13:15. Після занять я поспіхом обідав в одній з університетських їдалень та йшов до музею на вул. Трінклера. Директор археологічного музею Анатолій Костянтинович Дігтяр був невисоким, коренастим і трохи флегматичним чоловіком середнього віку. Говорив він хриплим від куріння голосом, неквапливо, трохи розтягуючи слова. Спочатку привітно напував мене міцним чаєм з печивом або бубликами. Під час чаювання ми розмовляли, і в цих розмовах на найрізноманітніші теми він умів давати мені відчуття себе дорослою людиною, з якою спілкуються шанобливо й на рівних. Після традиційного чаю Анатолій Костянтинович викладав переді мною задалегідь дібрані археологічні знахідки з кольорових металів салтово-маяцької культури, з яких у різні роки вже взяли проби для спектрального аналізу. Я їх перемальовував та описував у своєму конспекті згідно з даними музейної паспортизації.

Періодично Анатолій Костянтинович підходив ззаду, заглядав мені через плече і робив якийсь слухний коментар щодо моєї роботи.

В інші дні я в такий саме спосіб вирушав у спектральну лабораторію. Її завідувачка Лариса Петрівна Грубник-Буйнова, ефектна, енергійна та дуже розумна молода жінка, ставилася до мене, студента з гуртожитку, з добротою, можна сказати, по-материнськи. Вона постійно намагалася нагодувати мене чимось дуже смачненьким. Якось Лариса Петрівна урочисто сказала: «Сьогодні ми їмо печеню з м'яса жирафа». Я дуже здивувався і спочатку не повірив. Виявилося, що в зоопарку нещасний жираф отримав складний перелом тазу. З такою травмою вилікувати його не змогли і тому умертвили. Тіло жирафа передали Музею природи на вул. Трінклера, 8 для виготовлення опудала. Ось так у нас на столі і з'явилася ніжна та дуже смачна печеня з жираф'ячого м'яса. Я із задоволенням отримував від Лариси Петрівни консультації щодо приготування різних страв і запросто радився з різних життєвих питань. Коли виходило, заворожено спостерігав, як вона в плазмовій дузі спалює пробі кольорових металів та фіксує спектр. Тоді вона мені здавалася загадковою середньовічною чаклункою, яка здійснює таємничі магичні дії.

Лариса Петрівна давала мені картки з результатами спектральних аналізів стародавніх виробів, а я акуратно переписував їх у розграфлений спеціальним способом зошит. Часом втомлювався так, що від хімічних знаків і цифр мерехтіло в очах. Крім того, у спектральній лабораторії зберігалися малюнки тих стародавніх виробів, що потрапляли до Л. П. Грубник-Буйнової на аналіз з інших установ, і тому були відсутні в археологічній колекції університету. Ці малюнки, для збільшення швидкості роботи, я змалював з використанням матової кальки.

Якось я припустився нетактовності: запитав у Лариси Петрівни, чому вона не пише кандидатську дисертацію. Лариса Петрівна мило посміхнулася й відповіла: «Я потихеньку розкидаюсь науковими статтями, виховую дітей, створюю чоловікові умови для його наукової роботи — це двадцять одне очко, а разом з написанням дисертації був би перебір». Така мудра життєва філософія вченої, дружини й матері в одній особі вразила мене до глибини душі, і я відтоді став поважати Ларису Петрівну ще більше.

Там само, у спектральній лабораторії, вдалося познайомитися з чоловіком Лариси Петрівни Буйновим Юрієм Володимировичем (1952 р. народження). Нині він поважний учений-археолог, широко відомий фахівець у сфері вивчення бондарихинської археологічної культури, а тоді писав кандидатську дисертацію з археології під керівництвом професора Б. А. Шрамка, був молодим викладачем кафедри історії України і проводив у моїй групі семінари з історії України. Контактувати із Ю. В. Буйновим, на жаль, вдавалося не часто, але запам'ятався він мені як весела, захоплена своєю справою і відкрита до спілкування людина.

Час, що я провів в археологічному музеї та спектральній лабораторії університету у спілкуванні з цими трьома чудовими людьми, був не лише корисним для мого професійного та духовного зростання, але й дуже щасливим. О 17.00, коли закінчувався робочий день, я йшов звідти з великим жалем, нарікаючи на те, що години спливають так швидко.

Хочу зазначити, що після відвідин археологічного музею чи спектральної лабораторії ще знаходилися сили прямувати не до гуртожитку, а до ЦНБ університету та кілька годин опрацьовувати там наукову та навчальну літературу. При цьому я був звичайнісіньким, а не якимось особливим студентом. ЦНБ університету працювала до 22 години. О 21.15 співробітники читального залу починали просити читачів повертати літературу. До скляного віконця, де приймали книжки та журнали, вишикувалася довга черга студентів, яку ледь вдавалося обслужити до закриття бібліотеки. Тяга до знань у молоді тоді була колосальна. В цьому плані примітний такий парадоксальний факт — співробітники навчальної частини періодично у першій половині дня в читальних залах ЦНБ університету влаштовували своєрідні облави на студентів, які прогулювали заняття лише для того, щоб попрацювати більше часу з науковими виданнями. Спійманих бідолах карали, але не дуже сильно, бо наука — це святе.

У процесі написання курсових робіт третього та четвертого курсів та дипломної роботи на п'ятому курсі мені досить часто були потрібні професійні консультації спеціаліста з салтово-маяцької археологічної культури. Тоді я звертався до В. К. Міхеєва — доцента середніх років,

який активно працював над докторською дисертацією «Економічні та соціальні відносини в населення салтово-маяцької культури Подоння-Приазов'я (середина VIII — середина X ст.)». Він не був моїм науковим керівником або офіційним консультантом, але ніколи не відмовлявся допомогти й давав вичерпні за змістом консультації.

На першому курсі В. К. Міхєєв читав нам лекції з основ археології. Він носив ідеально поправдані класичні костюми зі світлою сорочкою, іноді з краваткою, іноді без неї. В процесі лекції сильно захоплювався й ненароком припорошував лацкани піджака мікроскопічною крейдяною крихтою. В аудиторію Володимир Кузьмич входив стрімко, разом зі звучанням дзвоника. З відстані двох-трьох метрів недбало кидав на викладацький стіл застібнуту на змійку модну коричневу шкіряну папку й на ходу питав: «Так на чому ми минулого разу зупинилися?» Хтось з аудиторії, зазирнувши до конспекту, зачитував кілька останніх речень. Тоді Володимир Кузьмич на мить завмирав, потім казав: «Ага! Зрозуміло», і починав вільно викладати матеріал далі. Ніколи я не бачив, щоб під час лекції він використовував якісь записи. При цьому лекції були не просто добротні, а блискучі і за формою викладання, і за глибиною змісту. Під час лекції Володимир Кузьмич невимусовно малював на дошці крейдою археологічні знахідки, плани археологічних пам'яток, плани та розрізи стародавнього житла, господарських комплексів, святилищ та поховань. Ми спостерігали, як він говорить і одночасно малює, захоплюється сам та захоплює нас, студентів. Ми намагалися замальовувати за ним, і саме цей процес взаємодії з викладачем давав надійне довготривале запам'ятовування, яке не можуть забезпечити найсучасніші технічні засоби навчання. Цей викладацький прийом згодом я сам систематично використовував під час читання курсів з історії первісного суспільства та основ етнографії на Музейному відділенні ХДАК і неодноразово переконувався в його ефективності.

Під час спеціалізації на кафедрі, яка офіційно розпочиналася з третього курсу, тоді ще доцент В. К. Міхєєв викладав нам курси «Історіографія археології СРСР» і «Методика археологічних розвідок та розкопок». Його викладання завжди було бездоганним як за формою, так і за змістом. Ці дещо «сухуваті» академічні навчальні курси він

перетворював на захопливі подорожі життям і творчістю відомих археологів і дуже специфічним світом археологічних досліджень.

Слід зазначити, що Володимир Кузьмич тривало був керівником секції археології Студентського наукового товариства (СНТ). Разом зі студентами він розробляв тематику студентських наукових досліджень, керував підготовкою наукових доповідей, допомагав відточувати ораторську майстерність та науковий стиль доповідача. Крім того, він спільно зі студентами-кіноаматорами режисював і готував до перегляду документальні фільми про минулі археологічні експедиції історичного факультету. Тоді це робилося зовсім не просто, оскільки були відсутні цифрові відеокамери та комп'ютери з програмами для кіномонтажу. Доводилося переглядати багато сотень метрів відзнятої влітку кіноплівки, розрізати її на окремі фрагменти та склеювати в певній послідовності. В СНТ Володимир Кузьмич був не лише наставником, а ще й душею студентської компанії — перетворював товариство на місце неформального спілкування з наукових інтересів. Там він розслаблявся і на деякий час забував про тягар численних обов'язків зайнятої людини. Обличчя його ставало спокійним і задоволеним.

Наприкінці 90-х рр. XX ст. — на початку XXI ст. (до 2013 р. включно) я, будучи керівником археологічної практики Музейного відділення ХДАК, співпрацював вже з доктором історичних наук, професором В. К. Міхеевим під час розкопок на території урочища Бабина Левада (посад салтово-маяцького городища Коробів Хутір) у Зміївському районі Харківської обл. та на салтово-маяцькому могильнику Нетайлівка біля с. Металівка Вовчанського району Харківської обл. Професор В. К. Міхеев запам'ятався мені як досвідчений археолог-польовик з унікальним чуттям, що давало змогу тонко відчувати ґрунт і віртуозно читати стратиграфію. Але у свої студентські роки я не потрапляв разом із ним у польові умови і відповідно жодних спогадів того часу про роботу Володимира Кузьмича у полі не маю.

На початку XXI ст. у Металівці я познайомився ще з одним співробітником кафедри — доцентом В. Г. Пікаловим (1940–2017). Дуже талановитий організатор та чудовий господарник, заводій і душа студентського товариства, Валерій Григорович безперервно проявляв

невластиву літній людині енергію. Він був незамінний у процесі організації студентського побуту та дозвілля, умів м'яко і ненав'язливо контролювати все до останніх дрібниць і при цьому не викликати в студентів неприйняття. Студенти без перебільшення його просто обожнювали й намагалися в жодному разі не підводити. Професора В. К. Міхеєва можна було тільки привітати з наявністю такого надійного партнера по роботі. Проте, коли я був студентом, В. Г. Пікалов викладав лише на підготовчому відділенні історичного факультету. Я знав його на обличчя, знав його на ім'я та по батькові, але не знав як викладача — що втрачено, те втрачено.

Далі хочу розповісти про двох наставників, які відіграли значну роль у моєму житті, — кандидата історичних наук, доцента Б. П. Зайцева (1927–2014), та кандидата історичних наук, професора С. М. Куделка (1951 р. народження).

Борис Петрович Зайцев був людиною складної долі. У 1944 р. його прямо зі шкільної лави призвали до Червоної армії. Наприкінці Другої світової війни й відразу після неї Б. П. Зайцев служив у зенітній артилерії, потім завершував здобуття середньої освіти у вечірній школі робітничої молоді. Лише після вступу на історичний факультет ХДУ імені Горького у 1951 р. визначилося його професійне майбутнє, а життя увійшло до більш-менш спокійного русла.

У мої студентські роки доцент кафедри Б. П. Зайцев читав складні та надзвичайно важливі для спеціалізації за профілем кафедри джерелознавчі курси. Один з них називався «Спеціальні історичні дисципліни» й фактично складався більш ніж з двадцяти самостійних дисциплін. З цього числа в навчальному плані відокремили історичну хронологію та історичну географію. Їх викладали у другому семестрі всім студентам першого курсу доцент Б. П. Зайцев і тоді ще молодий старший викладач С. М. Куделко. Інші спеціальні історичні дисципліни під керівництвом Бориса Петровича в рамках єдиного композитного курсу освоювали тільки ті студенти, які, починаючи з третього курсу, спеціалізувалися на кафедрі. Дивно, що одна людина примудрялася вільно орієнтуватися в цьому різноманітті та давати студентам чітко структуровані та вдало формалізовані для розуміння і запам'ятовування знання.

Ще варто згадати курс «Архівознавство», який також викладав Б. П. Зайцев. Фактично це окрема спеціальність, яку в СРСР опановували п'ять років у Московському державному історико-архівному інституті. Борис Петрович зміг навчити нас основ архівознавства в рамках одного навчального курсу та архівної практики на базі Державного архіву Харківської області. Цих знань мені вистачило і для чотирьох десятиліть дослідницької роботи у вітчизняних та зарубіжних архівах, і для організації Архівного відділу в рамках Науково-дослідного та проектного інституту цивільного будівництва «СХІДБУДПРОЕКТ».

Борис Петрович був худорлявим чоловіком в окулярах із товстими лінзами, любив одяг різних тонів сірого та коричневого кольору. Коли він входив в аудиторію, то в перший момент справляв враження дуже сором'язливої людини, але починав говорити — і відразу перетворювався у впевненого професіонала. Затамувавши подих, слухали ми спокійну промову фахівця з глибокими знаннями академічного рівня. На практичних заняттях він дивував нас багатим ілюстративним матеріалом і стосами наукової літератури, до якої було приємно доторкнутися, погортати сторінки і яка значно «оживляла» матеріал, робила його більш відчутним і зрозумілим. Носити студентам літературу з особистої бібліотеки я навчився у Б. П. Зайцева. Саме він дав розуміння, наскільки це ефективно та важливо для формування сталого наукового інтересу в молоді.

Хочу зазначити, що Борис Петрович був надзвичайно порядною людиною і, буди дуже скромним, мав непорушний душевний стрижень, який давав йому сили в житті будь-що виявляти справедливість, шляхетність, твердість характеру і навіть громадянську мужність.

У цьому плані показовою є наступна історія. В 1982 р. на мене та групу моїх товаришів був написаний донос до обласного управління КДБ. Почалося слідство у справі підпільної антирадянської студентської організації з кодовою назвою «Кафедра». Від занять нас не усували, але три місяці безперервно вимотували допитами. Звинувачували в пропаганді проти війни в Афганістані, у зловмисному поширенні клерикальних ідей серед студентів, в антирадянській агітації та пропаганді, у дискредитації діяльності партійної організації КПРС

та комсомольської організації історичного факультету ХДУ протягом 1980 — початку 1982 рр. Моїм товаришам погрожували дати до п'яти років ув'язнення, а мені — сім років. Чіткої ієрархії в нашій організації не було, але мене в КДБ вважали організатором та ідейним натхненником цього студентського підпілля.

Ситуація була вкрай серйозна, проте справу закрили через недостатність доказів. Першим чинником нашого порятунку виявилася елементарна порядність: ніхто з нас не здригнувся і не написав свідчень, які звинувачують товаришів. Все-таки це був уже не 1937 р., а 1982 р. — початок останнього десятиріччя радянської епохи. Для того щоб ув'язнити, вже недостатньо було одного доносу, потрібні були свідчення ще кількох людей, а ці свідчення ніхто й не дав.

Другий чинник нашого порятунку виявився вже після розпаду СРСР. Якось (у той час я був викладачем кафедри загальної історії, музеєзнавства та пам'яткознавства ХДАК) ми разом з завідувачем кафедри, професором Г. Й. Чернявським (1931–2024) ішли майданом Свободи в Харкові та випадково зустріли приятеля Г. Й. Чернявського — колишнього ректора ХДУ імені О. М. Горького, професора І. Є. Тарапова (1926–2002). Георгій Йосипович щиро привітався і представив мене: «Познайомся, будь ласка, це мій колега Віктор Михайлович Ряполов». І. Є. Тарапов глянув на мене впритул, потім перевів очі на Г. Й. Чернявського і відповів: «А я цього парубка заочно давним-давно знаю. Твій нинішній колега свого часу зі своїм антирадянським підпіллям на історичному факультеті випив з мене море крові. Я вже думав, що втрачу не лише посаду, а й пристойну роботу. Довелося підняти в Києві всі можливі зв'язки, щоб поступово спустити цю історію на гальмах. Нехай буде задоволений, що не сів, а довчився». Виникла незручна пауза, а потім я таки знайшов слова подяки Івану Євгеновичу, з яким спілкувався перший і останній раз у житті.

Добре пам'ятаю, що пережив за три місяці слідства, але навіть уявити не можу, що випало в той час на долю куратора моєї університетської групи доцента Б. П. Зайцева. Він завжди скромно це замовчував. Але тоді коли мене побоювалася й від гріха подалі цуралася більша частина викладачів факультету, Борис Петрович при зустрічі в коридорі

університету демонстративно подавав мені руку для рукостискання, називав поважно на ім'я та по батькові і якийсь час вів невимушену бесіду для підтримки мого духу. Заради справедливості треба зауважити, що так само чинив ще один викладач з нашої кафедри — Олександр Григорович Дяченко. Тоді це було дуже небезпечно й сміливо. Низький уклін, честь і хвала цим мужнім людям, для яких фраза «мій учень» означала дуже багато.

Ще одним, не менш чудовим викладачем кафедри є професор С. М. Куделко. Наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. XX ст. він був молодим і дуже захопленим своєю справою викладачем. У другому семестрі Сергій Михайлович читав першокурсникам лекції з модної на той час спеціальної історичної дисципліни «Історична географія». Науковий та педагогічний рівень Сергія Михайловича вже тоді був таким, що в 1983 р. за його наукового керівництва студентка третього курсу історичного факультету ХДУ І. Ю. Можейко посіла перше місце на всесоюзному конкурсі студентських наукових робіт із темою «Роль географічного чинника в історії Новгородської феодальної республіки».

Ще один навчальний курс, який у моїй пам'яті пов'язаний з ім'ям С. М. Куделка, — «Музеезнавство». Лекції та семінарські заняття з музеезнавства Сергій Михайлович доповнював грандіозною літньою пересувною практикою, під час якої студенти знайомилися з роботою провідних музеїв Києва, Львова, Одеси, Москви та Ленінграда (нині Санкт-Петербурга). Здобуті тоді знання, вміння та навички в музейній справі дуже стали мені в пригоді під час роботи в музейному відділенні ХДАК, де доводилося викладати не лише реставраційні, історичні, а й музеезнавчі дисципліни.

Лекції Сергій Михайлович читав приємним, м'яким, оксамитовим голосом, але не дуже гучно. В аудиторії завжди стояла така тиша, що виразно було чути шарудіння рук, що пересуваються по паперу зошитів. У процесі викладання Сергій Михайлович любив і майстерно застосовував імпровізацію. У струнку канву лекції, семінару чи практичного заняття він несподівано вплітав оригінальні авторські відступи, які завжди були до теми та якимось особливо відсвічували науковий матеріал. Для ілюстрації цього хочу навести один кумедний

приклад. Якось я, уже дипломований спеціаліст, у своїх справах прийшов на історичний факультет. Заодно вирішив зайти на рідну кафедру, але, щоб випадково не завадити навчальному процесу, спочатку прочинив двері, акуратно зазирнув усередину і побачив, як С. М. Куделко проводить заняття. Він блискавично зорієнтувався й вигукнув: «Здрастуйте, Вікторе Михайловичу! Заходьте швидше, саме Ви мені зараз і потрібні». Я зайшов на кафедру із спантеличеним виразом обличчя. Сергій Михайлович у цей момент вже звертався до студентів: «Ми з вами щойно обговорювали творчу спадщину медієвіста нашого факультету Генріха Венеціановича Фрізмана. Подивіться на людину, яка стоїть перед вами. Це Ряполов Віктор Михайлович, який вступив на історичний факультет в 1979 р. та був серед тих студентів, які останніми слухали геніальні лекції Г. В. Фрізмана з раннього середньовіччя. Прямо зараз він вам про це розповість».

Послідовний учень свого вчителя професора І. Л. Шермана, Сергій Михайлович любив повторювати нам, студентам, одну мудру настанову: «Життя довге й непередбачуване. Будьте готові до всього, навіть до перспективи викладання ядерної фізики». Це було не тільки мудро, а й прозріливо.

Моя дружина й водночас перша дипломниця Сергія Михайловича І. Ю. Ряполова (у дівоцтві Можейко) після розвалу Радянського Союзу захопилася журналістикою, згодом отримала міжнародний журналістський сертифікат BBC та стала одним із провідних журналістів Східної України. Вона завжди підкреслює, що вміння чітко, виразно й при цьому цікаво викладати на папері думки в неї розвинув улюблений університетський викладач С. М. Куделко.

Мені після закінчення університету довелося попрацювати вчителем історії у харківській школі. Влітку 1987 р. в м. Пушкін (до 1918 р. — Царське Село) у Великому Катерининському палаці я із заздрістю розглядав, як фахівці реставрують палацову церкву. Було дуже сумно. З'являлися думки про те, що в людей є захоплива творча робота, а мені з початку вересня у величезній харківській школі знову доведеться по шість разів на день розповідати учням те саме. До речі, слід зазначити, що в добрих наставників з учнями є не тільки звичайні, але і якісь вищі, не збагнені

раціональним розумом канали спілкування. Містики в таких ситуаціях говорять про астральний зв'язок. Мої сумні думки в м. Пушкін були почуті. У другій половині вересня зателефонував Сергій Михайлович Куделко та повідомив: «Вікторе! Видатний харківський архітектор-реставратор В. Є. Новгородов зараз проводить співбесіди на заміщення вакансії посади мистецтвознавця-реставратора. Раджу тобі сходити до Будинку архітекторів та пройти цю співбесіду, можливо, пощастить. Думаю, ця робота саме для тебе».

Тільки завдяки здобутим під час спеціалізації на кафедрі знанням з джерелознавчих дисциплін, архівознавства, музеєзнавства та археології я успішно пройшов співбесіду та став співробітником Харківської майстерні «Спеціального науково-дослідного та проектного інституту «Укрпроектреставрація». Так у моєму професійному житті з'явилася старовинна архітектура.

Згодом досвід роботи в реставрації і знову ж таки плоди спеціалізації на рідній кафедрі допомогли мені отримати роботу в музейному відділенні Харківського державного інституту культури (нині академії культури) — був потрібен другий керівник археологічної практики, викладач основ реставрації музейних пам'яток та низки історичних і музеєзнавчих дисциплін.

Моя розповідь буде неповною без спогадів про кандидата історичних наук, професора кафедри Ю. Й. Журавського (1937–1991). Цей імпозантний і талановитий чоловік був надзвичайно порядною людиною. Зовні спокійний, «рівний» у поведінці та спілкуванні з людьми, він дуже болісно сприймав та переживав випадки нехлюйства, лінощів, несправедливості та озлобленості, які, на жаль, так часто всі бачать довкола. Сумний результат цих переживань — два інфаркти та рання смерть у 53 роки.

З 1984 р. і фактично до самої смерті у 1991 р. Ю. Й. Журавський був завідувачем кафедри. Я ж знав його трохи раніше як доцента, який викладав нам загальний курс з історіографії вітчизняної історії. Це була найскладніша робота. Справа в тому, що тоді вітчизною вважали весь Радянський Союз, і відповідно історіографія розглядала розвиток

історичної науки на території всіх п'ятнадцяти союзних республік (зараз суверенних держав) — а це колосальний обсяг інформації.

Юрій Йосипович був не яскравим, але дуже ґрунтовним і скрупульозним лектором. Його лекції були ідеально структуровані та щільно «нафаршировані» всім, що потрібно було знати в галузі історіографії. Той, хто уважно слухав та ретельно записував у конспект, гарантовано отримував надійний фундамент знань. До свого конспекту з історіографії вітчизняної історії я періодично звертався ще багато років — це, мабуть, і є найнадійніший показник високого рівня викладання.

Коли Юрій Йосипович почав важко хворіти й опинився в лікарні у зовсім безпорадному стані, його дбайливо й самовіддано доглядала старший лаборант кафедри З. С. Калашник (1947 р. народження). Багато років кафедру без цієї жінки неможливо було й уявити. Коли я дивився на неї, завжди на думку спадало тільки одне слово — леді. Інтелігентна, елегантна, одягнена з витонченим смаком і при цьому завжди підтягнута й зосереджена Зінаїда Сафронівна була і обличчям, і душею, і надійним координаційним центром кафедри. Завдяки їй поточне діловодство перебувало в повному порядку, ніхто нічого не забував, все робилося вчасно, без неприємних збоїв відбувався процес комунікації між викладачами, викладачами та студентами. А ще вона вміла дуже коректно, практично непомітно згладжувати кути та ліквідовувати шорсткість у людських взаєминах. Багато студентів були вдячні Зінаїді Сафронівні за те, що вона своїми слабкими жіночими руками відвела від них, здавалось, невідворотну бурю праведного викладацького обурення. Час минав, змінювався контингент студентів, поступово оновлювався колектив кафедри, і лише Зінаїда Сафронівна залишалася незмінною та незамінною на своєму місці. Вона була, як добротний французький коньяк, — що старше, то краще.

У 1979/1980 навчальному році Зінаїда Сафронівна перебувала в декретній відпустці по догляду за маленькою дитиною. На її місці лише один рік тимчасово працювала лаборантом І. Ю. Можейко. На початку листопада 1979 р. я прийшов на кафедру взяти з підсобного бібліотечного фонду другий том Праць Волго-Донської археологічної

експедиції, вперше побачив цю дівчину, і ось вже понад сорок років не хочу відводити від неї захопленого погляду. Так рідна кафедра мимоволі допомогла мені знайти сімейне щастя. І не тільки мені, а й багатьом іншим!

Час, неблаганний час... Швидко він плине між пальців, що поступово слабшають від віку. Але я і такі, як я, не втрачають наснаги й сили духу. Адже поки стоїть Alma Mater, поки є рідна кафедра, ті, хто прийдуть нам на зміну, неминуче потраплять у надійні руки наставників, які дбайливо відкриють перед ними широкі горизонти науки, мистецтва, культури й людяності.

Відень, червень 2025 р.

Viktor Riapolov

Art Critic-Restorer, Senior Researcher,
Head of the Archival Department
Scientific Research and Design Institute
of Civil Construction “SKHIDBUDPROEKT”
20 Studentska St., Office 1, 61024, Kharkiv, Ukraine
Email: rivimigi@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9755-3107>

**MY UNIVERSITIES, OR HOW WE WERE TAUGHT
AT THE DEPARTMENT OF HISTORIOGRAPHY,
SOURCE STUDIES, ARCHAEOLOGY,
AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES
OF KHARKIV STATE UNIVERSITY (1979–1984)**

These recollections are shared by Viktor Mykhailovych Ryapolov, a graduate of the Faculty of History of A. M. Gorky Kharkiv State University (now V. N. Karazin Kharkiv National University) from the class of 1984. As a first-year student, he began writing term papers under the guidance of Professor B. A. Shramko, and from his third year he specialized in the Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology. The essay reflects on the significant influence that the department's talented teachers had on the author.

Keywords: Kharkiv University, Faculty of History, Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology, special historical disciplines, faculty and staff, teaching, student, memoirs.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій. У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 05.01.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 05.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 25.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-17>
УДК 069.5:902.2"2022/2024":903.4/.5(477.53)"638.3"

Олег Шапорда

головний зберігач фондів

Історико-культурний заповідник «Більськ»

Вул. Покровська, 13, смт Котельва, 38600, Полтавська обл., Україна

Email: oleg.shepard1609@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3806-3431>

Аліна Чуділовська

молодша наукова співробітниця

Історико-культурний заповідник «Більськ»

Вул. Покровська, 13, смт Котельва, 38600, Полтавська обл., Україна

Email: chudilovski.job@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0399-4288>

В'ячеслав Оліцький

кандидат історичних наук, доцент

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Вул. Роменська, 87, 40002, Суми, Україна

Email: olitskyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

**ВИСТАВКОВИЙ ПРОЄКТ «РЯТУВАТИ ТА ДОСЛІДЖУВАТИ:
БІЛЬСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС, СЕЗОНИ 2022–2024»:
АРХЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ЕКСПОЗИЦІЇ**

Як цитувати: Шапорда О., Чуділовська А., Оліцький В. Виставковий проєкт «Рятувати та досліджувати: Більський археологічний комплекс, сезони 2022–2024»: археологічний аспект експозиції. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 338–356. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-17>

How to cite: Shaporda O., Chudilovska A., Olitskyi V. The Exhibition Project "Save and Explore: Bilska Archaeological Complex, the Seasons of 2022 to 2024": The Archaeological Aspect. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 338–356. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-17> (In Ukrainian)

© Шапорда О., Чуділовська А., Оліцький В., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Цей огляд присвячено висвітленню археологічного аспекту виставкового проєкту «РЯТУВАТИ ТА ДОСЛІДЖУВАТИ: Більський археологічний комплекс, сезони 2022–2024», який реалізувала команда Історико-культурного заповідника «Більськ» уперше за час повномасштабного вторгнення. Більшість предметів експозиції — уламки ліпленої кераміки, вироби з бронзи й заліза, знаряддя з глини, кістки й каменю, а також реставрований глиняний посуд великих та середніх форм. Комплексний підхід до створення експозиції допоміг всебічно висвітлити культурно-хронологічний розвиток Середнього Поворскля від початку бронзового віку до постмонгольського часу. Наголошено на значенні міжнародної співпраці для захисту культурної спадщини України в умовах збройного конфлікту. Визначено, що археологічний компонент експозиції ґрунтовно та якісно репрезентує наукові здобутки дослідників Більського мікрорегіону та актуалізує питання збереження матеріальної та духовної спадщини як основи історичної ідентичності українського народу.

Ключові слова: Більський мікрорегіон, Комплекс пам'яток території і округи Більського городища, археологічні дослідження (розвідки, розкопки), сучасні неінвазивні (неруйнівні) вивчення, LIDAR-сканування, культурна спадщина в умовах війни, археологічна виставка.

24 лютого 2022 р. відкрилася надзвичайно трагічна сторінка в історії нашої Держави — нічим не спровоковане вторгнення північно-східного сусіда. Орди росіян вбивали, руйнували, грабували все на своєму шляху. Це, зокрема, торкнулося як пам'яткоохоронної та музейної сфер, так і питань збереження культурної спадщини загалом. Відомі сотні прикладів пограбування музейних закладів, коли разом із цінними артефактами втрачалася і музейна документація — ключове джерело інформації будь-якого профільного закладу, без якого в подальшому дуже складно повернути викрадені предмети. Зовсім непоодинокі випадки нищення пам'яток архітектури та історії, а про археологічну спадщину годі й говорити: багато сотень поселень та курганних некрополів разом із безцінними предметами матеріальної культури нашого минулого були знищені безперервними обстрілами та військовою технікою росіян.

Того ж року перед співробітниками заповідника «Більськ» постала низка актуальних завдань щодо збереження нерухомих пам'яток археології, яким загрожувало пошкодження чи знищення в ході воєнних дій. Завдяки стипендіальній програмі Німецького археологічного

Інституту (Deutsche Archaeological Institute) та за підтримки Міжнародного альянсу захисту культурної спадщини в зоні конфліктів (ALIPH Foundation) й меценатської команди Ukraine Art Aid Center (Німеччина) за 2022–2024 рр. вдалося дослідити цікаві пам'ятки археології та зібрати чимало важливої інформації.

Підсумком робіт стало проведення виставки, на якій презентували наукові здобутки дослідників Більського мікрорегіону¹ (рис. 1). Загалом в експозиції налічувалося 553 предмети. Більшість з них — уламки ліпленої кераміки, вироби з бронзи й заліза, знаряддя з глини, кістки й каменю, а також реставрований глиняний посуд великих та середніх форм. Часовий діапазон пам'яток доволі широкий — від початку бронзового віку до постмонгольського часу.

Наприклад, *поселення Старий Кар'єр*, яке розташовується на першій надзаплавній боровій терасі лівого берега р. Ворскла в межах Котелевської громади Полтавського району Полтавської області, на північ від селища. Культурні нашарування на території пам'ятки виявила 2021 р. експедиція заповідника «Більськ» під керівництвом Андрія Семененка (Shaporda et al. 2023), а розкопки широкою площею було проведено в період 2022–2024 рр. (Shaporda, Buinov, Peliashenko 2024; Shaporda, Semenenko 2023; Shaporda, Olitskyi 2025)².

Це поселення — напрочуд цікава пам'ятка в окрузі Більського городища, скіфський горизонт її культурного шару належить періоду найвищого розвитку давнього міста, попри присутність у керамічному комплексі дещо застарілих для цього часу елементів³. Нижче ж ранньозалізного пласту виокремлюється горизонт фінальної бронзи, матеріальні залишки якого дозволяють стверджувати про існування

¹ Міжмузейний виставковий проект «РЯТУВАТИ ТА ДОСЛІДЖУВАТИ: Більський археологічний комплекс, сезони 2022-2024»: вебсайт. Дата оновлення: 10.12.2024. URL: <https://sites.google.com/view/exhibition-rescue-and-research> (дата звернення: 01.09.2025).

² Shaporda O., Korost I. DAI4UKR: Rescue Research of Multi-Layered Settlements on the Left Bank of the Vorskla River in 2023: вебсторінка. URL: <https://www.dainst.blog/ukrainian-archaeological-heritage/2024/02/16/> (дата звернення: 09.07.2025).

³ Визначення артефактів скіфського часу провели Станіслав Задніков та Костянтин Пеляшенко.

зв'язків між представниками лебедівської та бондарихинської культур, або ж навіть про наявність у них спільної етнокультурної компоненти, яка відбувалася в процесі їх генези⁴.

Серед експонованих знахідок складно виділити особливі; усі вони мають неабияке значення для вітчизняної археології. Зокрема, керамічний комплекс фіналу бронзового віку представлений низкою фрагментів посуду різних форм та орнаментів. Зокрема, в одній з вітрин був представлений слабопрофільований горщик бондарихинської культури з широкою горловиною, невисокою шийкою, округлим тулубом, розширеним у середній частині його висоти, та плоским дном без закраїнки (рис. 4: 1). Має орнаmentaцію у вигляді розімкнутого наліпного валика, розчленованого косими насічками, у поєднанні з тичками, нанесеними над ним. Такі горщики характерні для класичного бондарихинського посуду (Shaporda, Buinov, Peliashenko 2024, 14).

Серед знахідок експозиції також можна виділити уламок багато прикрашеного гравірованим орнаментом стрижнеподібного рогового псалія з трьома отворами на одній площині (рис. 4: 3). Предмет належить до типу Усатове / Деревіївка, досить відомого серед пам'яток пізньобілозерської культури (Otroshchenko 1985, 142, fig. 43: 14–15), кобанської, єловської, олексіївсько-саргаринської, маклашеївської (Khalikov 1980, 50) культур, карпато-дунайського гальштату (Gershkovich 2016, 123–125) та постмікенської Греції (Kushtan 2013, 175). За наявністю циркульного орнаменту та вигравірованих трикутників цей виріб можна зіставити з подібним псалієм, який походить із землянки № 6 на Суботівському городищі (Terenozhkin 1976, 148, fig. 85: 4). О. І. Тереножкін відносить цю знахідку до раннього Чорнолісся й датує в межах X ст. до н. е. (Terenozhkin 1976, 157).

Зі скіфських старожитностей особливий інтерес становить мініатюрна модель сокири (рис. 4: 4). Один її край загострений, другий — плаский і округлий, виріб також має ненаскрізний отвір для кріплення рукояті. Предмети дрібної глиняної пластики більш характерні для лісостепових пам'яток класичного періоду. Рекордна їх кількість була знайдена

⁴ Визначення предметів доби бронзи здійснив Юрій Буйнов.

під час розкопок Східного Більського городища, серед яких зооморфні та антропоморфні фігурки, мініатюрні моделі посуду, а також моделі господарського реманенту (Shramko 1985; 1996; 1999). Глиняна сокирка з поселення Старий Кар'єр, як і багато інших предметів дрібної пластики, виняткова й поки не має прямих аналогій. Утім, зі Східного Більського городища походить один предмет, який Б. А. Шрамко інтерпретував як глиняну модель сокири або молотка (Shramko 1996, 84, fig. 10: 14).

Не менш цікавою пам'яткою, археологічні здобутки з якої було представлено на виставці, є *поселення Котельва II*. Інформація про наявність на цій території артефактів сягає 1975 р. В особистому листі до Б. А. Шрамка місцевий мешканець В. В. Даценко повідомив про виявлення фрагментів ліпленого посуду на місці спорудження літнього табору для худоби. У науковій літературі опис пам'ятки вперше наводить у 1992 р. керівник експедиції Полтавського центру туризму та краєзнавства І. М. Гавриленко⁵.

У 2017 р. пам'ятку оглядала спільна експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ» та Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. За результатами цих досліджень укладено план пам'ятки, виділено хронологічні періоди, зафіксовано значну руйнацію культурного шару кар'єром (Shaporda, Tkachenko, Luhovyi 2018, 188–189).

Подальший етап досліджень розпочався 2021 р. з розвідок широкою площею та продовжився проведенням стаціонарних досліджень у період 2022–2023 рр. (Shaporda, Zadnikov, Semenenko 2023; Shaporda, Semenenko, Ponomarenko 2024).

Артефакти з пам'ятки — класичний набір уламків скіфського посуду місцевого виробництва та античного кружального імпорту, бронзових та залізних виробів, зразків глиняної пластики; датування артефактів: VI–V ст. до н. е. Важливо, що на пам'ятці археологи зафіксували нашарування й інших культурно-історичних періодів, знахідки з яких було представлено на виставці, зокрема — бронзового віку та доби переселення народів.

Цікавим у контексті аналізу предметів доби бронзи є тесло-сокира (рис. 4: 6). Розміри знахідки — $4,92 \times 3,0$ см, товщина — 0,3 см, вага —

⁵ Гавриленко И. Н. Отчет о разведках по реке Ворскле в 1992 г. *Научовий архів ІА НАН України*. Ф. е. Спр. 1992/59. С. 2.

32,2 г. Предмет виготовлено з Sn-бронзи методом лиття (Buhai, Bilyk, Osadchyi 2024). Екземпляр належить до пізнього варіанта пласких сокир типу Вінча-Альтхайм та пов'язаний із Софіївською групою Пізнього Трипілля (Klochko et al. 2020, 21, 23–24, fig. 9). Ця знахідка, аналогії якої походять із Наддніпрянщини та Лівобережної України, може бути одним з маркерів поширення носіїв цієї культури на Північний Схід України й далі (Klochko et al. 2020, 26, fig. 11).

Наразі залишається відкритим питання наявності цього артефакту в культурних відкладеннях поселення Котельва II. Під час досліджень не виявлено чітких слідів присутності шару раннього бронзового віку. Однак було виявлено кілька фрагментів кераміки, які за морфологічними ознаками (структура тіста, орнамент) можуть належати представникам ямної культури. Чи є виявлення тесла-сокири на поселенні Котельва II свідченням прямого контакту носіїв цих культур або є ознакою міграції трипільців на схід, зокрема, у Середнє Поворскля — питання досить дискусійне. Однак факт взаємовідносин степових культур із землеробськими культурами Правобережжя Дніпра є підтвердженням (Buniatian, Nikolova 2010; Movsha 1993). Зокрема, поширення раннього варіанта таких сокир на Правобережжя пов'язане з частиною великого міграційного процесу, який охопив значні території Центрально-Східної та Східної Європи в період 3400–3200 рр. до н. е. Ця хвиля переселень пов'язана з культурою Баден, яка в польській історіографії отримала назву «процес баденізації» (Klochko et al. 125, 127).

Пласкі тесла-сокири типу Вінча-Альтхайм пізнього варіанта з Наддніпрянщини та Лівобережної України пов'язані із Софіївською групою пам'яток Пізнього Трипілля, а їх виявлення в басейнах Десни, Сейму та, як нещодавно виявлено, і Ворскли, маркують поширення цієї традиції, яка несла з собою розвинене землеробство та кремаційний поховальний обряд Центральної Європи на Північний Схід України й далі. Вочевидь, із цим міграційним процесом носіїв трипільської та центральноєвропейської землеробських цивілізацій починається генеза низки місцевих культур (Klochko et al. 127, 130).

Також на виставці було представлено знахідки з *курганного некрополя Скоробір* скіфського часу. Пам'ятка, яка розташовується неподалік

на захід від Більського городища, досить давно відома в археологічній науці (Shafonskii 1851, 656), а вперше дослідження на могильнику провів у далекому 1906 р. Василь Городцов (Gorodtsov 1911, 127–161). На некрополі працювали такі корифеї археології, як Борис Шрамко (напр.: Shramko 2016), Олександр Супруненко (напр.: Kulatova, Suprunenko 2010, 150–161), Петро Гавриш (напр.: Havrysh 2010), до повномасштабного вторгнення — Денис Гречко (напр.: Grechko et al. 2021). Від 2013 р. на пам'ятці проводить планомірні дослідження спільна експедиція Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Історико-культурного заповідника «Більськ» під керівництвом Ірини Шрамко та Станіслава Заднікова (Shramko, Zadnikov 2014, 34–41), а з 2019 р. — Скіфська лісостепова експедиція ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України під керівництвом Віталія Окатенка (Skorii, Okatenko, Zimovets 2020, 24–48).

Саме знахідки з досліджень останніх двох експедиції експонували у вітринах. Артефакти представлені здебільшого глиняним посудом виробництва місцевого населення скіфського часу, бронзовими вістрями стріл та бляшками від кінської упряжі, залізними вудилими.

Цікавими є платівки з курганного могильника *Саранчівка I* (рис. 4: 2), який віддалений на незначну відстань від некрополя Скоробір у північно-західному напрямку, вздовж лівого берега р. Суха Грунь. Скіфська лісостепова експедиція ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України під керівництвом Віталія Окатенка вперше дослідила один з двох насипів пам'ятки у 2023 р. (Okatenko 2024, 21–35). Всього було виявлено дев'ять платівок з жовтого металу. П'ять з них виконані в крупному пуансоні з наскрізними отворами, за формою — п'ятикутні. Чотири платівки мали форму чотирипелюсткової розетки без отворів. Досліджений курган датується першою чвертю VI ст. до н. е.

Доволі великою колекцією в експозиції були представлені археологічні матеріали з Котелевського городища. Пам'ятка розташовується на високому останці підтрикутної форми в заплаві лівого берега р. Ворскла, за 8 км на північ від селища Котельва. Городище вперше описує

Архієпископ Філарет (Гумілевський) у середині XIX ст. (Filaret 2005, 94–95), а перші дослідження було проведено тільки в жовтні 2000 р. експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради під керівництвом Олександра Супруненка⁶. Від 2020 р. на городищі планово працює експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ» (Peliashenko, Shaporda 2024; Suprunenko, Shaporda 2022).

Презентовані у вітринах артефакти з Котелевського городища розкривають два основні періоди, культурні нашарування з яких зафіксовано на пам'ятці, а саме — пізній бронзовий та залізний віки, представлені бондарихинською та пізньоскіфською / ранньосарматською культурами. Також до експозиції було включено випадкові знахідки інших періодів, зібрані в нашаруваннях пам'ятки — доби переселення народів (черняхівська культура) та Нового часу. Наприклад, частина Т-подібної пружинної фібули з кнопкою на голівці, орнаментована крапковим узором на спинці (рис. 4: 5). Такі фібули (Bügelknopffibel) займають величезний ареал в різних частинах Європи та сягають Африки. Датуються другою половиною IV — початком V ст. н. е. та належать до черняхівської культури (Peliashenko, Shaporda 2024, 138, 140).

Не менш важливими експонатами були й матеріали з Глинського археологічного комплексу — середньовічного ансамблю пам'яток, що розташований південніше Більського городища. Комплекс відомий у науці досить давно та останніми роками його активно досліджує Глинська археологічна експедиція під керівництвом Юрія Пуголовка (Puholovok 2024). Одержана інформація добре характеризує матеріальну культуру населення середньої течії р. Ворскла від X до XIV ст. та вкотре підтверджує хибність російських імперських міфів про повне знелюднення Південноруських земель після монгольської навали (Puholovok 2024, 158).

Серед знахідок, представлених на виставці, також були наявні артефакти з розвідок на території Більського археологічного комплексу (рис. 2). Загалом у період 2022–2024 рр. було обстежено 186 га територій,

⁶ Супруненко О. Б., Кулатова І. М. Звіт про розвідки на території Полтавщини 2000 року. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. е. Спр. 2000/113. С. 4.

зкладено 102 шурфи загальною площею 215 м², виявлено сім нових об'єктів культурної спадщини. До виняткових знахідок, представлених в експозиції, можна віднести мідний тонкостінний казан із накладними бронзовими ручками-атташами (рис. 5), що був виявлений на теренах східної округи Більського городища, у заплаві р. Стара Ворскла, експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ». Виріб належить до серії предметів першої половини VI ст. до н. е. та може бути пов'язаний з просуванням у регіон кочівників після завершення передньоазійських походів. Належить знахідка одному з виробничих центрів Центрального Кавказу та є досить унікальною для території України, адже всього подібних казанів було виявлено три (Shramko 2023; Shramko, Shramko 2023).

Окремим експозиційним вузлом стала зала, присвячена презентації результатів LIDAR-досліджень, які провів у період 2022–2024 рр. спеціаліст з геоінформаційних технологій, заступник директора ІКЗ Більськ О. В. Коротя (рис. 3). На плакатах-інфографіках представлено зображення, геопросторові моделі та посилання на відеовізуалізації більше 15-ти окремих пам'яток Більського мікрорегіону (напр., Котелевське городище, майдани «Великий Скоробір» та «Малий Скоробір», Городище Котельва, Глинський археологічний комплекс тощо), складових комплексу (Східне та Західне укріплення), так і окремих частин оборонної лінії давньої скіфської твердині.

Виставку доволі тепло та з великим захопленням прийняла аудиторія, про що свідчать позитивні відгуки, зібрані в цифровому та рукописному форматах. Цей міжмузейний виставковий проєкт показав важливість проведення подібних заходів з популяризації сучасних археологічних процесів у кризових умовах. Представлені матеріали продемонстрували різноманіття культур Середнього Поворскля від доби бронзи до пізнього середньовіччя, а зібрана під час досліджень 2022–2024 рр. інформація є доволі потужною базою для подальшого аналізу минулого мікрорегіону. Зокрема, частина з розглянутих у публікації предметів дозволяє по-новому поглянути на деякі вже сталі аспекти. Загальна ж експозиційна картина стала прикладом результативного застосування інтерактивних форматів презентації та інших допоміжних сучасних

інструментів задля представлення археологічного матеріалу в кризових умовах безпечно та ефектно.

Список літератури / References

- Buhal O. M., Bilyk V. M., Osadchyi Ye. M. Doslidzhennia bronzovykh predmetiv z poselen Staryi Kar'ier ta Kotelva II metodamy PIXE ta renthen-fluorestsentnoho analizu. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil'skoho horodyshcha* — 2023. Kharkiv–Kotelva: Maidan, 2024. S. 285–294. (In Ukrainian)
- Бугай О. М., Білик В. М., Осадчий Є. М. Дослідження бронзових предметів з поселень Старий Кар'єр та Котельва II методами PIXE та рентген-флуоресцентного аналізу. *Археологічні дослідження Більського городища* — 2023. Харків–Котельва: Майдан, 2024. С. 285–294.
- Buniatian K. P., Nikolova A. V. Kurhany yamnoi kultury na trypils'kykh poselenniakh Dobrovody i Talianky. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. Kyiv: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy, 2010. Vyp. 3. S. 34–50. (In Ukrainian)
- Бунятян К. П., Ніколова А. В. Кургани ямної культури на трипільських поселеннях Доброводи і Тальянки. *Археологія і давня історія України*. Київ: Інститут археології НАН України, 2010. Вип. 3. С. 34–50.
- Havrysh P. Ya. Rozkopky kurhanu nekropolia Skorobir v okruzi Bil'skoho horodyshcha. *Poltavskyi kraieznavchyi muzei: Zbirnyk naukovykh statei. Malovidomi storinky istorii, muzeiezhnavstvo, okhrona pamiatok*. Poltava: Dyvosvit, 2010. Vyp. 5. S. 178–188. (In Ukrainian)
- Гавриш П. Я. Розкопки кургану некрополя Скоробір в окрузі Більського городища. *Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. Полтава: Дивосвіт, 2010. Вип. 5. С. 178–188.
- Gershkovich Ya. P. Subotovskoe gorodishche. Kyiv: Institut arkeologii NAN Ukraini, 2016. 508 s. (In Russian)
- Гершкович Я. П. Суботовское городище. Киев: Институт археологии НАН Украины, 2016. 508 с.
- Gorodtsov V. A. Dnevnik arkeologicheskikh issledovaniy v Zenkovskom uезде, Poltavskoi gubernii, v 1906 godu. *Trudi chetirnadtsatogo arkeologicheskago sezda v Chernigove 1909*. T. III / red. P. S. Uvarova. Moskva: Tipografiya G. Lissnera i D. Sobko, 1911. S. 93–161. (In Russian)
- Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году. *Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1909*. Т. III / ред. П. С. Уварова. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. С. 93–161.
- Grechko D. S., Kriutchenko O. O., Rzhhevuska S. S., Frunt O. S., Puklich O. S. Doslidzhennia kurhaniv Bil'skoho arkeolohichnoho kompleksu v 2020 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil'skoho horodyshcha* — 2020. Kyiv–Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2021. S. 16–29. (In Ukrainian)
- Гречко Д. С., Крюченко О. О., Ржевуська С. С., Фрунт О. С., Пукліч О. С. Дослідження курганів Більського археологічного комплексу в 2020 р. *Археологічні дослідження Більського городища* — 2020. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2021. С. 16–29.

Klochko V. I., Kozymenko A. V., Hoshko T. Yu., Klochko D. D. Epokha rannoho metalu v Ukraini (istoriia metalurhii ta henezys kultur). Kyiv, 2020. 205 s. (In Ukrainian)

Клочко В. І., Козименко А. В., Гошко Т. Ю., Клочко Д. Д. Епоха раннього металу в Україні (історія металургії та генезис культур). Київ, 2020. 205 с.

Kulatova I. V., Suprunenko O. B. Kurhany skifskoho chasu zachidnoi okruhy Bils'koho horodyshcha. Kyiv: TsP Ukrainy i UTOPIK, 2010. 200 s. (In Ukrainian)

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища. Київ: ЦП НАН України і УТОПІК. 200 с.

Kushtan D. P. Pivden Lisostepovoho Podniprov'ia za doby piznoi bronzy. *Arkheolohichniy almanakh*. No. 29. Donetsk: Donbas, 2013. 232 s. (in Ukrainian)

Куштан Д. П. Південь Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи. *Археологічний альманах*. № 29. Донецьк: Донбас, 2013. 232 с.

Movsha T. H. Vzaiemovidnosyny stepovykh i zemlerobskykh kultur v epokhu eneolitu – rannobronzovoho viku. *Arkheolohiia* [Archaeology]. 1993. No. 3. S. 36–51. (In Ukrainian)

Мовша Т. Г. Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту – ранньобронзового віку. *Археологія*. 1993. № 3. С. 36–51.

Okatenko V. M. Doslidzhennia pokhvalnykh pamiatok poblyzu Bils'koho horodyshcha u 2023 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha — 2023*. Kharkiv–Kotelnva: Maidan, 2024. S. 20–63. (In Ukrainian)

Окатоенко В. М. Дослідження поховальних пам'яток поблизу Більського городища у 2023 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2023*. Харків–Котельва: Майдан, 2024. С. 20–63.

Otroshchenko V. V. Belozerskaya kultura. *Arheologiya Ukrainsoj SSR. T. 1: Pervobytnaja arheologija*. Kiev: Nauk. dumka, 1985. S. 519–526. (In Russian)

Отрощенко В. В. Белозерская культура. *Археология Украинской ССР. Т. 1: Первобытная археология*. Киев: Наук. думка, 1985. С. 519–526.

Peliashenko K. Yu., Shaporda O. M. Arkheolohichni rozkopky na Kotelevskomu horodyshchi v 2023 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha — 2023*. Kharkiv–Kotelnva: Maidan, 2024. S. 120–157. (In Ukrainian)

Пеляшенко К. Ю., Шапорда О. М. Археологічні розкопки на Котелевському городищі в 2023 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2023*. Харків–Котельва: Майдан, 2024. С. 120–157.

Puholovok Yu. O. Doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2023 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha — 2023*. Kharkiv–Kotelnva: Maidan, 2024. S. 158–183. (In Ukrainian)

Пуголовок Ю. О. Дослідження Глинського археологічного комплексу в 2023 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2023*. Харків–Котельва: Майдан, 2024. С. 158–183.

Skorii S. A., Okatenko V. N., Zimovets R. V. Issledovanie pogrebalnikh pamyatnikov v okrestnostyakh Belskogo gorodishcha. *Arkheologichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha — 2019*. Kyiv–Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2020. S. 14–51. (In Russian)

Скорый С. А., Окатенко В. Н., Зимовец Р. В. Исследование погребальных памятников в окрестностях Бельского городища. *Археологічні дослідження Більського городища — 2019*. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2020. С. 14–51.

Suprunenko O. B., Shaporda O. M. Horodyshche Kotelva za rezultatamy ostannikh doslidzhen. *Fenomen Bils'koho horodyshcha — 2022*. Kyiv–Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2022. S. 116–132. (In Ukrainian)

Супруненко О. Б., Шапорда О. М. Городище Котельва за результатами останніх досліджень. *Феномен Більського городища — 2022*. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2022. С. 116–132.

Terenozhkin A. I. Kimmeriitsi. Kiev: Naukova dumka, 1976. 220 s. (In Russian)

Тереножкин А. И. Киммерийцы. Киев: Наукова думка, 1976. 220 с.

Filaret (Gumilevskii D. G.). Istoriko-statisticheskoe opisanie Kharkovskoi yeparkhii. Otd. III: Uezdi Akhtirskii i Bogodukhovskii, Sums'kii i Lebedinskii (yzdanye 1852 h.). Kharkiv, 2005. 170 s. (In Russian)

Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III: Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский (издание 1852 г.). Харків, 2006. 170 с.

Khalikov A. Kh. Prikazanskaya kultura. Svod arkheologicheskikh istochnikov. Moskva: Nauka, 1980. Vip. VI–24. 128 s. (In Russian)

Халиков А. Х. Приказанская культура. Свод археологических источников. Москва: Наука, 1980. Вып. VI–24. 128 с.

Shaporda O. M., Buinov Yu. V., Peliashenko K. Yu. Arkheologichni doslidzhennia poselen finalu bronzy — rannoho zaliza na livomu berezi serednoi techii Vorskly u 2023 rotsi. *Konsensus* [Consensus]. 2024. No. 2. S. 7–49. <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-02/007-048>. (In Ukrainian)

Шапорда О. М., Буйнов Ю. В., Пеляшенко К. Ю. Археологічні дослідження поселень фіналу доби бронзи — раннього заліза на лівому березі середньої течії Ворскли у 2023 році. *Консенсус*. 2024. № 2. С. 7–49. <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-02/007-048>.

Shaporda O. M., Zadnikov S. A., Buinov Yu. V., Semenenko A. O. Poselennia Stryi karier — rozvidky, rozkopky ta perspektyvy podalshykh doslidzhen. *Arkheologichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha — 2021–2022*. Kyiv–Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2023. S. 42–102 (In Ukrainian).

Шапорда О. М., Задніков С. А., Буйнов Ю. В., Семененко А. О. Поселення Старий Кар'єр — розвідки, розкопки та перспективи подальших досліджень. *Археологічні дослідження Більського городища — 2021–2022*. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОPIK, 2023. С. 42–102.

Shaporda O. M., Zadnikov S. A., Semenenko A. O. Kotelva II — dvosharove poselennia livoho bereha Vorskly. Rezultaty doslidzhen 2021–2022 rokiv. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2021–2022*. Kyiv–Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2023. S. 103–147. (In Ukrainian)

Шапорда О. М., Задніков С. А., Семененко А. О. Котельва II — двошарове поселення лівого берега Ворскли. Результати досліджень 2021–2022 років. *Археологічні дослідження Більського городища — 2021–2022*. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОPIK, 2023. С. 103–147.

Shaporda O. M., Semenenko A. O. Novi doslidzhennia na poselenni Staryi Kar'ier. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2023*. Kharkiv–Kotelva: Maidan, 2024. S. 184–234. (In Ukrainian)

Шапорда О. М., Семененко А. О. Нові дослідження на поселенні Старий Кар'єр. *Археологічні дослідження Більського городища — 2023*. Харків–Котельва: Майдан, 2024. С. 184–234.

Shaporda O. M., Semenenko A. O., Ponomarenko M. V. Roboty ekspedytsii Istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Bilsk» na poselenni Kotelva II ta v yoho okruzi u 2023 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2023*. Kharkiv–Kotelva: Maidan, 2024. S. 254–284. (In Ukrainian)

Шапорда О. М., Семененко А. О., Пономаренко М. В. Роботи експедиції Історико-культурного заповідника «Більськ» на поселенні Котельва II та в його окрузі у 2023 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2023*. Київ–Котельва: ЦП України і УТОPIK, 2024. С. 254–284.

Shaporda O. M., Tkachenko O. M., Luhovyi R. S. Arkheolohichni rozvidky spilnoi ekspedytsii IKZ «Bilsk» ta Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu v mezhakh Kotelevskoho raionu. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2017*. Kyiv–Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2018. S. 188–204. (In Ukrainian)

Шапорда О. М., Ткаченко О. М., Луговий Р. С. Археологічні розвідки спільної експедиції ІКЗ «Більськ» та Полтавського краєзнавчого музею в межах Котелевського району. *Археологічні дослідження Більського городища — 2017*. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОPIK, 2018. С. 188–204.

Shaporda O., Olitskyi V. Rezultaty doslidzhen poselennia Staryi Kar'ier bilia Kotelvy u 2024 rotsi. *Konsensus* [Consensus]. 2025. No. 3. S. 39–62. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/039-062>. (In Ukrainian)

Шапорда О., Оліцький В. Результати досліджень поселення Старий Кар'єр біля Котельви у 2024 році. *Консенсус*. 2025. № 3. С. 39–62. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/039-062>.

Shafonskii A. F. Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniem Maliya Rossiya, iz chastei koei onoe namestnichestvo sostavlennoe, sochinennoe Deistvitelnim statskim sovetnikom i Kavalerom Afanisiem Shafonskim, s chetirmya geograficheskimi kartami, v Chernigove, 1786 goda. Kyiv: Izd. Sudienko M. I., 1851. 724 s. (In Russian)

Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая Россия, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и Кавалером Афанисием Шафонским, с четырьмя географическими картами, в Чернигове, 1786 года. Киев: Изд. Судиенко М. И., 1851. 724 с.

Shramko B. A. Glinyane skulpturi Lesostepnoi Skifii. *Rossiiskaya arkhеologiya* [Russian Archaeology]. 1999. No. 3. S. 35–49. (In Russian)

Шрамко Б. А. Глиняные скульптуры Лесостепной Скифии. *Российская археология*. 1999. № 3. С. 35–49.

Shramko B. A. Kompleks glinyanikh skulptur Belskogo gorodishcha. *Bilskе horodyshche v konteksti vyvchennia pam'iatok rannoho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, 1996. S. 67–87 (In Russian).

Шрамко Б. А. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища. *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, 1996. С. 67–87.

Shramko B. A. Kultovie skulpturi Gelona. *Arkheologicheskie pamyatniki Yugo-Vostochnoi Yevropi (zheleznyi vek i epokha srednevekovyia)*. Kursk: Kurskii gospeduniversitet, 1985. S. 3–39. (In Russian)

Шрамко Б. А. Культовые скульптуры Гелона. *Археологические памятники Юго-Восточной Европы (железный век и эпоха средневековья)*. Курск: Курский госпедуниверситет, 1985. С. 3–39.

Shramko B. A. Novie raskopki kurganov v mogilnike Skorobor. *Bilskе horodyshche v naukovykh pratsiakh B. A. Shramka*. Kotelva–Kharkiv, 2016. S. 434–451. (In Russian)

Шрамко Б. А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор. *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка*. Котельва–Харків, 2016. С. 434–451.

Shramko I. B., Zadnikov S. A. Doslidzhennia Bilskoho horodyshcha v 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2013*. Kyiv–Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2014. S. 5–64. (In Ukrainian)

Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження Більського городища в 2013 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2013*. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2014. С. 5–64.

Shramko I. B., Shramko V. S. Ridkisnyi artefakt sered novykh popovnen fondiv IKZ “Bilsk”. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2021–2022*. Kyiv–Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2023. S. 214–221. (In Ukrainian)

Шрамко І. Б., Шрамко В. С. Рідкісний артефакт серед нових поповнень фондів ІКЗ «Більськ». *Археологічні дослідження Більського городища — 2021–2022*. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2023. С. 214–221.

Shramko I. B. Midnyi kovanyi kazan rannoskifskoho chasu z okruhy Bilskoho horodyshcha. *Arkheolohiia* [Archaeology]. 2023. № 4. S. 102–125. (In Ukrainian)

Шрамко І. Б. Мідний кований казан ранньоскіфського часу з округи Більського городища. *Археологія*. 2023. № 4. С. 102–125.

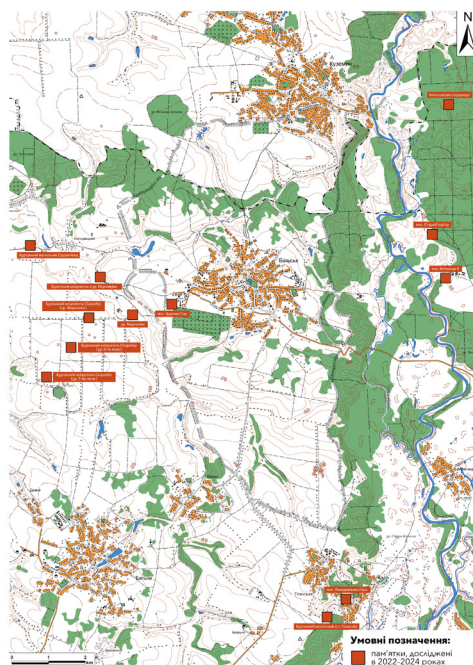

Рис. 1. План Більського археологічного комплексу із позначенням місць досліджень у період 2022–2024 рр.

Fig. 1. Plan of the Bilska archaeological complex with the locations of research sites in 2022–2024 marked.

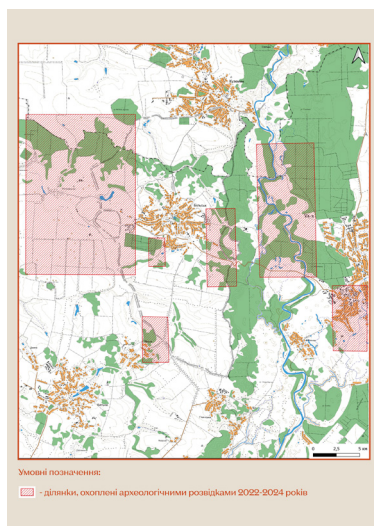

Рис. 2. План Більського археологічного комплексу з позначенням ділянок розвідок у період 2022–2024 рр. Цифрова версія матеріалу експозиції.

Fig. 2. Plan of the Bilsk archaeological complex with the areas where surveys were conducted in 2022–2024 marked. Digital version of the exposition material.

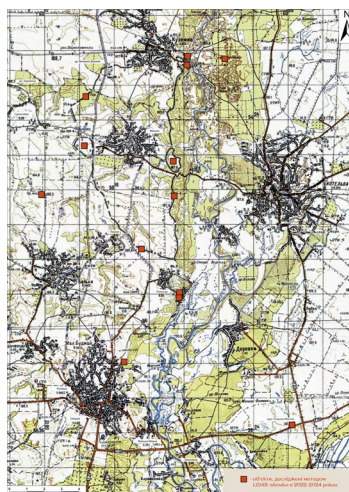

Рис. 3. План Більського археологічного комплексу з позначенням ділянок, досліджених розвідок методом LIDAR-зйомки у період 2022–2024 рр. Цифрова версія матеріалу експозиції.

Fig. 3. Plan of the Bilsk archaeological complex with the designation of areas surveyed using LIDAR surveying in 2022–2024. Digital version of the exposition material.

Рис. 4. Артефакти, представлені в експозиції: 1 — горщик бондарихинської культури з поселення Старий Кар'єр; 2 — пластинка скіфського часу з жовтого металу із курганного могильника Саранчівка; 3 — кістяний псалій пізнього бронзового віку з поселення Старий Кар'єр; 4 — глиняна модель сокири скіфського часу з поселення Старий Кар'єр; 5 — частина фібули черняхівської культури з Котелевського городища; 6 — бронзова тесло-сокира раннього бронзового віку з поселення Котельва II.
Фото Аліни Чуділовської (1–2), Олега Шапорди (3–4, 6) та Костянтина Пеляшенка (5).

Fig. 4. The artifacts presented in the exposition: 1 — pottery from the Bondarykhinsk culture found at the Staryi Karier settlement; 2 — yellow metal plate from the Scythian era, found in the Saranchivka burial mound; 3 — richly decorated psalii from the Late Bronze Age found at the Staryi Karier settlement; 4 — clay model of an axe from the Scythian era found at the Staryi Karier settlement; 5 — part of a fibula from the Chernyakhov culture found at the Koteleva hillfort; 6 — bronze axe from the Early Bronze Age found at the Kotelva II settlement.
Photos by Alina Chudilovska (1–2), Oleh Shaporda (3–4, 6), and Kostiantyn Pelyashenko (5).

Рис. 5. Мідний тонкостінний казан ранньоскіфського часу з розвідок у межах Більського археологічного комплексу. Фото Аліни Чуділовської (1–3) та Ірини Шрамко і Станіслава Заднікова (4); автор 3D-моделі (5) — Валентин Шрамко.

Fig. 5. Copper thin-walled cauldron from the early Scythian period, found during excavations within the Bilsk archaeological complex. Photos by Alina Chudilovska (1–3) and Iryna Shramko and Stanislav Zadnikov (4); 3D-model by Valentyn Shramko (5).

Oleh Shaporda

Head of Collections

Historical and Cultural Reserve “Bilsk”

13 Pokrovska St., vill. Kotelva, 38600, Poltava oblast, Ukraine

Email: oleg.shepard1609@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3806-3431>

Alina Chudilovska

Junior Researcher

Historical and Cultural Reserve “Bilsk”

13 Pokrovska St., vill. Kotelva, 38600, Poltava oblast, Ukraine

Email: chudilovski.job@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0399-4288>

Viacheslav Olitskyi

Candidate of History, Associate Professor

Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko

87 Romenska St., 40002, Sumy, Ukraine

Email: olitskyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

**THE EXHIBITION PROJECT “SAVE AND EXPLORE:
BILSK ARCHAEOLOGICAL COMPLEX, THE SEASONS OF 2022
TO 2024”: THE ARCHAEOLOGICAL ASPECT**

The review focuses on the archaeological aspect of the exhibition “SAVE AND EXPLORE: Bilsk Archaeological Complex, the Seasons of 2022 to 2024”, developed by the team of the Bilsk Historical and Cultural Reserve for the first time since the start of the full-scale invasion and held in August 2024. The exhibition featured a wide selection of fragments of hand-built pottery, bronze and iron artifacts, and tools made of clay, bone, and stone, as well as restored large and medium-sized clay vessels. The creators’ systemic approach produced a sweeping picture of the cultural development and chronology of the Middle Vorskla region from the beginning of the Bronze Age to the post-Mongol period. The review stresses the importance of international cooperation for the successful protection of cultural heritage in wartime. In the author’s view, the archaeological component of the exhibition thoroughly and effectively showcased the scholarly achievement of the researchers of the Bilsk microregion and appropriately foregrounded the question of preserving the country’s material and immaterial heritage, which forms the foundation of the historical identity of the Ukrainian nation.

Keywords: Bilsk microregion, complex of sites of the Bilsk hillfort and its vicinity, archaeological research, modern non-invasive studies, LIDAR scanning, cultural heritage in wartime, archaeological exhibition.

Конфлікт інтересів

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автори повністю дотримувалися етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

Внесок авторів: усі автори зробили рівний внесок у виконання цієї роботи.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The authors declare the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the authors have fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

Author Contributions: All authors contributed equally to the completion of this work.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

*Дата першого надходження статті до видання: 03.01.2026.
Date of the article’s initial submission to the Journal: 03.01.2026.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026.
Date of acceptance of the article for publication after peer review: 24.02.2026.*

*Дата публікації: 20.03.2026.
Date of publication: 20.03.2026.*

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-18>
УДК 030:004.946.5]:94(438.14)

Yulia Kiselyova

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.a.kiselyova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2571-8436>

THE PROJECT ENCYKLOPEDIA LUBELSZCZYNY AT THE CENTER FOR RESEARCH ON REGIONAL AND LOCAL HISTORY, MARIA CURIE-SKŁODOWSKA UNIVERSITY, LUBLIN

The review discusses the digital project Encyklopedia Lubelszczyzny, developed at Maria Curie-Skłodowska University's Center for Research on Regional and Local History. Based on the analysis of the project's database, as well as the description of the project's purpose and objectives provided by its creators, the review outlines the concept, structure, and goals of this initiative, which seeks to build an interactive database of the history of the towns and villages of Lublin Voivodeship. Particular attention is given to the project's dual model of presentation: the contents are organized into an "expert zone", reserved for professional researchers, and a "regionalists' zone", intended for the broad community of local history enthusiasts. This arrangement promotes interaction between academic research and local communities. The review reflects on the significance of the digital turn in the humanities, new forms of cooperation between historians and the general public, and practices of cultural heritage preservation in the virtual setting.

Як цитувати: Kiselyova Yu. The Project Encyklopedia Lubelszczyzny at the Center for Research on Regional and Local History, Maria Curie-Skłodowska University, Lublin. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 357–363. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-18>

How to cite: Kiselyova Yu. The Project Encyklopedia Lubelszczyzny at the Center for Research on Regional and Local History, Maria Curie-Skłodowska University, Lublin. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 357–363. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-18>

© Kiselyova Yu., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Keywords: Poland, public history, digital local history project, participatory knowledge production.

The digital age poses new challenges for historical scholarship, transforming the way historians work with archives, produce knowledge about the past, and communicate this knowledge (Noiret 2018). Researchers used to go to archives to study materials preserved there; today, their task is to add new sources, ensure their accessibility, and develop navigational tools to simplify search and verification. The digital age calls into question traditional forms of representing historical knowledge. It is not only about developing principles of open science, but also about coming up with ways to represent history that would be adapted to the virtual space. Another issue growing in importance is cooperation with a wide lay audience in producing historical knowledge. The availability of digital technologies, which are increasingly successfully used by non-professionals to create their own histories, poses for historians the task of changing their perception of the lay public as passive recipients of expert knowledge and developing practices of interaction with the public in history-making on equal terms, where the expertise of historians would meet the needs, desires, and cultural knowledge of ordinary people (Foster 2014, 4).

The digital turn has produced new disciplines such as the digital humanities, digital history, and digital public history, which promote not only the use of new digital tools to facilitate the ways historians have traditionally done their work, but also reflection on how these tools change the nature of historical inquiry (Von Eijnatten, Pieters, Verheul 2013, 57). Supporters of the digital turn argue that it has made possible a new global approach to the knowledge and understanding of history based on new values, interpretative practices, and strategies of meaning-making (Burdick et al. 2012, 7). That is why today these new trends go beyond the digital disciplines, becoming a challenge and new reality for all historians.

Digital projects, presentation of research in virtual space, and interaction with audiences have become common practices for individual historians and research teams. Sharing accumulated experience in this area allows for a better understanding of the strategies, values, and challenges faced

by scholars that engage in such work and can become a valuable source of inspiration.

In these pages, we would like to engage in a more detailed discussion with the authors of the project “Encyklopedia of Lubelszczyzna,” created by the efforts of the UMCS Center for Research on Regional and Local History.

According to the creators, Encyklopedia Lubelszczyzny is an interactive database on the history and social, economic, and cultural life of the towns and villages of Lublin Voivodeship, designed to facilitate access to verified and reliable data on the history of the Lublin region, collected in one place on a scale never seen before¹.

Currently, the project includes information-filled online chapters (pages) dedicated to more than 300 settled localities across what is today Lublin Voivodeship (about 40 more pages are in development). Notably, the database also includes settlements that have not survived to this day but played their role in the historical development of the region².

Each settlement page is split into two parts: the expert zone (for professional researchers) and the regionalists’ zone (for lay local history enthusiasts). These sections are visually differentiated, which makes navigating the website more convenient and intuitive.

The expert zone for communities at the level of *gmina* and *powiat* centers begins with the section “W Świecie Cyfrowym,” which includes links to official websites of local self-government, statistical resources, online encyclopedias, and public, sports, and religious organizations and enterprises. In addition, the section directs visitors to professional and amateur video materials dedicated to local history and current events, sourced from social media. There are also links to sources and academic publications on the region that are accessible online. The links are systematized by headings reflecting the specifics of the available Internet resources, such as the existence

¹ Dla korzystających — mapa strony. Centrum Badań nad Historią Regionalną i Lokalną UMCS: website. URL: <https://lubelskie-encyklopedia.pl/index.php/jak-korzystac/> (accessed: 01.01.2026).

² Paszkowska A. Wielka, wirtualna, interaktywna encyklopedia Lubelszczyzny. Kurier Lubelski: website. Date of update: 24.01.2023. URL: <https://kurierlubelski.pl/wielka-wirtualna-interaktywna-encyklopedia-lubelszczyzny/ar/c5-17225501> (accessed: 01.01.2026).

of local press or distinguishing aspects of local history (for instance, there may be resources dedicated to national minorities living in the region)³. Overall, the headings cover general information, current events, culture, history and traditions, religious life, public institutions and enterprises, tourism and sports, and local landmarks and attractions.

It is no coincidence that in the expert zone the section dedicated to Internet resources comes first. Through it, the authors of the project invite the visitor to collaborate and personally participate in interpreting the past. Studies show that people tend to trust information more if they feel they can contribute to or control the narrative thanks to the availability of easily accessible sources, hyperlinks, and resources that become a space for independent research and interpretation (Foster 2014, 7).

The expert section for each locality in the database includes information on the origin of the settlement's name, its first appearance in historical sources, coat of arms, and administrative affiliation, as well as a map of the area. It also covers toponymics, anthroponymics, archaeological information, history of the area and local landowners, demographic data, ethnic and religious makeup of the population, economic development, landmarks and sites of memory, and important historical events. Such arrangement allows the compilers both to present specific information, such as the demography of the region, and to capture the fortunes of the locality across various historical contexts (through military and political conflicts and economic transformations). Individual contributors are able to add to or modify the rubrics according to the specifics of the historical development of the area — for example, by providing information on local crafts⁴. It should also be noted that the expert information about individual localities is of a research, rather than reference, nature: it contains references to academic literature and archival sources and includes maps and photographs, depictions of important archaeological finds and local attractions in the past and present. Many photographs have

³ Ślawatycze. Centrum Badań nad Historią Regionalną i Lokalną UMCS: website. URL: <https://lubelskie-encyklopedia.pl/index.php/2023/10/29/slawatycze/> (accessed: 01.01.2026).

⁴ Biłgoraj. Centrum Badań nad Historią Regionalną i Lokalną UMCS: website. URL: <https://lubelskie-encyklopedia.pl/index.php/2024/09/15/bilgoraj/> (accessed: 01.01.2026).

been taken by the contributors themselves⁵, which testifies to their desire to see the area with their own eyes, explore the surviving landmarks and artifacts, and share the picture that emerges with the website's visitors.

The page for each locality contains, as already mentioned, a segment designated as "Little Homeland — the Regionalists' Zone." The authors of the project see it as a tool for building communication and cooperation between professional researchers and the broad community of local history enthusiasts, which is one of the main goals of the UMCS Center for Research on Regional and Local History⁶.

As stated on the project website, prospective contributors to "Little Homeland — the Regionalists' Zone" must submit to the website moderators a historical narrative in any form (essay, popular article, multimedia presentation, film, photographs, scans of documents, and more) under their own name, by clicking on the corresponding tab in the sections devoted to: local self-government, companies and enterprises, churches and religious associations, cultural life, education, sports, notable personalities, memorabilia from family archives, memoirs and recollections, tourist attractions, and folklore and local sites of memory.

The authors envision the regionalist zone of their website as a space for interaction and exchange where the creativity and knowledge of lovers of local history can find expression, as well as a database that helps to identify, represent, and, importantly, preserve family and local heritage⁷.

It is interesting that the zone opens with a rubric that invites visitors to share their own ideas about development strategies for the region's communities

⁵ For instance, Aleksandrow. Centrum Badań nad Historią Regionalną i Lokalną UMCS: website. URL: <https://lubelskie-encyklopedia.pl/index.php/2023/06/22/aleksandrow/> (accessed: 01.01.2026); Stoczek Łukowski. Centrum Badań nad Historią Regionalną i Lokalną UMCS: website. URL: <https://lubelskie-encyklopedia.pl/index.php/2024/11/05/14414/> (accessed: 01.01.2026).

⁶ Zostań współautorem strony. Centrum Badań nad Historią Regionalną i Lokalną UMCS: website. URL: <https://lubelskie-encyklopedia.pl/index.php/instrukcje/> (accessed: 01.01.2026).

⁷ Paszkowska A. Wielka, wirtualna, interaktywna encyklopedia Lubelszczyzny. Kurier Lubelski: website. Date of update: 24.01.2023. URL: <https://kurierlubelski.pl/wielka-wirtualna-interaktywna-encyklopedia-lubelszczyzny/ar/c5-17225501> (accessed: 01.01.2026).

and the region as a whole. This appeal for participation, on the one hand, reflects the democratization of public life in Poland and, on the other, is aimed at strengthening civil society by encouraging citizens to take responsibility not only for maintaining the existing order, but also for improving the life of local communities.

Thus, the Encyklopedia Lubelszczyzny strives to both represent the current state of knowledge on the region's history and help preserve its cultural heritage by creating a space for community and engagement. The authors of the project offer a view of history as a living and continuous process that has no end point, proclaim the principles of shared authorship in history-making, and provide tools for putting these principles into practice.

The creative team of the project — historians of the University of Maria Curie-Skłodowska — are long-term partners of our department and faculty. Over the past few years, our institutions have regularly participated in joint conferences, exchanged students for annual archival tours, and shared in academic mobility programs. Moreover, it was the Faculty of History of the University of Maria Curie-Skłodowska that extended a helping hand to members of our department Yulia Kiseleva and Victoriia Ivaschenko at the time of the full-scale Russian invasion of Ukraine.

We are deeply grateful to the creators of the project for agreeing to share their experience in this anniversary issue of the Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University marking 60 years since the establishment of the Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology.

Список літератури / References

Burdick A., Drucker J., Lunenfeld P., Presner T., Schnapp J. (eds.). *Digital Humanities*. Cambridge: The MIT Press, 2012. 152 p.

Foster M. Online and Plugged In?: Public History and Historians in the Digital Age. *Public History Review*. 2014. Vol. 21. PP. 1–19. <https://doi.org/10.5130/phrj.v21i0.4295>.

Noiret S. Digital Public History. 2018. Academia.edu: website. URL: https://www.academia.edu/43722712/Digital_Public_History (accessed: 01.01.2026).

Von Eijnatten J., Pieters T., Verheul J. Big Data for Global History: The Transformative Promise of Digital Humanities. *Low Countries Historical Review*. 2013. Vol. 128. № 4. PP. 55–77. <https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.9350>.

Юлія Кісельова

кандидатка історичних наук, доцентка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yu.a.kiselyova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2571-8436>

**ПРОЄКТ «ENCYKLOPEDIA LUBELSZCZYNY»
ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕНЬ РЕГІОНАЛЬНОЇ
ТА ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ
УНІВЕРСИТЕТУ МАРІЇ КЮРІ-СКЛОДОВСЬКОЇ В ЛЮБЛІНІ**

У рецензії розглядається цифровий проєкт «Encyklopedia Lubelszczyzny», розроблений у Центрі досліджень регіональної та локальної історії Університету Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні. Спираючись на аналіз бази даних проєкту, а також опис мети та завдань проєкту, наданий його авторами, у публікації окреслено концепцію, структуру та мету цієї ініціативи, спрямованої на створення інтерактивної бази даних з історії міст і сіл Люблінського воєводства. Особливу увагу приділено дуальній моделі представлення проєкту: контент розподілено на «експертну зону», закріплену за професійними дослідниками, та «зону краєзнавців», призначену для широкої спільноти аматорів локальної історії. Така структура сприяє взаємодії між академічною наукою та місцевими громадами. У рецензії проаналізовано значення «цифрового повороту» в гуманітаристиці, нові форми співпраці між істориками та громадськістю, а також практики збереження культурної спадщини у віртуальному середовищі.

Ключові слова: Польща, публічна історія, цифровий краєзнавчий проєкт, партисипативне виробництво знань.

Конфлікт інтересів: автор засвідчує, що, незважаючи на те, що є членом редакційної колегії цього журналу, процес рецензування, ухвалення рішення щодо публікації та редагування здійснювалися незалежно, без його участі чи впливу. Будь-які потенційні конфлікти інтересів були повністю усунені шляхом зовнішнього контролю за процесом. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest: The author certifies that, despite serving as a member of the editorial board of this journal, the processes of peer review, editorial decision-making regarding publication, and editing were conducted independently, without the author's participation or influence. Any potential conflicts of interest were fully mitigated through external oversight of the process. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 02.01.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 02.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 25.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Випуск 69
Серія «ІСТОРІЯ»

Відповідальний за випуск С. І. Посохов
Комп'ютерне верстання О. М. Янкул
Макет обкладинки К. В. Скіпенко
Літературний редактор М. А. Курушина

Підписано до друку 27.02.2026 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 10,47 Обл.-вид. арк. 13,45
Тираж 50 пр. Зам № 3/26

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09